

सत्यमेव जयते
महाराष्ट्र शासन

कार्यक्रम अंदाजपत्रक

२०२६-२०२७

कृषी, पशुसंवर्धन, दुग्धव्यवसाय विकास व
मत्स्यव्यवसाय विभाग

१

कृषी

कार्यक्रम अंदाजपत्रक

२०२६-२०२७

कृषी, पशुसंवर्धन, दुग्धव्यवसाय विकास व
मत्स्यव्यवसाय विभाग

१

कृषी

कार्यक्रम अंदाजपत्रकाचा क्रमांक	कार्यक्रम अंदाजपत्रकाचे नाव
१	कृषी व पदुम विभाग (कृषी)
२	कृषी व पदुम विभाग (पशुसंवर्धन)
३	कृषी व पदुम विभाग (दुग्धव्यवसाय विकास)
४	कृषी व पदुम विभाग (मत्स्यव्यवसाय)
५	कृषी व पदुम विभाग (फलोत्पादन)

अनुक्रमणिका

पृष्ठ क्र.

१. प्रस्तावना	१
२. कृषी विभाग : संरचना	३
३. कृषी धोरण उद्दिष्टे	४
४. कृषी क्षेत्रात महिला सक्षमीकरण	६
५. राष्ट्रीय अन्न सुरक्षा आणि पोषण अभियान	७
(i) राष्ट्रीय अन्न सुरक्षा आणि पोषण अभियान -- कडधान्य...	८
(ii) राष्ट्रीय अन्न सुरक्षा आणि पोषण अभियान भरडधान्य --मका	१२
(iii) राष्ट्रीय अन्न सुरक्षा आणि पोषण अभियान -- पौष्टिक तृणधान्य तृणधान्य (ज्वारी, बाजरी, नाचणी, वरई)	१४
(iv) राष्ट्रीय अन्न सुरक्षा आणि पोषण अभियान -- भात	१७
(v) राष्ट्रीय अन्न सुरक्षा आणि पोषण अभियान -- गहू	१९
(vi) राष्ट्रीय अन्न सुरक्षा आणि पोषण सुरक्षा -- अंतर्गत भात पड क्षेत्रामध्ये कडधान्याचे उत्पादन वाढविण्यासाठी (TRFA PULSES) कार्यक्रम.	२१
(vii) राष्ट्रीय खाद्यतेल अभियान-तेलबिया	२२
(viii) अन्न व पोषण सुरक्षा -- व्यापारी पिके अंतर्गत कापूस विकास कार्यक्रम	३२
(ix) अन्न आणि पोषण सुरक्षा व्यापारी पिके अंतर्गत ऊस विकास योजना	३४
६. प्रधानमंत्री राष्ट्रीय कृषी विकास योजनेतर्गत कोरडवाहू क्षेत्र विकास (RAD)	३५
७. पिकांवरील किडरोग सर्वेक्षण व सल्ला प्रकल्प (क्रॉपसेप)	३७
८. बिरसा मुंडा कृषी क्रांती योजना (क्षेत्रांतर्गत व क्षेत्राबाहेरील)	३८
९. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर कृषी स्वावलंबन योजना	३९
१०. राज्य शासनाच्या कृषी विभागामार्फत देण्यात येणारे विविध कृषी पुरस्कार	४०
११. शेतकरी मासिक	४२
१२. कृषी सांख्यिकी	४३
(अ) कृषी उत्पादन	४३
(ब) प्रमुख पिकांचे क्षेत्रफळ वेळेवर कळविण्याची योजना (१०० % केंद्र योजना)	४४
(क) पिकाचे आकडेवारीत सुधारणा करण्याची योजना (१००% केंद्र योजना)	४५
(ड) महाराष्ट्र राज्यातील शेतमाल उत्पादन खर्चाचा अभ्यास करण्यासाठी कायमस्वरूपी यंत्रणा निर्माण करण्याची कायमस्वरूपी योजना (अ.पी.सी.)	४६
(इ) पीक सर्वेक्षण योजना-महाराष्ट्र राज्यातील पिकांचा उत्पन्नाचा अंदाज व आढावा काढण्याची योजना	४६
(फ) प्रधानमंत्री पीक विमा योजना	४७
(ज) गोपीनाथ मुंडे शेतकरी अपघात सानुग्रह अनुदान योजना	४८
१३. कृषी गणना (१००% केंद्र पुरस्कृत योजना)	४९
१४. प्रधानमंत्री किसान मानधन योजना (PM KMY)	५२
१५. प्रधानमंत्री किसान सन्मान निधी (PM KISAN) योजना	५४
१६. नमो शेतकरी महासन्मान निधी योजना (NSMNY)	५६

१७.	राज्याच्या कृषी विस्तार कार्यक्रमांना विस्तारविषयक सुधारणाकरिता सहाय्य (आत्मा)	५८
१८.	गट शेतीस प्रोत्साहन व सबलीकरणासाठी शेतकऱ्यांच्या गट शेतीस चालना देणे	५९
१९.	वसंतराव नाईक राज्य कृषी विस्तार व्यवस्थापन प्रशिक्षण संस्था	५९
२०.	राष्ट्रीय कृषी विकास योजने अंतर्गत अधिकारी, क्षेत्रिय कर्मचारी तसेच आत्मा समिती... सदस्यांचा प्रशिक्षणाचा व क्षमताबांधणीचा कार्यक्रम वनामती व रामेती येथे राबविणे	६०
२१.	राज्य प्रशिक्षण धोरणांतर्गत तांत्रिक प्रशिक्षणासाठी शासकीय कर्मचाऱ्यांना प्रशिक्षण देणे	६०
२२.	तालुका बीजगुणन प्रक्षेत्र १०० टक्के राज्य पुरस्कृत योजना (२४०१-०२६१ - अनिवार्य)	६१
२३.	कृषी उन्नती योजना-राष्ट्रीय अन्न सुरक्षा व पोषण अभियान-बियाणे घटक	६१
२४.	रासायनिक खतांचा संरक्षित साठा करणे	६३
२५.	राष्ट्रीय कृषी विकास योजने अंतर्गत कृषी यांत्रिकीकरण उपअभियान २०२५-२६	६३
२६.	राज्य पुरस्कृत कृषी यांत्रिकीकरण कार्यक्रम	६४
२७.	जैविक कीड नियंत्रण प्रयोगशाळेचे बळकटीकरण कार्यक्रम २०२५-२६	६६
२८.	राज्यातील गुणवत्ता नियंत्रण प्रयोगशाळा बळकटीकरण कार्यक्रम	६६
२९.	मृद सर्वेक्षण व मृद चाचणी योजना	६७
३०.	राष्ट्रीय कृषी विकास योजने अंतर्गत परंपरागत कृषी विकास योजना	७०
३१.	डॉ. पंजाबराव देशमुख नैसर्गिक शेती मिशन	७०
३२.	राष्ट्रीय नैसर्गिक शेती अभियान	७१
३३.	प्रधानमंत्री राष्ट्रीय कृषी विकास योजना-कॅफेटेरिया (डीपीआर-घटक)	७२
३४.	केंद्र शासन सहाय्यित प्रधानमंत्री सूक्ष्म अन्न प्रक्रिया उद्योग योजना (PMFME)	७८
३५.	मुख्यमंत्री कृषी व अन्न प्रक्रिया योजना	७९
३६.	सनियंत्रण व मूल्यमापन कक्ष	८०
३७.	मा. बाळासाहेब ठाकरे कृषी व्यवसाय व ग्रामीण परिवर्तन (स्मार्ट) प्रकल्प	८१
३८.	नानाजी देशमुख कृषी संजीवनी प्रकल्प २.०	८२
३९.	कृषी समृद्धी योजना	८५
४०.	महाराष्ट्र कृषी कृत्रिम बुद्धिमत्ता धोरण	८६
४१.	महाराष्ट्र कृषी शिक्षण व संशोधन परिषद पुणे (कृषी विद्यापीठे)	८७
	(अ) प्रस्तावना	८७
	(ब) महात्मा फुले कृषी विद्यापीठ, राहुरी : संशोधन शिफारसी	८७
	(क) डॉ. पंजाबराव देशमुख कृषी विद्यापीठ, अकोला : संशोधन शिफारसी २०२४	१०४
	(ड) वसंतराव नाईक मराठवाडा कृषी विद्यापीठ, परभणी : संशोधन शिफारसी २०२४	११५
	(इ) डॉ. बाळासाहेब सावंत कोकण कृषी विद्यापीठ, दापोली : संशोधन शिफारसी २०२४	१२१
४२.	सुधारित आकृतीबंधानुसार मंजूर पदांचा तपशील	१२९
४३.	अंतर्गत लेखापरिक्षणाच्या कृती आराखड्याचा गोषवारा, सन २०२६-२७	१३०
४४.	वैधानिक मंडळनिहाय प्रत्यक्ष खर्चाची माहिती अविभाज्य भागांसह	१३१
	(अ) अनिवार्य (Committed)	१३१
	(ब) कार्यक्रम (Scheme)	१३२
४५.	वित्तीय तक्ते (संचालन व प्रशासन)			
	(अ) अनिवार्य (Committed)	१३३
	(ब) कार्यक्रम (Scheme)	१३६
	(i) केंद्र (Central)	१३६
	(ii) राज्य (State)	१४०

१. प्रस्तावना

कृषी व संलग्न कार्य हे क्षेत्र नेहमी अर्थव्यवस्थेच्या व सामाजिक व्यवस्थेच्या केंद्रस्थानी राहिले आहे. राज्यातील बहुतांशी लोकसंख्या उपजिवीकेसाठी या क्षेत्रावर अवलंबून आहे. वर्ष २०१९-२० च्या जमीन वापराच्या आकडेवारीनुसार राज्याच्या एकूण ३०७.५८ लाख हेक्टर भौगोलिक क्षेत्रापैकी पिकांखालील स्थूल क्षेत्र २२७.४८ लाख हेक्टर तर पिकांखालील निव्वळ क्षेत्र १६४.९१ लाख हेक्टर होते. कृषीगणना २०२१-२२ नुसार एकूण वहिती खातेदाराची संख्या १.७१ कोटी झाली असून खातेदारनिहाय सरासरी वहिती क्षेत्रामध्ये घट होऊन ते १.२३ हेक्टर झाले. हवामान बदल आणि उपजाऊ जमिनीचा कमी होत जाणारा कस यामुळे या क्षेत्राला नेहमीच आव्हानांना सामोरे जावे लागते. अनियमित पाऊस, साधन सामुग्रीचा वाढता खर्च, बाजारभावातील अनिश्चितता, हवामानातील बदल इत्यादी बाबी या क्षेत्रासाठी महत्त्वाच्या आहेत.

राज्यातील शेतकऱ्यांचे जीवनमान उंचावण्याच्या उद्देशाने राज्यामध्ये सन १८८१ च्या फेमिन कमीशनच्या अहवालानुसार जुलै १८८३ मध्ये कृषी खात्याची स्थापना करण्यात आली. त्यानंतर कृषी क्षेत्रात जसजशी प्रगती होत गेली तसतशी कृषी विभागामध्ये रचनात्मक स्थित्यंतरे होत गेली. सन १९०८ पासून कृषी संचालनालय स्वतंत्रपणे कार्यान्वित झाले. दिनांक ०१/०७/१९८१ रोजी फलोत्पादन संचालनालयाची निर्मिती करण्यात आली. जागतिक बँकेच्या अर्थसहाय्याने सन १९८२ ते १९९८ पर्यंत प्रशिक्षण व भेट योजना कार्यान्वित होती. सन १९९२ मध्ये मंत्रालयस्तरावर स्वतंत्र जलसंधारण विभागाची निर्मिती करण्यात आली व कृषी विभागात मृदसंधारण व पाणलोट क्षेत्र व्यवस्थापन संचालनालय स्वतंत्ररित्या कार्यान्वित झाले. विभागातील कृषी विस्तार, फलोत्पादन आणि मृदसंधारण व पाणलोट क्षेत्र व्यवस्थापन विभागाचे एकत्रिकरण करून दिनांक ०१/०७/१९९८ पासून राज्यात "एक खिडकी" योजना लागू करण्यात आली.

सुधारित कृषी तंत्रज्ञान प्रसारासाठी कृषी विस्तार व प्रशिक्षण विभाग, फलोत्पादन विकासासाठी फलोत्पादन विभाग, नैसर्गिक साधन सामुग्रीच्या व्यवस्थापनासाठी मृदसंधारण व पाणलोट क्षेत्र व्यवस्थापन विभाग, शेतकऱ्यांना दर्जेदार निविष्टांची उपलब्धता करून देण्यासाठी निविष्टा व गुणनियंत्रण विभाग सुरु करण्यात आले. आत्मा यंत्रणांना कृषी विस्ताराच्या नाविन्यपूर्ण बाबी राबविण्याकरिता विकेंद्रित नियोजन व अंमलबजावणीसाठी मुभा देण्यात आली. कृषी विषयक सांख्यिकी माहितीचे संकलन व संस्करण करण्यासाठी सांख्यिकी विभाग सुरु करण्यात आला. फलोत्पादनामध्ये क्रांतीकारक बदल घडवून आणण्याच्या दृष्टीने राष्ट्रीय फलोत्पादन अभियान सुरु झाले. शेतमालाच्या निर्यातीस प्रोत्साहनासाठी निर्यातक्षम शेती विभाग व शेतमालाच्या प्रक्रियेस प्रोत्साहनासाठी कृषी प्रक्रिया विभाग सुरु करण्यात आले. राज्याचे अन्न प्रक्रिया धोरण २०१७ अन्वये कृषी प्रक्रिया संचालनालयाची स्थापना करण्यात आली आहे. महाराष्ट्र राज्य बियाणे महामंडळ (महाबीज) अकोला व महाराष्ट्र कृषी उद्योग विकास महामंडळ मुंबई या सार्वजनिक क्षेत्रातील प्रमुख संस्था आहेत. कृषी शिक्षण व संशोधनासाठी राज्यात चार कृषी विद्यापिठे कार्यरत आहेत, कृषी विभागांतर्गत अधिकारी-कर्मचारी व शेतकऱ्यांना प्रशिक्षणासाठी वसंतराव नाईक राज्य कृषी विस्तार व्यवस्थापन प्रशिक्षण संस्था, नागपूर अधिनस्त सात विभागीय प्रशिक्षण संस्थांसह कार्यरत आहे.

केंद्र शासनाने स्वपरागसिंचित (तांदुळ, गहू, तूर, मूग, उडीद, इ.) पिकांच्या बाबतीत ३५ टक्के, परपरागसिंचित मका, ज्वारी, बाजरी, सूर्यफूल इ. पिकांसाठी ५० टक्के व संकरीत पिकासाठी १०० टक्के याप्रमाणे बियाणे बदल दर लक्षांक निर्धारित केलेला आहे. राज्यात रासायनिक खताचा वार्षिक खत वापर सरासरी सुमारे ६२ लाख मे. टन इतका असून प्रति हेक्टर खत वापर १२९.३० कि. ग्रॅ. प्रति हेक्टरपर्यंत पोहचला आहे. मृद आरोग्य अबाधित राखणे, जमिनीची उत्पादक क्षमता सुधारणे आणि एकात्मिक पोषक द्रव्ये व्यवस्थापनास प्रोत्साहन देण्यासाठी मृद आरोग्य अभियान सुरु करण्यात आले आहे. मृद आरोग्य स्थितीबाबत जागरूकता निर्माण करणे, मृद आरोग्य सुधारण्यासाठी उपाययोजना सुचविणे, योग्य पीक पध्दती व योग्य निविष्टांचा वापर करण्यासाठी शेतकऱ्यांना मृद आरोग्य पत्रिका वितरीत करण्यात येतात.

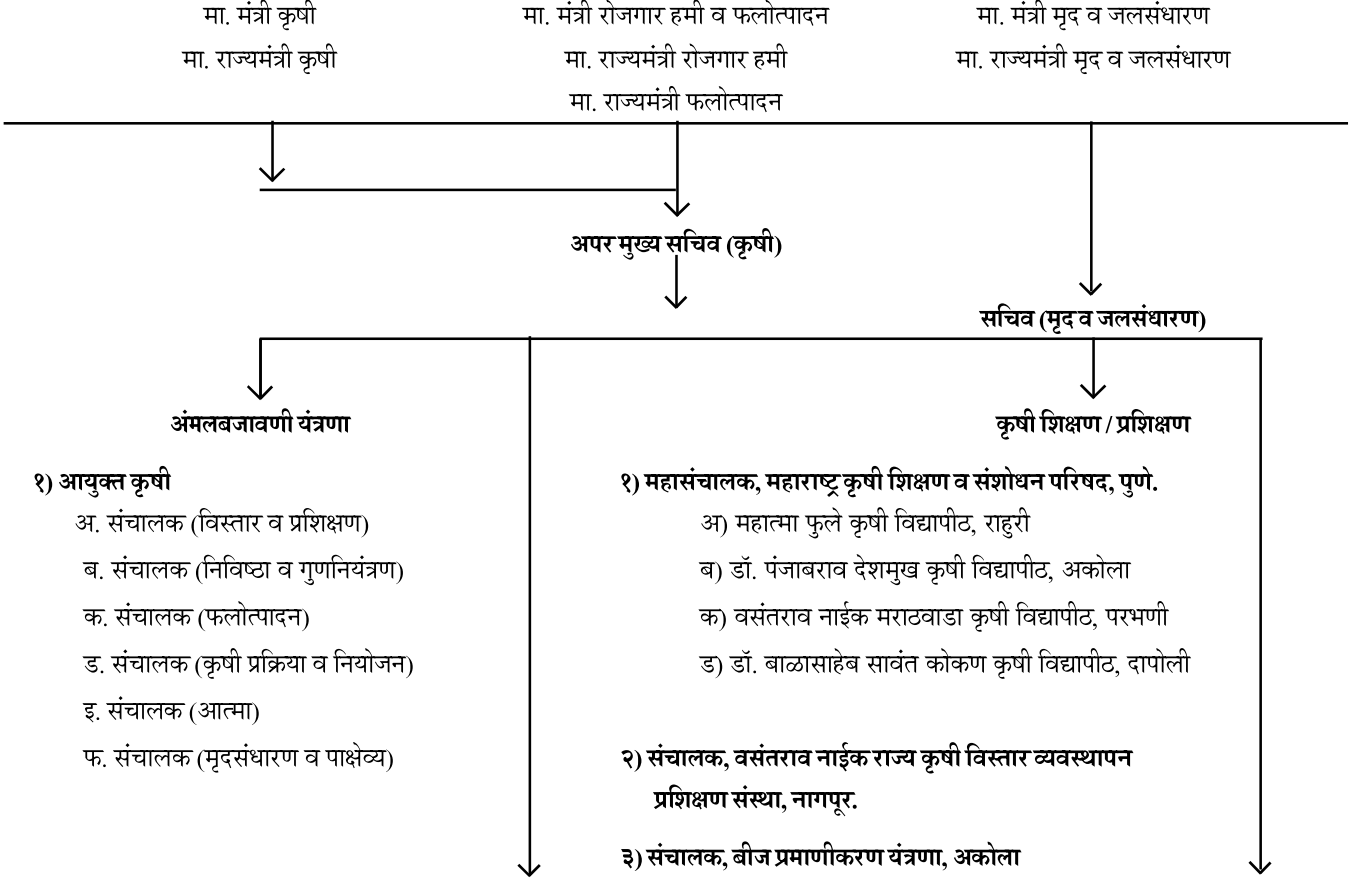
शेतकऱ्यांच्या शेतावर घेण्यात येणाऱ्या विविध पिकांचे उत्पादन व उत्पादकता वाढीसाठी कृषी विद्यापिठांनी विकसित केलेल्या सुधारित तंत्रज्ञानाचा प्रसार करण्यासाठी विविध योजनांची अंमलबजावणी करण्यात येते. सुधारित तंत्रज्ञान प्रसारासाठी विविध प्रशिक्षण कार्यक्रम व शेतकऱ्यांच्या शेतीशाळा आयोजित करण्यात येतात. शेती व्यवसाय किफायतशीर होण्यासाठी कृषी यांत्रिकीकरणचा वापर वाढविण्यात येत आहे. तृणधान्ये, कडधान्ये, गळीतधान्ये, ऊस व कापूस पिकांचे उत्पादन व उत्पादकता वाढविण्याच्या अनुषंगाने राष्ट्रीय अन्न सुरक्षा अभियान राबविले जाते. राष्ट्रीय कृषी संशोधन संस्था व राज्य कृषी विद्यापिठांच्या सहकार्यातून पिकावरील कीड रोग सर्वेक्षण सल्ला प्रकल्प ऑनलाईन पद्धतीने राबविण्यात येत आहे. राज्यातील बहुतांश क्षेत्र हे पावसावर अवलंबून असल्याने कोरडवाहू शेतीची उत्पादकता वाढविणे व जमिनीची धूप थांबविणे तसेच जलसंवर्धनासाठी विविध योजना राबविण्यात येत आहेत. सिंचनासाठी उपलब्ध पाण्याचा परिणामकारक वापर करून सिंचन क्षमतेत वाढ करण्याच्या अनुषंगाने प्रधानमंत्री कृषी सिंचन योजना राबविण्यात येते. अधिसूचित केलेल्या पिकांचे नैसर्गिक आपत्ती, कीड किंवा रोगामुळे नुकसान झाल्यास शेतकऱ्यांना विमा संरक्षण व आर्थिक सहाय्य देण्यासाठी तसेच शेतकऱ्यांच्या शेती व्यवसायातील सहभागात सातत्य राहण्यासाठी त्यांना स्थिर उत्पन्न मिळावे या उद्देशाने सन २०१६ च्या खरीप हंगामापासून प्रधानमंत्री पीक विमा योजना राज्यात राबविण्यात येत आहे. कृषी उत्पादनात वाढ, निर्यातीस चालना व कृषी प्रक्रिया उद्योगांना प्रोत्साहन यासाठी शासनमार्फत अनेकविध योजना व कार्यक्रम राबविण्यात येत आहेत. कृषी पत पुरवठा, कृषी विपणन व कृषी प्रक्रिया क्षमतांमध्ये वाढ शेतकऱ्यांचे उत्पन्न वाढविण्यास सहाय्यभूत ठरतात. कृषी क्षेत्रातील १३ योजनांखालील आर्थिक लाभ व अनुदान लाभार्थ्यांच्या बँक खात्यात महा डीबीटी वेबपोर्टलद्वारे थेट जमा करण्याची कार्यवाही सन २०२०-२१ पासून सुरु करण्यात आली. भौगोलिक मानांकन (GI) नोंदणीमध्ये महाराष्ट्र आघाडीच्या राज्यांपैकी एक आहे. भौगोलिक मानांकन अंतर्गत राज्यातील एकूण ३७ कृषी उत्पादने नोंदणीकृत आहेत. अल्प व अत्यल्प भूधारक शेतकऱ्यांना त्यांच्या छोट्या शेतीच्या आकारावर व

त्यातील उत्पादनाच्या विक्रीवर असलेली बंधने दूर करून त्याच्या सामूहिक प्रयत्नाच्या जोरावर निविष्टा, साधने, कृषी तंत्रज्ञानाचा वापर व उत्पादित मालाची एकत्रित विक्री संदर्भातील अडचणीवरील प्रभावी उपाय म्हणून शेतकरी उत्पादक कंपनीच्या बलस्थानाचा उपयोग होऊ लागलेला आहे. आत्मनिर्भर भारत अभियानांतर्गत केंद्र पुरस्कृत प्रधानमंत्री सूक्ष्म अन्न प्रक्रिया उद्योग योजना (PMFME) सुरू केली आहे. अस्तित्वात असलेल्या असंघटीत क्षेत्रातील सूक्ष्म अन्न प्रक्रिया उद्योगांना त्यांच्या दर्जा वाढीसाठी आर्थिक, तांत्रिक व व्यवसायिक सहाय्य करणे हा या योजनेचा उद्देश आहे.

कृषी क्षेत्रात महिलांचा अधिकाधिक सक्रिय सहभाग वाढविण्याच्या दृष्टीकोनातून कृषी विभागामार्फत राबविण्यात येणाऱ्या योजनांमध्ये त्यांना प्राधान्याने सामावून घेतले जाते. अनुसूचित जाती व जमातीच्या शेतकऱ्यांसाठी स्वतंत्र राज्य योजना राबविण्यात येत आहेत. त्याशिवाय इतर योजनांचे वैयक्तिक लाभ या शेतकऱ्यांना त्यांचेकडे असणाऱ्या संसाधनांच्या प्रमाणात देण्यात येतात.

कृषी विभागाचे कार्य व संरचना, विभागामार्फत राबविण्यात येत असलेल्या विविध योजना/ उपक्रम, सन २०२४-२५ चा प्रत्यक्ष खर्च, सन २०२५-२६ चे सुधारित अंदाज आणि सन २०२६-२७ या वर्षाचे अर्थसंकल्पीय अंदाज या प्रकाशनात दर्शविले आहेत.

२. कृषी विभाग : संरचना

महामंडळे / संस्था :

- १) व्यवस्थापकीय संचालक,
महाराष्ट्र राज्य बियाणे महामंडळ (महाबीज), अकोला.
- २) व्यवस्थापकीय संचालक,
महाराष्ट्र कृषी उद्योग विकास महामंडळ, मुंबई.

बाह्य सहाय्यित प्रकल्प :

- १) प्रकल्प संचालक,
मा. बाळासाहेब ठाकरे महाराष्ट्र राज्य कृषी व्यवसाय व ग्रामीण परिवर्तन प्रकल्प (SMART)
- २) प्रकल्प संचालक,
नानाजी देशमुख कृषी संजीवनी प्रकल्प (PoCRA)

३. कृषी धोरण उद्दिष्टे

महाराष्ट्र राज्यातील बहुतांशी लोकांचे जीवन कृषी क्षेत्राशी निगडित आहे. शेती हे अन्नधान्य, रोजगार व उपजीविकेचे साधन आहे. राज्यातील शेतकरी समर्थ व स्वावलंबी व्हावा यासाठी शेतकऱ्याला केंद्रबिंदू मानून शेतीचे उत्पादन व शेतकऱ्याचा आर्थिक विकास व्हावा यासाठी खालीलप्रमाणे उद्दिष्टे ठरविण्यात आली आहेत.

उद्दिष्टे :-

१. राज्यातील नैसर्गिक साधन संपत्तीचा कार्यक्षम वापर करून उत्पादन वाढीचा दर वाढविणे.
२. राज्यातील शेतकऱ्यांना स्वावलंबी करणे.
३. राज्यातील मर्यादित जलसंपत्तीचा कार्यक्षम वापर करणे.
४. निविष्टांचे उत्पादन व वेळेवर वितरण व्यवस्था उपलब्ध करणे.
५. पिकांकरिता पुरेसा व वेळेवर पतपुरवठा करणे.
६. नैसर्गिक व सेंद्रीय शेतीस प्रोत्साहन देणे.
७. पाणलोट क्षेत्र व्यवस्थापन कार्यक्रमाची तसेच कोरडवाहू कृषी तंत्रज्ञान कार्यक्रमाची प्रभावी अंमलबजावणी करणे.
८. राज्यातील पडीक जमिनीची धूप थांबवून ती फळबाग, वनशेती व कुरण विकासाखाली आणून रोजगार निर्मिती करणे.
९. कृषी विद्यापिठातील संशोधनाचे कार्य सामान्य शेतकऱ्यांपर्यंत पोहोचविणे.
१०. पीक विमा योजना व्यापक प्रमाणात राबविणे.
११. शेती व्यवसायात कुशल व अकुशल रोजगार निर्मिती करणे.
१२. कृषी क्षेत्रात महिलांचा सहभाग वाढविणे.
१३. आदिवासी, मागासवर्गीय आणि अल्प/अत्यल्प भूधारक शेतकऱ्यांच्या शेती विकासावर भर देणे.
१४. शेतीसाठी रस्ते, दूरसंचाराच्या सोयी, माहिती तंत्रज्ञानाचा वापर करणे.
१५. शेतमालास योग्य भाव मिळण्यासाठी काढणीनंतर हाताळणी व साठवणूक, वाहतूक, प्रक्रिया व्यवस्था व निर्यातीसाठी मूलभूत सोयी निर्माण करणे.
१६. अन्नधान्याची सुरक्षितता करणे तसेच पोषणाचा दर्जा सुधारणे.

विशेष कार्यक्रम

आंतरराष्ट्रीय पौष्टिक तृणधान्य वर्ष २०२३ :

संयुक्त राष्ट्र संघाने २०२३ हे वर्ष आंतरराष्ट्रीय पौष्टिक तृणधान्य वर्ष म्हणून घोषित केले आहे. या धर्तीवर महाराष्ट्र राज्यामध्ये " महाराष्ट्र पौष्टिक तृणधान्य अभियान " २०२२-२३ ते २०२६-२७ या कालावधीमध्ये राबविणे प्रस्तावित आहे. अभियानाची प्रमुख उद्दिष्टे खालीलप्रमाणे आहेत.

- पौष्टिक तृणधान्य पिकांच्या क्षेत्र, उत्पादन व उत्पादकतेत वृद्धी करणे.
- पौष्टिक तृणधान्य पिकांचे अधिक उत्पन्न देणारे संकरित वाण विकसित करणे.
- पौष्टिक तृणधान्यांच्या आहारातील वापर वाढविण्याचे दृष्टीने लोकांचे पसंतीचे वाण विकसित करणे.
- संकरित / सुधारित विकसित वाणांचे बिजोत्पादनाची साखळी निर्माण करून आवश्यक बियाणे उपलब्ध करणे.
- पौष्टिक तृणधान्य पिकांसाठी काढणी पश्चात तंत्रज्ञान विकसित करणे.
- प्रक्रिया उद्योगाद्वारे मूल्यवर्धित उत्पादने तयार करण्याचे तंत्रज्ञान विकसित करणे.
- बाजार व्यवस्थापन व मूल्यवर्धित साखळी विकसित करणे.
- प्रक्रियायुक्त पौष्टिक तृणधान्य पिकांचा आहारात समावेश करणे.
- पौष्टिक तृणधान्यांच्या पौष्टिक मुल्याविषयी प्रचार व प्रसिद्धीद्वारे जनजागृती करणे.
- पौष्टिक तृणधान्यांची आदिवासी विकास विभाग, शालेय शिक्षण विभाग, महिला व बालविकास विभाग, अन्न व नागरी पुरवठा विभाग या विविध विभागांच्या समन्वयाने मागणी वाढवून पोषण सुरक्षेसाठी वापरात वाढ करणे.

नानाजी देशमुख कृषी संजीवनी प्रकल्प :

हवामान बदलामुळे उद्भवलेल्या परिस्थितीशी जुळवून घेण्यास शेतकऱ्यांना सक्षम करणे व लहान शेतकऱ्यांची शेती आर्थिकदृष्ट्या किफायतशीर होण्यासाठी प्रयत्न करणे उद्देशाने महाराष्ट्र शासनाचा जागतिक बँकेच्या अर्थसहाय्याने नानाजी देशमुख कृषी संजीवनी प्रकल्प सन २०१८ पासून राबविण्यात येत आहे. प्रकल्प मुल्य रु. ४०००.०० कोटी आहे. प्रकल्पाचे हवामान अनुकूल कृषी पद्धतीस प्रोत्साहन, काढणी पश्चात व्यवस्थापन व हवामान अनुकूल मूल्य साखळी प्रोत्साहन, हवामान अनुकूल कृषी पद्धतीसाठी संस्थात्मक विकास, ज्ञान व धोरणे हे घटक आहेत. प्रकल्पातून वैयक्तिक लाभाच्या बाबी तसेच शेतकरी उत्पादक कंपनी / शेतकरी गट बचत गटांना अर्थसहाय्य, मृद व जलसंधारण कामे, शेतीशाळा, क्षमता बांधणी, कृषी हवामान सल्ला सेवा इ. याबाबी राबविण्यात येतात. निवडलेल्या गावाचे संबंधित ग्रामपंचायतीत स्थापन झालेल्या ग्राम कृषी संजीवनी समितीमार्फत लाभार्थी निवडीस मंजूरी देण्यात येते. प्रकल्पाचा लाभ घेणेकरिता अर्ज करणे व काम पूर्ण केल्यानंतर अर्थसहाय्याचे हस्तांतरण करणे ही प्रक्रिया ऑनलाईन असून याकरिता PoCRA-DBT हे पोर्टल कार्यरत आहे.

मा. बाळासाहेब ठाकरे कृषी व्यवसाय व ग्रामीण परिवर्तन (स्मार्ट) प्रकल्प :

राज्य शासनामार्फत सप्टेंबर २०१९ पासून जागतिक बँक अर्थसहाय्यित मा. बाळासाहेब ठाकरे कृषी व्यवसाय व ग्रामीण परिवर्तन (स्मार्ट) प्रकल्प राबविण्यात येत आहे. शेतमालाच्या स्पर्धाक्षम आणि सर्वसमावेशी मूल्य साखळ्या विकसित करणे हे प्रकल्पाचे मुख्य उद्दिष्ट आहे. प्रकल्पाच्या माध्यमातून २० लाख शेतकऱ्यांपर्यंत प्रकल्पाचे लाभ देण्याचे ध्येय आहे.

प्रधानमंत्री सूक्ष्म अन्न प्रक्रिया उद्योग योजना (PMFME) :

आत्मनिर्भर भारत अभियानांतर्गत केंद्रशासनाने प्रधानमंत्री सूक्ष्म अन्न प्रक्रिया उद्योग योजना (PMFME) ही केंद्र पुरस्कृत योजना सुरू केली आहे. अस्तित्वात असलेल्या असंघटीत क्षेत्रातील सूक्ष्म अन्न प्रक्रिया उद्योगांना त्यांच्या दर्जा वाढीसाठी आर्थिक, तांत्रिक व व्यवसायिक सहाय्य करणे हा या योजनेचा उद्देश आहे. ही योजना सन २०२०-२१ ते सन २०२४-२५ या पाच वर्षांच्या कालावधीत सदर योजना राबविण्यात आली. सन २०२५-२६ या एक वर्षासाठी सदर योजनेस मुदतवाढ देण्यात आली आहे. एक जिल्हा एक उत्पादन (ODOP) या संकल्पनेवर राबविली जाणार आहे. या योजनेची (१) दर्जावाढ करण्यासाठी भांडवली गुंतवणूकीसाठी सहाय्य (२) कौशल्य विषयक प्रशिक्षण तसेच अन्न सुरक्षा मानांकन व स्वच्छता आणि गुणवत्तावाढ याबाबत तांत्रिक ज्ञान याद्वारे क्षमतावर्धन, (३) प्रकल्प अहवाल तयार करणे, बँकेकडून कर्ज घेणे आणि दर्जा वाढवणे यासाठी सहाय्य आणि (४) शेतकरी उत्पादक गट, स्वयं सहाय्यता गट, उत्पादकांच्या सहकारी संस्था यांना भांडवली गुंतवणूकीसाठी, सामाईक पायाभूत सुविधांसाठी, व्यावसायिक प्रतिमा (ब्रॅन्ड) विकसन व पणन यासाठी सहाय्य ही उद्दिष्टे आहेत. या योजनेतर्गत राज्याने पाच वर्षांत २२२३४ सूक्ष्म अन्न प्रक्रिया उद्योगांच्या सक्षमीकरणाला लक्षांक निश्चित केला आहे. नाशवंत शेतमाल, अन्नधान्ये, कडधान्ये, तेलबिया, मसाल्याचे पिके, मत्स्योत्पादन, दूध, वनोपज इत्यादींच्या वैयक्तिक सूक्ष्म अन्न प्रक्रिया उद्योगांचा सदर योजनेत समावेश आहे. या उद्योगांना मात्र प्रकल्प रकमेच्या ३५% बँक कर्जाशी निगडित भांडवली अनुदान कमाल रु. १०.०० लाख रकमेच्या मर्यादेत दिले जाते.

मुख्यमंत्री कृषी आणि अन्न प्रक्रिया योजना :

राज्यात सन २०१७-१८ पासून मुख्यमंत्री कृषी व अन्न प्रक्रिया योजना राबविण्यात येत आहे. ही योजना सन २०२२-२३ पासून पुढे पाच वर्षे सुरू ठेवण्यास मान्यता देण्यात आली आहे. कृषी मालाची गुणवत्ता वाढविण्यासाठी आधुनिक तंत्रज्ञानावर आधारित प्रकल्पांना प्रोत्साहन देणे, निर्यातीस प्रोत्साहन देणे, कृषी व प्रक्रिया उद्योगांसाठी कुशल मनुष्यबळनिर्माण करणे आणि ग्रामीण भागात लघु व मध्यम कृषी व अन्न प्रक्रिया उद्योगांच्या माध्यमातून रोजगार निर्मिती करणे ही या योजनेची उद्दिष्टे आहेत.

कृषी यांत्रिकीकरण :

कमी होत जाणारे वहिती क्षेत्र, बेलांच्या संख्येत होणारी घट, मजुरांची अनुपलब्धता, मजुरीचे वाढते दर, खरीप हंगामाचा कमी कालावधी, पीक लागवडीमधील विविधता इत्यादीमुळे निर्माण होणाऱ्या समस्यांवर उपाययोजना म्हणून राज्यात उन्नत शेती समृद्ध शेतकरी मोहिमेअंतर्गत कृषी यांत्रिकीकरण ही मोहीम सन २०१७-१८ पासून राबविण्यात येत आहे. शेतकऱ्यांना सुधारीत कृषी औजार खरेदीसाठी आणि कृषी औजार बँका स्थापन करण्यासाठी अनुदान देणे हे या मोहिमेचे घटक आहेत. शेतकऱ्यांची वाढती मागणी लक्षात घेता यामध्ये ड्रोनचा वापर व त्याची प्रात्यक्षिके ही बाब नव्याने समाविष्ट करण्यात आली आहे. केंद्र पुरस्कृत कृषी यांत्रिकीकरण योजनेतील यंत्रे/औजारे यांची आवश्यकता असली तरी देय अनुदान वजा जाता उर्वरित लाभार्थी हिस्सा भरून ते खरेदी करण्यास अनुसूचित जाती, अनुसूचित जमाती, महिला व आर्थिकदृष्ट्या कुमकुवत अल्प-अत्यल्प भूधारकांना अडचणीचे ठरते. यावर उपाययोजना म्हणून राज्य पुरस्कृत कृषी यांत्रिकीकरण योजनेच्या माध्यमातून अशा शेतकऱ्यांना Top-up Subsidy द्वारे वाढीव अनुदान देण्यात येते.

प्रधानमंत्री कृषी सिंचन योजना :

पाण्याचा अपव्यय टाळण्यासाठी जलवापर क्षमतेत वाढ करणे, अचूक सिंचन आणि तुषार व ठिबक अशा पाणी वाचविणाऱ्या सिंचन पद्धतींचा अवलंब करणे यासाठी प्रोत्साहन देऊन सूक्ष्म सिंचनाखालील क्षेत्रात वाढ करणे (प्रती थेंब अधिक पीक) हा प्रधानमंत्री कृषी सिंचन योजना (PMKSY) प्रती थेंब अधिक पीक योजनेचा उद्देश आहे. सदर योजना राज्यात २०१५-१६ पासून राबविण्यात येत आहे. केंद्र शासनाकडून २०१७-१८ मध्ये देण्यात आलेल्या कार्यावाहीच्या मार्गदर्शक सूचनानुसार अल्प व अत्यल्प भूधारक शेतकऱ्यांना ५५ टक्के आणि इतर शेतकऱ्यांना ४५ टक्के अनुदानाचे निकष असून क्षेत्राची मर्यादा पाच हेक्टर आहे. सद्यस्थितीत सन २०२०-२१ पासून ही योजना महाडीबीटी पोर्टल द्वारे राबविण्यात येत आहे. महाडीबीटी पोर्टल वर शेतकऱ्यांना विविध योजनासाठी लाभ देण्यात येत असून या करिता शेतकऱ्यांना एकदाच अर्ज भरावा लागतो. प्रधानमंत्री कृषी सिंचन योजनेतर्गतचे देय अनुदान वजा जाता उर्वरित लाभार्थी हिस्सा भरण्यास अनुसूचित जाती, अनुसूचित जमाती, महिला व आर्थिकदृष्ट्या कुमकुवत अल्प-अत्यल्प भूधारकांना अडचणीचे ठरते. यावर उपाययोजना म्हणून मुख्यमंत्री कृषी सिंचन योजनेच्या माध्यमातून अशा शेतकऱ्यांना Top-up Subsidy द्वारे वाढीव अनुदान देण्यात येते.

मृद आरोग्य व्यवस्थापन आणि मृद आरोग्य पत्रिका वितरण :

मृद आरोग्य अबाधीत राखणे, जमिनीची उत्पादक क्षमता सुधारणे व एकात्मिक पोषक द्रव्ये व्यवस्थापनास प्रोत्साहन देण्यासाठी मृद आरोग्य अभियान सुरू करण्यात आले आहे. मृद आरोग्य स्थितीबाबत जागरूकता निर्माण करून मृद आरोग्य सुधारण्यासाठी उपाययोजना सुचविण्यात येतात. शेतकऱ्यांना टप्प्याटप्प्याने मृद आरोग्य पत्रिका वितरित करण्यात येत आहेत. जमीन आरोग्य पत्रिका कार्यक्रमाच्या माध्यमातून गावांमध्ये प्रशिक्षण व प्रात्यक्षिकांचे आयोजन करण्यात येते. केंद्र शासनाकडून जमीन आरोग्य पत्रिका व जमीन आरोग्य व्यवस्थापन या योजना एकत्रितपणे "जमीन आरोग्य व सुपीकता कार्यक्रम" या नावाने राबविण्यात येत आहे.

४. कृषी क्षेत्रात महिला सक्षमीकरण

अर्थसंकल्पाच्या संदर्भात Gender चा अर्थ महिला व तिचे सक्षमीकरण असा असून महिला सक्षमीकरणासाठी अनेक धोरणे केंद्र व राज्य शासन राबवित असते. अशी धोरणे प्रत्यक्षात आणण्यासाठी जी अर्थसंकल्पीय तरतूद आवश्यक असते, ती अर्थसंकल्पात केली जाणे यालाच Gender Budget म्हणतात.

कृषी विभागामार्फत राबविण्यात येणाऱ्या योजनांचे लाभ शेतकऱ्यांकडील संसाधनाच्या प्रमाणात अवलंबून असतात. वेगवेगळ्या भौगोलिक परिस्थितीमधील पिकपद्धती व स्थानिक गरज वेगवेगळी असल्याने केंद्र-राज्य शासनाच्या मार्गदर्शक सूचनांचे अधिन राहून योजना अंमलबजावणी करण्यात येते. कृषी विभागामार्फत राबविण्यात येणाऱ्या योजनांमधील वैयक्तिक लाभांच्या बाबींसाठी maha-DBT प्रणाली कार्यान्वित करण्यात आली आहे. अर्जदाराकडून इच्छित बाबीसाठी अर्ज सादर केला जाणे - सदर अर्जाची तपासणी / छानणी त्रुटीची दुरुस्ती - लॉटरी पध्दतीने लाभार्थी निवड - मागणीप्रमाणे त्या बाबीचा लाभ देणे, देय अनुदान पात्र लाभधारकांच्या बँक खात्यावर जमा करणे इ. अनुषंगिक प्रक्रिया अत्यंत पारदर्शकपणे ऑन लाईन पध्दतीने करण्यात येतात.

कृषी विकासामध्ये स्त्रियांचे महत्वाचे स्थान राहिले आहे. सन २०२१-२२ च्या कृषीगणनेनुसार महिला वहिती खातेदारांचे प्रमाण २०.५५ टक्के असून सरासरी वहिती क्षेत्र १.१८ हेक्टर आहे. राज्यात शेतीची बहुतांशी कामे महिलांद्वारे केली जातात. कृषी क्षेत्रात महिलांचा अधिकाधिक सक्रीय सहभाग वाढविण्याच्या दृष्टीकोनातून कृषी विभागामार्फत राबविण्यात येणाऱ्या योजनांमध्ये त्यांना प्राधान्याने सामावून घेतले जाते. शेतकरी महिलांचा आर्थिक, सामाजिक मान-सन्मान व प्रतिष्ठा वाढविण्याच्या अनुषंगाने कृषी विभागाच्या योजनांच्या नियोजनामध्ये आणि अंमलबजावणीमध्ये महिलांना प्राधान्याने समाविष्ट करून घेतले जाते. कृषी विभागामार्फत राबविण्यात येणाऱ्या योजनांमधील देय वैयक्तिक लाभांपैकी ३० % वैयक्तिक लाभ महिलांसाठी राखून ठेवले जातात. मोठ्या प्रमाणात गुंतवणूक करावी लागणाऱ्या काही घटकांसाठी (जसे सूक्ष्म सिंचन सुविधा विकास, कृषी यंत्रिकीकरण) सदर लाभार्थींना Top-up Subsidy देणे / सर्वसाधारण लाभार्थींच्या तुलनेत वाढीव अनुदान देणे सारख्या उपाययोजना करण्यात येतात. कोणताही पात्र महिला शेतकरी लाभार्थी देय लाभापासून वंचित राहणार नाही याची दक्षता घेण्यात येते.

स्थानिक पातळीवर भाजीपाला पिकांची रोपे सहजतेने उपलब्ध होण्याच्या अनुषंगाने राज्यात केवळ महिलांसाठी राष्ट्रीय कृषी विकास योजने अंतर्गत पुण्यश्लोक अहिल्यादेवी होळकर भाजीपाला रोपवाटिका योजना हा प्रकल्प सन २०२०-२१ पासून राबविण्यात येत आहे. या प्रकल्पाच्या माध्यमातून भाजीपाला लागवडीस प्रोत्साहन मिळण्याबरोबरच महिलांना स्थानिक पातळीवर स्वयंरोजगाराच्या संधी मिळत आहेत. कृषी क्षेत्रात भरीव कार्य करणाऱ्या महिलांचा शासनातर्फे दरवर्षी "जिजामाता कृषीभूषण" पुरस्कार देवून सन्मान केला जातो. समूह शेतीस प्रोत्साहन देत असताना कृषी विभागामार्फत केवळ महिला लाभार्थींचे गट निर्माण करण्यात आले असून, त्या माध्यमातून राबविण्यात येणाऱ्या उपक्रमांद्वारेदेखील महिलांचा सामाजिक व आर्थिक स्तर उंचावण्यास मदत होत आहे.

५. राष्ट्रीय अन्न सुरक्षा आणि पोषण अभियान

(भात, गहू, कडधान्य, भरडधान्य (मका), पौष्टिक तृणधान्य-उपअभियान (श्री अन्न) व TRFA कडधान्य)

सन २००७-०८ पासून केंद्र शासनाच्या मार्गदर्शक सूचनेनुसार राष्ट्रीय अन्न सुरक्षा अभियान भात, गहू, कडधान्य पिकासाठी राबविण्यात येत आहे. यामध्ये क्षेत्र विस्तार, विविध पीक पद्धतींचा अवलंब करून शाश्वत पद्धतीने उत्पादकता वाढविणे, जमिनीची सुपिकता आणि उत्पादकता वाढविणे, शेतीची अर्थव्यवस्था बळकट करून शेतकऱ्यांचे उत्पन्न वाढविणे हे या अभियानाचे प्रमुख उद्देश आहेत.

खालीलप्रमाणे पीकनिहाय जिल्ह्यांचा समावेश अभियानांतर्गत करण्यात आले आहेत.

भात - नाशिक, नंदूरबार, पुणे, सातारा, नागपूर, भंडारा, गोंदिया, चंद्रपूर व गडचिरोली (९)

गहू - सोलापूर, बीड, नांदेड, परभणी व नागपूर (५)

कडधान्य - टाणे, पालघर, रायगड, नाशिक, धुळे, नंदूरबार, जळगाव, अहिल्यानगर, पुणे, सोलापूर, सातारा, सांगली, कोल्हापूर, छ. संभाजीनगर, बीड, जालना, लातूर, धाराशिव, नांदेड, परभणी, हिंगोली, बुलडाणा, अकोला, वाशिम, अमरावती, यवतमाळ, वर्धा, नागपूर, भंडारा, गोंदिया, चंद्रपूर व गडचिरोली (३२)

भरडधान्य (मका) - धुळे, नंदूरबार, अहिल्यानगर, सोलापूर, सांगली, सातारा, छ. संभाजीनगर, जालना, बीड, धाराशिव, बुलडाणा व गोंदिया (१२)

पौष्टिक तृणधान्य उप अभियान (श्री अन्न) - टाणे, पालघर, रायगड, रत्नागिरी, सिंधुदुर्ग, नाशिक, धुळे, नंदूरबार, जळगाव, अहिल्यानगर, पुणे, सोलापूर, सातारा, सांगली, कोल्हापूर, छ. संभाजीनगर, बीड, जालना, लातूर, धाराशिव, नांदेड, परभणी, हिंगोली, बुलडाणा, वाशिम, अमरावती (२६)

भात पड क्षेत्रावर कडधान्य उत्पादन वाढविणे कार्यक्रम (TRFA कडधान्य) - टाणे, पालघर, रायगड, रत्नागिरी, सिंधुदुर्ग, नाशिक, नंदूरबार, अहिल्यानगर, पुणे, सातारा, सांगली, कोल्हापूर, नागपूर, भंडारा, गोंदिया, चंद्रपूर व गडचिरोली (१७)

कडधान्य आत्मनिर्भरता अभियान (Mission for Aatmanirbharta in Pulses) - केंद्र शासनाने कडधान्याच्या उत्पादनात आत्मनिर्भरता साध्य करण्याच्या उद्देशाने सन २०२५-२६ ते सन २०३०-३१ या कालावधीसाठी "कडधान्य आत्मनिर्भरता अभियान" या नवीन योजनेची घोषणा केलेली आहे. सन २०२५-२६ मध्ये रब्बी हंगामापासून NFSNM-कडधान्य ही योजना "कडधान्य आत्मनिर्भरता अभियान" म्हणून राबविण्यात येत आहे. सदरील योजने अंतर्गत TRFA - कडधान्य योजनेचा अंतर्भाव करण्यात आला असून "कडधान्य आत्मनिर्भरता अभियान" योजने अंतर्गत TRFA-कडधान्य योजनेची अंमलबजावणी करण्यात येत आहे.

(i) राष्ट्रीय अन्न सुरक्षा आणि पोषण अभियान - कडधान्य मासिक प्रगती अहवाल सन २०२४-२५ (माहे मार्च, २०२५ अखेर)
(रु. लाखात)

अ. क्र.	घटक	अनुदान मर्यादा	परिणाम	लक्षांक		प्रत्यक्ष साध्य	
				भौतिक	आर्थिक	भौतिक	आर्थिक
अ) सलग गट प्रात्यक्षिके							
१)	तूर	रु. १०००/- प्रति हे.	हेक्टर	५०००	४५०.००	४४६४	३४२.१६
२)	मूग	रु. १०००/- प्रति हे.	हेक्टर	३३००	२९७.००	२८७०	२३२.०६
३)	उडीद	रु. १०००/- प्रति हे.	हेक्टर	३३००	२९७.००	३०१५	२३३.८३
४)	हरभरा	रु. १०००/- प्रति हे.	हेक्टर	१०४००	९३६.००	१६५१७	१४२२.६३
एकूण गट प्रात्यक्षिके			हेक्टर	२२०००	१९८०.००	२६८६६	२२३०.६८
ब) आंतरपीक प्रात्यक्षिके							
	तूर + सोयाबिन	रु. १०००/- प्रति हे.	हेक्टर	११०००	९९०.००	११०२३	८४३.५५
१	क) पीक पद्धतीवर आधारित प्रात्यक्षिके						
१)	मूग नंतर रबी ज्वारी	रु. १५०००/- प्रति हे.	हेक्टर	१४००	२१०.००	८५०	९८.८२
२)	मूग नंतर गहू	रु. १५०००/- प्रति हे.	हेक्टर	६६०	९९.००	३५०	४४.२६
३)	उडीद पिकानंतर रबी ज्वारी	रु. १५०००/- प्रति हे.	हेक्टर	१८००	२७०.००	१५७७	१८५.९४
४)	उडीद पिकानंतर गहू	रु. १५०००/- प्रति हे.	हेक्टर	७००	१०५.००	६१८	८२.४८
५)	भात पिकानंतर हरभरा	रु. १५०००/- प्रति हे.	हेक्टर	१०००	१५०.००	१११६	१२२.८८
६)	बाजरी पिकानंतर हरभरा	रु. १५०००/- प्रति हे.	हेक्टर	१८००	२७०.००	१७२०	२२०.३३
एकूण पीक पद्धतीवर आधारित प्रात्यक्षिके			हेक्टर	.	११०४.००	६२३१	७५४.७१
एकूण पीक प्रात्यक्षिके १ अ) ते १ क)			हेक्टर	.	४०७४.००	४४११९	३८२८.९४
अधिक उत्पादन देणाऱ्या वाणाचे बियाणे उत्पादन व वितरण							
अ) प्रमाणित बियाणे वितरण (१० वर्षांच्या आतील)							
१)	तूर	रु. ५०००/- प्रति किं. किंवा किमतीच्या ५०% जे कमी असेल ते	किंवल	६५००	३२५.००	९०९	४५.२६
२)	मूग		किंवल	७५०	३७.५०	९	०.४३
३)	उडीद		किंवल	४५००	२२५.००	२	०.०९
४)	हरभरा		किंवल	२०५८०	१०४२.५०	६७२९	१२७.८२
एकूण २ अ			किंवल	.	१६३०.००	७६४८	१७३.५९
ब) प्रमाणित बियाणे वितरण (१० वर्षांच्या वरील)							
१)	तूर	रु. २५००/- प्रति किं. किंवा किमतीच्या ५०% जे कमी असेल ते	किंवल	५०००	१२५.००	६८३	१५.३३
२)	मूग		किंवल	४००	१०.००	५३	०.८२
३)	उडीद		किंवल	१७००	४२.५०	५१८	१२.४५
४)	हरभरा		किंवल	९१८३	२२९.५८	८१२६१	११५४.६३
एकूण २ अ			किंवल	१६२८३	४०७.०८	८२५१६	११८३.२३
एकूण २ अ ते २ ब			किंवल	.	२०३७.०८	९०१६४	१३५६.८३
क) प्रमाणित बियाणे वितरण (१० वर्षांच्या आतील)							
१)	तूर	रु. ५०००/- प्रति किं. किंवा किमतीच्या ५०% जे कमी असेल ते	किंवल	१२५००	६२५.००	३६३३	१८०.४६
२)	मूग		किंवल	१२००	६०.००	७१५	३५.७५
३)	उडीद		किंवल	५०००	२५०.००	५१०	२४.९०
४)	हरभरा		किंवल	२२०४१	११०२.०५	२५४७१	१२७४.३८
एकूण २ क			किंवल	४०७४१	२०३७.०५	३०३२९	१५१५.४९

(i) राष्ट्रीय अन्न सुरक्षा आणि पोषण अभियान - कडधान्य मासिक प्रगती अहवाल सन २०२४-२५ (माहे मार्च, २०२५ अखेर)
(रु. लाखात)

अ. क्र.	घटक	अनुदान मर्यादा	परिणाम	लक्षांक		प्रत्यक्ष साध्य	
				भौतिक	आर्थिक	भौतिक	आर्थिक
अ) एकात्मिक अन्नद्रव्ये व्यवस्थापन							
१)	सूक्ष्म मूलद्रव्ये	रु. ५००/- प्रति हे. किंवा किमतीच्या ५० टक्के जे कमी असेल ते	हेक्टर	६४८००	३२४.००	६६८४७	३०४.७८
२)	जैविक खते	रु. ३००/- प्रति हे. किंवा किमतीच्या ५० टक्के जे कमी असेल ते	हेक्टर	१४५०००	४३५.००	८४९३५	१८५.३३
३	एकूण ३ अ		हेक्टर	.	७५९.००	१५१७८२	४९०.१०
ब) एकात्मिक कीड व्यवस्थापन							
१)	पिक संरक्षण औषधे	रु. ५००/- प्रति हे. किंवा किमतीच्या ५० टक्के जे कमी असेल ते	हेक्टर	२३२६००	११६३.००	२७०३००	१२९६.९९
२)	तणनाशक	रु. ५००/- किंवा किमतीच्या ५० टक्के जे कमी असेल ते	हेक्टर	२३००३	११५.०२	७५६९	३१.०६
	एकूण ३ ब		हेक्टर	.	१२७८.०२	२७७८६९	१२४८.०४
	एकूण ३ अ ते ब		हेक्टर	.	२०३७.०२	४२९६५०	१७३८.१५
फ्लेक्झी घटक							
अ) सिंचन साधने व सुविधा							
१)	पाण्याच्या स्रोतापासून शेतापर्यंत पाणी वाहून नेण्यासाठी पाईप	50% of cost lmtd to Rs.50/- per meter of HDPE pipes. Rs.35/- per meter for PVC pipes and Rs.20/- per meter for HDPE laminated woven lay flat tubes with maximum ceiling of Rs. 15000/- per farmer/beneficiary.	मीटर	९५००००	४७५.००	६०३९५	१५.८३
२)	पंप संच as per SMAM norms	रु.१०००० किंवा किमतीच्या ५० टक्के जे कमी असेल ते	संख्या	८२००	८२०.००	२७०	१७.०४
	एकूण ४ अ				१२९५.००	६०६६५	३२.८७
ब) संसाधन संवर्धन तंत्र/साधने (कृषी औजार) - (कृषी यांत्रिकीकरण उप अभियाननुसार)							
	क) पीक पद्धतीवर आधारित प्रशिक्षण	रु.१४००० प्रति प्रशिक्षण	संख्या	११००	१५४.००	१०८०	१२५.७९
ड) स्थानिक पुढाकाराच्या बाबी							
४	१) FPO करिता गोदाम बांधकाम (२५० मे टन क्षमता)	रु.१२५०००० किंवा प्रत्यक्ष खर्चाच्या ५० टक्के जे कमी असेल ते	संख्या	९९	१२३७.५०	६५	४४०.०२
	२) FPO साठी बीज प्रक्रिया संच/ cleaning & Grading Unit	रु.१०००००० किंवा प्रत्यक्ष खर्चाच्या ५० टक्के जे कमी असेल ते	संख्या	१५	१५०.०००	९	४९.९९
	३) स्थानिक वाणांचे प्रात्यक्षिके	रु. ७५०० प्रति हे.	हेक्टर	४१००	३०७.५०	२८२३	१४३.५८
	४) बीज प्रक्रिया मोहीम	(रु. ४०० प्रति कार्यक्रम/प्रात्यक्षिक)	संख्या	३६७५०	१४७.००	३१९६४	१०५.६७
	५) बीज प्रक्रियेसाठी ड्रम (मनुष्य चालित) (SMAM नुसार)	(किंमतीच्या ५० टक्के किंवा रु. ८००० यापैकी जे कमी असेल ते)	संख्या	१३००	१०४.००	२२	१.६७
	६) घरगुती साठवणुकीसाठी कोठी	२००० प्रति हेक्टर किंवा खर्चाच्या ५०% यापैकी जे कमी असेल ते)	संख्या
	एकूण ४ क				१९४६.००	३४८८३	७४०.९४
	इ) प्रकल्प व्यवस्थापन चमू			.	४६५.७२	..	४१७.२०
	ई) इतर कर (GST + सेवा कर) व संकीर्ण (रु.०.३५ लाख प्रति जिल्हा)			.	१२४.०४	..	३९.२२
	एकूण ४ अ ते ४ ई				२६८९.७६	३५९६३	१३२३.१४
	प्रलंबित दायित्व २०२३-२४				१२९०.२७		१०२५.९२
	एकूण एकंदर राअसुअ कडधान्य				१५४६०.१७		१०८२१.३३

राष्ट्रीय अन्न आणि पोषण सुरक्षा अभियान - कडधान्य - सन २०२५-२६ कृती आराखडा

(रु. लाखात)

अ. क्र.	तपशील	अनुदानाचा दर	परिणाम	मंजूर लक्षांक	
				भौतिक	आर्थिक
१	सुधारित तंत्रज्ञानावर आधारित प्रात्यक्षिके				
	अ) सलग गट प्रात्यक्षिके				
	१) तूर	रु. ९०००/- प्रति हेक्टर	हेक्टर	८०००	७२०.००
	२) मूग	रु. ९०००/- प्रति हेक्टर	हेक्टर	६०००	५४०.००
	३) उडीद	रु. ९०००/- प्रति हेक्टर	हेक्टर	५५००	४९५.००
	४) हरभरा	रु. ९०००/- प्रति हेक्टर	हेक्टर	१३०००	११७०.००
	एकूण गट प्रात्यक्षिके		हेक्टर	३२५००	२९२५.००
	ब) आंतरपीक प्रात्यक्षिके				
	सोयाबिन + तूर	रु. ९०००/- प्रति हेक्टर	हेक्टर	१७०००	१५३०.००
	क) पीक पद्धतीवर आधारित प्रात्यक्षिके				
	१) मूग नंतर रब्बी ज्वारी	रु. १५०००/- प्रति हेक्टर	हेक्टर	१६००	०.००
	२) मूग नंतर गहू	रु. १५०००/- प्रति हेक्टर	हेक्टर	९००	०.००
	३) उडीद पिकानंतर रब्बी ज्वारी	रु. १५०००/- प्रति हेक्टर	हेक्टर	१६००	७५.६०
	४) उडीद पिकानंतर गहू	रु. १५०००/- प्रति हेक्टर	हेक्टर	१६००	०.००
	५) भात नंतर हरभरा	रु. १५०००/- प्रति हेक्टर	हेक्टर	२३००	३४५.००
	६) बाजरी नंतर हरभरा	रु. १५०००/- प्रति हेक्टर	हेक्टर	१९००	२८५.००
	एकूण पीक पद्धतीवर आधारित प्रात्यक्षिके		हेक्टर	९९००	७०५.६०
	एकूण पीक प्रात्यक्षिके १ अ) ते १ क)		हेक्टर	५९४००	५९६०.६०
२	अधिक उत्पादन देणाऱ्या वाणांचे बियाणे उत्पादन व वितरण				
	अ) प्रमाणित बियाणे वितरण (१० वर्षांच्या आतील)				
	१) तूर	रु. ५०००/- प्रति किं. किंवा	किं.	७०००	३५०.००
	२) मूग	किमतीच्या ५०%	किं.	१५००	७५.००
	३) उडीद	जे कमी असेल ते	किं.	६०००.००	३००.००
	४) हरभरा		किं.	२२०००	११००
	एकूण २ अ		किं.	३६५००	१८२५.००
	ब) प्रमाणित बियाणे वितरण (१० वर्षांच्या वरील)				
	१) तूर	रु. २५००/- प्रति किं. किंवा	किं.	५५००	७४.०५
	२) मूग	किमतीच्या ५०%	किं.	७००	२.७८
	३) उडीद	जे कमी असेल ते	किं.	२०००	३१.४८
	४) हरभरा		किं.	१००००	१२०९.६५
	एकूण २ ब			१८२००	१३१७.९५
	एकूण २ अ ते २ ब			५४७००	३१४२.९५
	क) बियाणे उत्पादनास सहाय्य (किं.) (८ वर्षांच्या आतील)				
	१) तूर		किं.	१४०००	३३१.८०
	२) मूग	रु. ५०००/- प्रति किं.	किं.	३०००	४.००
	३) उडीद		किं.	७०००	१.२५
	४) हरभरा		किं.	२३०००	११५०.००
	एकूण २ क			४७०००	१४८७.०५

राष्ट्रीय अन्न आणि पोषण सुरक्षा अभियान - कडधान्य - सन २०२५-२६ कृती आराखडा

(रु. लाखात)

अ. क्र.	तपशील	अनुदानाचा दर	परिणाम	मंजूर लक्षांक	
				भौतिक	आर्थिक
३	अ) एकात्मिक अन्नद्रव्ये व्यवस्थापन				
	१) सूक्ष्म मूलद्रव्ये	रु. २५०० प्रति हे. किंवा किमतीच्या	हेक्टर	१३४००	३३५.००
	२) जैविक खते	५० टक्के जे कमी असेल ते	हेक्टर	१७५२०	४३८.००
	एकूण ३ अ			३०९२०	७७३.००
	ब) एकात्मिक कीड व्यवस्थापन				
	१) पीक संरक्षण औषधे	रु. २५०० प्रति हे. किंवा किमतीच्या	हेक्टर	४६०००	११५०.००
	२) तणनाशके	५० टक्के जे कमी असेल ते	हेक्टर	४९९६	१२४.९०
	एकूण ३ ब			५०९९६	१२७४.९०
	एकूण ३ अ ते ब			८१९१६	२०४७.९०
४	फ्लेक्झी घटक				
	अ) पीक पद्धतीवर आधारित प्रशिक्षण	रु. ३०००० प्रति	संख्या	११६७	३५०.१०
	ब) प्रकल्प व्यवस्थापन चमू सह प्रशासकीय खर्च	एकूण NFSNM तरतुदीच्या २.५%	.	..	७४४.२१
	एकूण ४ (अ) ते ४ (ब)				१०९४.३१
	I) एकूण राअसुपोअ-कडधान्य				१२९३२.८१
	II) सन २०२४-२५ चे प्रलंबित दायित्व				६५९.१०
	एकूण एकंदर (I+II)				१३५९१.९१

ii) राष्ट्रीय अन्न सुरक्षा आणि पोषण अभियान - भरडधान्य : (मका) सन २०२४-२५ मासिक प्रगती अहवाल

(रु. लाखात)

अ. क्र.	बाब	मंजूर अर्थसहाय्य दर	परिमाण	लक्षांक		साध्य	
				भौतिक	आर्थिक	भौतिक	आर्थिक
१	सुधारित तंत्रज्ञान आधारित पीक प्रात्यक्षिके						
	अ) सलग पिक प्रात्यक्षिके	रु. ६,०००/- प्रती हेक्टर	हेक्टर	८८००	५२८.००	९२९४	५४६.७२
	ब) आंतर पिक प्रात्यक्षिके	रु. ६,०००/- प्रती हेक्टर	हेक्टर	२२००	१३२.००	१७५०	८६.३२
	एकूण पीक प्रात्यक्षिके			११०००	६६०.००	११०४४	६३३.०३
२	प्रमाणित बियाणे वितरण						
	अ) सुधारित वाण (१० वर्षाआतील)	किंमतीच्या ५० टक्के किंवा रु. ३००० प्रति किं. यापैकी कमी असेल ते	किंमतीच्या ५० टक्के किंवा रु. १५०० प्रति किं. यापैकी कमी असेल ते	किंवटल	६००	१८.००	..
	ब) सुधारित वाण (१० वर्षावरील)	किंमतीच्या ५० टक्के किंवा रु. १०००० प्रति किं. यापैकी कमी असेल ते	किंमतीच्या ५० टक्के किंवा रु. १०००० प्रति किं. यापैकी कमी असेल ते	किंवटल	६००	९.००	५.१०
	क) संकरित वाण (१० वर्षा आतील)	किंमतीच्या ५० टक्के किंवा रु. १०००० प्रति किं. यापैकी कमी असेल ते	किंमतीच्या ५० टक्के किंवा रु. १०००० प्रति किं. यापैकी कमी असेल ते	किंवटल	१२००	१२०.००	४०३.१८
	एकूण बियाणे वितरण			२४००	१४७.००	४०८.२८	४०.४७
३	पीक व मृदसंरक्षण व्यवस्थापन						
	अ) एकात्मिक अन्नद्रव्ये व्यवस्थापन (INM)						
	i) सूक्ष्म मूलद्रव्ये (Micro-Nutrients)	किंमतीच्या ५०% किंवा रु. ५००/- प्रति हेक्टर मर्यादेत	हेक्टर	४०००	२०.००	४१८३	२०.९९
	ii) जैविक खते (Bio-fertilizers)	किंमतीच्या ५०% किंवा रु. ३००/- प्रति हेक्टर मर्यादेत	हेक्टर	४७००	१४.१०	२५९५	७.३०
	एकूण (INM)			८७००	३४.१०	६७७८	२८.२९
४	ब) एकात्मिक कीड व्यवस्थापन (IPM)						
	i) तणनाशके (Weedicides)	किंमतीच्या ५०% किंवा रु. ५०० प्रति हेक्टर मर्यादेत	हेक्टर	६५००	३२.५०	३२८४	१०.६६
	ii) रासायनिक/ जैविक घटक (Chemicals/Bio-Pesticides)	किंमतीच्या ५०% किंवा रु. ५०० प्रति हेक्टर मर्यादेत	हेक्टर	१६०००	८०.००	१२९४३	८५.२७
	एकूण (IPM)			२२५००	११२.५०	१६२२७	९५.९३
	एकूण - (अ व ब)			३१२००	१४६.६०	२३००५	१२४.२२
५	फ्लेक्झी निधी						
	शेतकरी प्रशिक्षण	रु. १४०००/- प्रती प्रशिक्षण (एकूण ४ सत्र रु. ३५००/- प्रति सत्र)	संख्या	३७०	५१.८०	३४९	४१.०३
	एकूण फ्लेक्झी निधी			३७०	५१.८०	३४९	४१.०३
	एकूण भरडधान्य (मका) (१ते५)			---	१००५.४०	---	८३८.७५
६	सन २०२३-२४ मधील प्रलंबित दायित्व				२.८९		२.८९
	एकूण एकंदर भरडधान्य (मका)(१ते६)			---	१००८.२९	---	८४१.६४

राष्ट्रीय अन्न सुरक्षा आणि पोषण अभियान - भरडधान्य : (मका) सन २०२५-२६ वार्षिक कृती आराखडा

(रु. लाखात)

अ. क्र.	तपशील	अनुदानाचा दर	परिणाम	लक्षांक	
				भौतिक	आर्थिक
१	पिक प्रात्यक्षिके : मका				
	अ) सुधारित तंत्रज्ञान आधारित पीक प्रात्यक्षिके	रुपये ७५०० प्रती हेक्टर	हेक्टर	६३२०	४७४.०००
	ब) आंतरपीक प्रात्यक्षिके (मका+सोयाबीन/मका+तूर)	रुपये ७५०० प्रती हेक्टर	हेक्टर	९२०	६९.०००
	एकूण १ (अ) ते १ (ब)			७२४०	५४३.०००
२	प्रमाणित बियाणे वितरण				
	अ) क) संकरित बियाणे - मका	किंमतीच्या ५०% किंवा रु.१००००/- किंवटल मर्यादित	किंवटल	२९५७	२९५.७००
	एकूण २ (अ)			२९५७	२९५.७००
	अ) एकात्मिक अन्नद्रव्ये व्यवस्थापन				
	१) सूक्ष्म मूलद्रव्ये	रु. २५०० प्रति हेक्टर किंवा किमतीच्या ५० टक्के जे कमी असेल ते	हेक्टर	१११८	२७.९५०
	२) जैविक खते		हेक्टर	९४७	२३.६७५
	एकूण ३ अ			२०६५	५१.६२५
	ब) एकात्मिक कीड व्यवस्थापन				
	१) तणनाशके	रु २५०० प्रति हेक्टर किंवा किमतीच्या	हेक्टर	२०००	५०.०००
	२) पीक संरक्षण औषधे	५० टक्के जे कमी असेल ते	हेक्टर	३१००	७७.५००
	एकूण ३ ब			५१००	१२७.५००
	एकूण ३ अ ते ब			७१६५	१७९.१२५
४	फ्लेक्झी घटक				
	शेतकरी प्रशिक्षण	रु. ३०,००० प्रति	संख्या	५९७	१७९.१००
	एकूण ४			५९७	१७९.१००
	I) एकूण राअसुपोअ-भरडधान्य (मका)				११९६.९२५
	II) सन २०२४-२०२५ चे प्रलंबित दायित्व				९.६३०
	एकूण एकंदर (I+II)				१२०६.५५५

(iii) राष्ट्रीय अन्न सुरक्षा आणि पोषण अभियान : पौष्टिक तृणधान्य : (ज्वारी, बाजरी, नाचणी, वरई) सन २०२४-२५
(माहे मार्च, २०२५ मासिक प्रगती अहवाल)

(रु. लाखात)

अ. क्र.	बाबी	अनुदानाचा दर	परिमाण	लक्षांक		साध्य	
				भौतिक	आर्थिक	भौतिक	भौतिक
१ सुधारित तंत्रज्ञानावर आधारित पीक प्रत्यक्षिके							
१)	ज्वारी (खरीप)	रु. ६०००/-	हेक्टर	१०००	६०.७५	६५०	२४.५३
२)	ज्वारी (रब्बी)	रु. ६०००/-	हेक्टर	५४४३०	३६९०.७०	५९५५१	३०८६.७२
३)	बाजरी	रु. ६०००/-	हेक्टर	४६०००	२९९५.५६	४५३२५	२१०५.२९
४)	नाचणी	रु. ६०००/-	हेक्टर	१००००	६५१.३५	१११५२	५३७.९६
५)	वरई	रु. ६०००/-	हेक्टर	२०००	१२१.२३	१०४५	५३.०८
एकूण पीक प्रत्यक्षिके				११३४३०	७५१९.५९	११७७२३	५८०७.५९
२ प्रमाणित बियाणे वितरण							
अ) सुधारित बियाणे (१० वर्षांआतिल अधिसूचित वाण)							
१)	ज्वारी	किंमतीच्या ५०%		३००००	९०३.५७	१२७७	११३.१९
२)	बाजरी	किंवा रु. ३००० प्रती	किंवटल	१४५०	४३.५०	१	७५.११
३)	नाचणी	किं. मर्यादित		१५०	४.५०
एकूण				३१६००	९५१.५७	१२७८	१८८.३०
आ) सुधारित बियाणे (१० वर्षांवरील अधिसूचित वाण)							
	रब्बी ज्वारी	किंमतीच्या ५०%		१६०००	२४०.००	१९२२	२४.९२
		किंवा रु. १५०० प्रती	किंवटल				
		किं. मर्यादित					
एकूण प्रमाणित बियाणे वितरण				४७६००	११९१.५७	३२००	२१३.२२
३ प्रमाणित बियाणे उत्पादन (१० वर्षांआतील अधिसूचित वाण)							
१)	ज्वारी	किंमतीच्या ५०%	किंवटल	४९०००	१४७०.००	५८७८४	१७१७.१३
२)	बाजरी	किंवा रु. ३००० प्रती		१२०००	३६०.००	१६५३	५२.५२
३)	नाचणी	किं. मर्यादित		२२५	६.७५	५३४	१५.२९
४)	वरई			१००	३.००	४८	१.४४
एकूण बियाणे उत्पादन				६१३२५	१८३९.७५	६१०१९	१७८६.३८

(iii) राष्ट्रीय अन्न सुरक्षा आणि पोषण अभियान : पौष्टिक तृणधान्य : (ज्वारी, बाजरी, नाचणी, वरई) सन २०२४-२५
(माहे मार्च, २०२५ मासिक प्रगती अहवाल)

(रु. लाखात)

अ. क्र.	बाबी	अनुदानाचा दर	परिमाण	लक्षांक		साध्य	
				भौतिक	आर्थिक	भौतिक	भौतिक
४	एकात्मिक अन्नद्रव्य व्यवस्थापन (INM)						
१)	सूक्ष्म अन्नद्रव्य	किंमतीच्या ५०% किंवा रु. ५०० प्रति हेक्टर मर्यादेत	किंवटल	१३३९०	६६.९५	१८५१७	९७.०९
२)	जैविक खते		किंवा रु. ३०० प्रती हेक्टर मर्यादेत	४१५००	१२४.५०	२३२३०	४६.८४
एकूण एकात्मिक अन्नद्रव्य व्यवस्थापन				५४८९०	१९१.४५	४१७४७	१४३.९३
५	एकात्मिक कीड व्यवस्थापन (IPM)-						
१)	तणनाशके	किंमतीच्या ५०% किंवा रु. ५०० प्रती हेक्टर मर्यादेत	किंवटल	३५०००	१७५.००	५४४२	१६.६९
२)	पिक संरक्षण औषधे		२९५०००	१४७५.००	३३५१८६	१४२७.८४	
एकूण एकात्मिक कीड व्यवस्थापन				३३००००	१६५०.००	३४०६२८	१४४४.५२
एकूण एकात्मिक अन्नद्रव्य व कीड व्यवस्थापन				३८४८९०	१८४१.४५	३८२३७५	१५८८.४६
६	फ्लेक्झी घटक						
अ)	सर्व प्रकारचे ग्राइंडर/ पल्वरायझर/पोलिशर	खर्चाच्या ५० % किंवा रु. ०.६० लाख (अनुसूचित जाती/जमाती/लहान/अत्यल्प शेतकरी आणि महिलांसाठी) इतरांसाठी ०.५० लाख	संख्या	४५०	२७०.००	२	..
ब)	पिक पद्धतीवर आधारित शेतकरी प्रशिक्षण	रु. १४००० प्रति प्रशिक्षण	संख्या	५००	७०.००	४८१	३४.७७
क)	प्रचार प्रसिद्धी व जनजागृती (जिल्हास्तरिय महोत्सव)	रु. ४.०० लाख / जिल्हा	संख्या	६२	२४८.००	२९	१३३.०९.
एकूण फ्लेक्झी घटक					५८८.००		१६७.८७
७	सन २०२३-२४ मधील प्रलंबित दायित्व				१५२८.७९		१४११.०९
एकूण एकंदर पौष्टिक तृणधान्य (१ ते ७)					१४५०९.१४		१०९७४.५३

(iii) राष्ट्रीय अन्न सुरक्षा आणि पोषण अभियान - पौष्टिक तृणधान्य (ज्वारी, बाजरी, नाचणी व वरई) - सन २०२५-२६
वार्षिक कृती आराखडा

(रक्कम रु. लाखात)

अ. क्र.	तपशील	अनुदानाचा दर	परिमाण	लक्षांक	
				भौतिक	आर्थिक
१	सुधारित तंत्रज्ञानावर आधारित पीक प्रात्यक्षिके				
	१) ज्वारी (खरीप)	रु. ७५००/- हेक्टर	हेक्टर	१४००	१०५.००
	२) ज्वारी (रब्बी)	रु. ७५००/- हेक्टर	हेक्टर	५१६८०	३८७६.००
	३) बाजरी	रु. ७५००/- हेक्टर	हेक्टर	१४८००	१११०.००
	४) नाचणी	रु. ७५००/- हेक्टर	हेक्टर	५२००	३९०.००
	५) वरई	रु. ७५००/- हेक्टर	हेक्टर	७२०	५४.००
	एकूण पीक प्रात्यक्षिके			७३८००	५५३५.००
२	प्रमाणित बियाणे वितरण				
	अ) सुधारित बियाणे (१० वर्षा आतील वरील अधिसूचित वाण)				
	१) बाजरी	किमतीच्या ५० % किंवा रु. ३०००	किंवल	१२३००	३६९.००
	२) नाचणी	प्रति किं. मर्यादित	किंवल	२५००	७५.००
	२) रब्बी ज्वारी		किंवल	३४४००	१०३२.००
	एकूण २ अ)			४९२००	१४७६.००
	ब) सुधारित बियाणे (१० वर्षावरील अधिसूचित वाण)				
	१) रब्बी ज्वारी	रु. १५००/ प्रति किंवल	किंवल	२४६००	३६९.००
	एकूण २ ब)			२४६००	३६९.००
	एकूण २ अ ते २ ब बियाणे वितरण			७३८००	१८४५.००
३	प्रमाणित बियाणे उत्पादन (राज्यासाठी शिफारशीत असलेले ८ वर्षाआतील अधिसूचित वाण)				
	१) ज्वारी	रु. ३०००/- प्रति किंवल	किंवल	५७४००	१७२२.००
	२) बाजरी	रु. ३०००/- प्रति किंवल	किंवल	१६४००	४९२.००
	३) नाचणी	रु. ३०००/- प्रति किंवल	किंवल	७४००	२२२.००
	४) वरई	रु. ३०००/- प्रति किंवल	किंवल	८००	२४.००
	एकूण बियाणे उत्पादन			८२०००	२४६०.००
४	एकात्मिक अन्नद्रव्य व्यवस्थापन (INM)				
	१) सूक्ष्म मूलद्रव्ये	रु. २५००/ प्रती हेक्टर किंवा	हेक्टर	३६९०	९२.२५
	२) जैविक खते	किमतीच्या ५० % जे कमी असेल ते	हेक्टर	३६९०	९२.२५
	एकूण (INM)			७३८०	१८४.५०
	एकात्मिक कीड व्यवस्थापन (IPM)				
	१) तणनाशके	रु. २५००/ प्रती हेक्टर किंवा	हेक्टर	१९९२६	४९८.१५
	४) पीक संरक्षण औषधे	किमतीच्या ५० % जे कमी असेल ते	हेक्टर	४६४९४	११६२.३५
	एकूण (IPM)			६६४२०	१६६०.५०
	एकूण एकात्मिक अन्नद्रव्य व कीड व्यवस्थापन (INM & IPM)			७३८००	१८४५.००
५	फ्लेक्झी घटक				
	अ) शेतकरी प्रशिक्षण	रु. ३००००/- प्रति	संख्या	१२७०	३८१.००
	ब) जनजागृती / प्रचार प्रसिद्धी				
	जिल्हास्तरिय महोत्सव	रु. ६.०० लाख/जिल्हा	संख्या	३९	२३४.००
	एकूण ५ अ ते ५ ब				६१५.००
	i) एकूण राअसुपोअ - पौष्टिक तृणधान्य उप-अभियान (श्री अन्न)				१२३००.००
	ii) सन २०२४-२५ चे प्रलंबित दायित्व				१०४१.४४
	एकूण एकंदर (i + ii)				१३३४१.४४

(iv) राष्ट्रीय अन्न सुरक्षा आणि पोषण अभियान -भात मासिक प्रगती अहवाल सन २०२४-२५ (मार्च, २०२५ अखेर)

(रु. लाखात)

अ.क्र.	तपशील	अनुदानाचा दर	परिमाण	लक्षांक		साध्य	
				भौतिक	आर्थिक	भौतिक	आर्थिक
१	२	३	४	५	६	७	८
१) सुधारित तंत्रज्ञानावर आधारित प्रात्यक्षिके							
अ)	श्री पद्धत	रु. १००० प्रति हे.	हेक्टर	१५५०	१३९.५०	१४४०	११४.१९
ब)	ओळीत पुनर्लागवड	रु. १००० प्रति हे.	हेक्टर	५००	४५.००	७३०	५६.२०
क)	यांत्रिकी पद्धतीने	रु. १००० प्रति हे.	हेक्टर	४५४	४०.८६	३३४	२५.८७
ड)	पीक पद्धतीवर आधारित पीक प्रात्यक्षिके (भात पिकानंतर कडधान्य हरभरा/चवळी/ राजमा/वाल इ.)	रु. १५००० प्रति हे.	हेक्टर	५५०	८२.५०	५५०	७३.७९
इ)	उन्हाळी भात पीक प्रात्यक्षिके	रु. ६००० प्रति हे.	हेक्टर
एकूण पीक प्रात्यक्षिके १ (अ) ते १ (इ)				३०५४	३०७.८६	३०५४	२७०.०५
२) प्रमाणित बियाणे वितरण							
अ)	अधिक उत्पादन देणारे वाण (१० वर्षांच्या वरील)	१०००	क्विवटल	३०८०	३०.८०	२१४७	२१.०१
ब)	अधिक उत्पादन देणारे वाण (१० वर्षांच्या आतील)	२०००	क्विवटल	६१६०	१२३.२०	२८६१	५५.८२
एकूण २ (अ) ते २ (ब)				९२४०	१५४.००	५००८	७६.८३
३) एकात्मिक कीड व अन्नद्रव्य व्यवस्थापन							
अ)	सूक्ष्म मूलद्रव्ये	५००	हेक्टर	५४०२	२७.०१	५१६३	२३.४३
ब)	पीक संरक्षण औषधे	५००	हेक्टर	१००००	५०.००	१०९२१	५१.३०
क)	तणनाशके	५००	हेक्टर	७७००	३८.५०	६२४५	३०.४०
एकूण ३ (अ) ते ३ (क)				२३१०२	११५.५१	२२३२९	१०५.१३
४) फ्लेक्झी घटक							
अ) प्रभावी सिंचन साधने							
१)	पंप संच (कृषि यांत्रिकीकरण उप अभियान प्रमाणे)	रु. १०००० किंवा किमतीच्या ५० टक्के जे कमी असेल ते	संख्या	३४५	३४.५०	४	०.३३
२)	पाण्याच्या स्रोतापासून शेतापर्यंत पाणी वाहून नेण्यासाठी पाईप	50 % of cost lmtd to Rs. 50/- per meter of HDPE pipes. Rs. 35/- per meter for PVC pipes and Rs. 20/- per meter for HDPE laminated woven lay flat tubes with maximum celling of Rs. 15000/- per farmer/beneficiary for water carrying pipe	मीटर	६३००	३.१५	३७८	०.१९
एकूण ४ (अ व ब)					३७.६५		०.५२
क) पीक पद्धतीवर आधारित प्रशिक्षण (Four Sessions)							
ड) स्थानिक पुढाकाराच्याबाबी							
१)	FPO करिता गोदाम बांधकाम (२५० मे टन क्षमता) (Actual cost- 25.00 lakh based on state PWD DSR)	रु. १२५०००० किंवा प्रत्यक्ष खर्चाच्या ५० टक्के जे कमी असेल ते	संख्या	१०	१२५.००	८	२५.००
२)	स्थानिक वाणांची लागवड (Market - led-extention) किंमतीच्या ५० टक्के	रु. ४५०० प्रति हेक्टर	हेक्टर	१००	४.५०	६३	१.७१
एकूण ४ (ड)					१२९.५०		२६.७१
एकूण ४ (अ) ते (ड)					१९२.६३		५१.३५
प्रलंबित दायित्व सन २०२३-२४					१३३.६७		१३१.४४
एकूण राअसुअ-भात					९०३.६७		६३४.८०

(iv) राष्ट्रीय अन्न सुरक्षा आणि पोषण अभियान -भात सन २०२५-२६ वार्षिक कृति आराखडा

(रक्कम रु. लाखात)

अ.क्र.	तपशील	अनुदानाचा दर	परिमाण	लक्षांक	
				भौतिक	आर्थिक
१	२	३	४	५	६
१) सुधारित तंत्रज्ञानावर आधारित प्रात्यक्षिके					
अ)	श्री पद्धत	रु. ९००० प्रति हे.	हेक्टर	७००	६३.००
ब)	ओळीत पुनर्लागवड	रु. ९००० प्रति हे.	हेक्टर	५००	४५.००
क)	यांत्रिकी पद्धतीने भात लागवड	रु. ९००० प्रति हे.	हेक्टर	५००	४५.००
ड)	पीक पद्धतीवर आधारित पीक प्रात्यक्षिके (भात पिकांनंतर कडधान्य-हरभरा/चवळी/राजमा/वाल)	रु. १५००० प्रति हे.	हेक्टर	४८०	७२.००
एकूण पीक प्रात्यक्षिके १ (अ) ते १ (ड)				२१८०	२२५.००
२) प्रमाणित बियाणे वितरण					
अ)	अधिक उत्पादन देणारे वाण (१० वर्षांच्या आतील)	रु. २००० प्रति किंवा किमतीच्या ५० % जे कमी असेल ते	किंवा	५०००	१००.००
ब)	अधिक उत्पादन देणारे वाण (१० वर्षांच्या वरील)	रु. १००० प्रति किंवा किमतीच्या ५० % जे कमी असेल ते	किंवा	२५००	२५.००
एकूण २ (अ) ते २ (ब)				७५००	१२५.००
३) अ) एकात्मिक अन्नद्रव्य व्यवस्थापन					
i)	सूक्ष्म मूलद्रव्ये	रु. २५०० प्रति हेक्टर किंवा किमतीच्या ५० % जे कमी असेल ते	हेक्टर	१२००	३०.००
ब) एकात्मिक कीड व्यवस्थापन					
i)	पिक संरक्षण औषधे	रु. २५०० प्रति हेक्टर किंवा किमतीच्या ५० % जे कमी असेल ते	हेक्टर	९०४	२२.६०
ii)	तणनाशके	रु. २५०० प्रति हेक्टर किंवा किमतीच्या ५० % जे कमी असेल ते	हेक्टर	९००	२२.५०
एकूण ३ (अ) ते ३ (ब)				३००४	७५.१०
४) फ्लेक्झी घटक					
अ)	पीक पद्धतीवर आधारित प्रशिक्षण	रु. ३०००० प्रति	संख्या	२३३	६९.९०
एकूण ४ (अ)				..	६९.९०
i) एकूण राअसुपोअ - भात					४९५.००
ii) सन २०२४-२५ चे प्रलंबित दायित्व					८५.८७
एकूण एकंदर (i + ii)					५८०.८७

(v) राष्ट्रीय अन्न सुरक्षा आणि पोषण अभियान - गहू मासिक प्रगती अहवाल सन २०२४-२५ (माहे मार्च, २०२५ अखेर)

(रु. लाखात)

अ.क्र.	तपशील	अनुदानाचा दर	परिमाण	लक्षांक		साध्य	
				भौतिक	आर्थिक	भौतिक	आर्थिक
१	२	३	४	५	६	७	८
१	सुधारित तंत्रज्ञानावर आधारित प्रात्यक्षिके						
	अ) सलग क्षेत्रावरील गट प्रात्यक्षिके	रु. ९००० प्रति हे.	हेक्टर	४००	३६.०००	४०६	३५.९६
	ब) पाण्याचा ताण सहन करणारे/बायोफोर्टीफाईड वाण	रु. ९००० प्रति हे.	हेक्टर	२४५	२२.०५	२४५	२०.७५
	क) पीक पद्धतीवर आधारित पीक प्रात्यक्षिके मूग/उडीद/सोयाबीन नंतर गहू	रु. १५००० प्रति हे.	हेक्टर	१९३	२८.९५	१९३	२५.७१
	एकूण पीक प्रात्यक्षिके १ (अ) ते १ (ब)			८३८	८७.००	८४४	८२.४३
२	प्रमाणित बियाणे वितरण						
	अ) अधिक उत्पादन देणारे वाण (१० वर्षांच्या वरील)	रु. १००० प्रति किंवा.	किंवाटल	८७०	८.७०	६५०	६.५०
	ब) अधिक उत्पादन देणारे वाण (१० वर्षांच्या आतील)	रु. २००० प्रति किंवा.	किंवाटल	१७४०	३४.८०	१२६७	२५.३५
	एकूण २ (अ) ते २ (ब)			२६१०	४३.५०	१९१७	३१.८५
३	अ) एकात्मिक अन्नद्रव्य व्यवस्थापन						
	i) सूक्ष्म मूलद्रव्ये	रु. ५०० प्रति हे.	हेक्टर	२७००	१३.५०	२६०३	११.९६
	ब) एकात्मिक कीड व्यवस्थापन						
	i) पीक संरक्षण औषधे व जैविक घटक	रु. ५०० प्रति हे.	हेक्टर	२३००	११.५०	२८७०	१२.१६
	ii) तणनाशके	रु. ५०० प्रति हे.	हेक्टर	१५२८	७.६४	८२९	३.९२
	एकूण ३ (अ) ते ३ (ब)			६५२८	३२.६४	६३०२	२८.०४
४	फ्लेक्झी घटक						
	अ) प्रभावी सिंचन साधने						
	i) पंप संघ	अनुदान मर्यादा कृषी अभियांत्रिकी उप अभियान प्रमाणे राहिल	संख्या	२२५	२२.५०	७	०.७०
	ii) पाण्याच्या स्रोतापासून शेतापर्यंत पाणी वाहून नेण्यासाठी पाईप	50% of cost lmted to 50/- per meter of HDPE pipes. Rs. 35/- per meter for PVC Pipes and Rs. 20/- per meter for HDPE laminated woven lay flat tubes with maximum celling of Rs. 15000/- per farmer/beneficiary for water carrying pipe.	मीटर	७०००	३.५०	१३२१	०.६६
	ब) कृषी औजारे			०	०.०००	०	०.०००
	एकूण ४ (अ) व (ब)				२६.००	१३२८	१.३६
	क) पीक पद्धतीवर आधारित प्रशिक्षण (Four Sessions)	१४००० प्रति प्रशिक्षण	संख्या	२४	३.३६	२४	२.९८
	ड) स्थानिक पुढाकाराच्या बाबी						
	i) FPO करिता गोदाम बांधकाम (२५० मे टन क्षमता) (Actual cost- 25.00 lakh bassed on state PWD DSR)	रु. १२५००० किंवा किमतीच्या ५० टक्के जे कमी असेल ते	संख्या	२	२५.००	१	०.०००
	एकूण फ्लेक्झी घटक (४ अ ते ४ ड)				५४.३६		४.३४
	सन २०२३-२४ चे प्रलंबित दायित्व				५०.७६		२५.९६
	एकूण एकंदर				२६८.२६		१७२.६१

(v) राष्ट्रीय अन्न आणि पोषण सुरक्षा- गहू वार्षिक कृती आराखडा सन २०२५-२६

(रक्कम रु. लाखात)

अ.क्र.	तपशील	अनुदानाचा दर	परिणाम	लक्षांक	
				भौतिक	आर्थिक
१	२	३	४	५	६
१) सुधारित तंत्रज्ञानावर आधारित प्रात्यक्षिके					
	अ) सलग क्षेत्रावरील गट प्रात्यक्षिके	रु. ९००० प्रति हे.	हेक्टर	५००	४५.००
	ब) पाण्याचा ताण सहन करणारे/बायोफोर्टीफाईड वाण	रु. ९००० प्रति हे.	हेक्टर	२३३	२०.९७
	क) पीक पद्धतीवर आधारित पीक प्रात्यक्षिके- सोयाबीन/मूग/उडीद नंतर गहू	रु. १५००० प्रति हे.	हेक्टर	१९०	२८.५०
एकूण पीक प्रात्यक्षिके १ (अ) ते १ (क)				९२३	९४.४७
२) प्रमाणित बियाणे वितरण					
	अ) अधिक उत्पादन देणारे वाण (१० वर्षांच्या आतील)	रु. २००० प्रति किंवा किमतीच्या ५०% जे कमी असेल ते	किंवल	२१००	४२.००
	ब) अधिक उत्पादन देणारे वाण (१० वर्षांच्या वरील)	रु. १००० प्रति किंवा किमतीच्या ५०% जे कमी असेल ते	किंवल	१०५०	१०.५०
एकूण २ (अ) ते २ (ब)				३१५०	५२.५०
३) अ) एकात्मिक अन्नद्रव्य व्यवस्थापन					
	i) सूक्ष्म मूलद्रव्ये	रु. २५०० प्रति हे. किंवा किमतीच्या ५०% जे कमी असेल ते	हेक्टर	४८०	१२.००
ब) एकात्मिक कीड व्यवस्थापन					
	i) पीक संरक्षण औषधे व जैविक घटक	रु. २५०० प्रति हे. किंवा किमतीच्या ५०% जे कमी असेल ते	हेक्टर	४०७	१०.१८
	ii) तणनाशके	रु. २५०० प्रति हे. किंवा किमतीच्या ५०% जे कमी असेल ते	हेक्टर	३८४	९.६०
एकूण ३ (अ) ते ३ (ब)				१२७१	३१.७८
४) फ्लेक्झी घटक					
	अ) पीक पद्धतीवर आधारित प्रशिक्षण	रु. ३०,००० प्रति	संख्या	१०५	३१.५०
एकूण ४ अ				३१.५०	
एकूण राअसुपोअ-गहू				२१०.२५	
II) सन २०२४ चे प्रलंबित दायित्व					३१.७५
एकूण एकंदर (I + II)				२४२.००	

(vi) राष्ट्रीय अन्न आणि पोषण सुरक्षा- अंतर्गत भात पड क्षेत्रामध्ये कडधान्याचे उत्पादन वाढविण्यासाठी
(TRFA - PULSES) कार्यक्रम सन २०२४-२५ (माहे मार्च, २०२४ अखेर)

(रु. लाखात)

अ.क्र.	तपशील	अनुदानाचा दर	परिमाण	लक्षांक		साध्य	
				भौतिक	आर्थिक	भौतिक	आर्थिक
१	२	३	४	५	६	७	८
१	पीक प्रात्यक्षिके						
	अ) हरभरा	रु. ९००० प्रति हे.	हेक्टर	९०००	८१०.००	९१८०	७६०.२९
	एकूण पीक प्रात्यक्षिके			९०००	८१०.००	९१८०	७६०.२९
२	उत्पादन साधने						
	अ) प्रमाणित बियाणे वितरण						
	i) हरभरा (१० वर्षांच्या आतील)	रु. २५०० प्रति किंवा	किंवाटल	३०००	१५०.००	५३३	३.८०
	ii) हरभरा (१० वर्षांच्या वरील)	रु. १५०० प्रति किंवा	किंवाटल	२०००	५०.००	३६४४	५१.६८
	एकूण २ (i) ते २ (ii)			५०००	२००.००	४१७७	५५.४८
	ब) पीक संरक्षण औषधे	रु. ५०० प्रति हे.	हेक्टर	५०००	२५.००	३१९८	११.२७
	एकूण २ अ ते २ ब				२२५.००		६६.७५
३	पीक पद्धतीवर आधारित प्रशिक्षण (Four Sessions)	रु. १४००० प्रति हे.	संख्या	१००	१४.००	१०१	७.०३
	प्रलंबित दायित्व				२७३.०८		२२०.६९
	एकूण एकंदर				१३२२.०८		१०५४.७६

राष्ट्रीय अन्न आणि पोषण अभियान--भात पड क्षेत्रामध्ये कडधान्याचे उत्पादन वाढविण्यासाठी (TRFA-कडधान्य) कार्यक्रम
सन २०२५-२६ कृती आराखडा

(रु. लाखात)

अ.क्र.	तपशील	अनुदानाचा दर	मंजूर लक्षांक	
			भौतिक	आर्थिक
१	२	३	६	७
१	सुधारीत तंत्रज्ञानावर आधारित पीक प्रात्यक्षिके			
	अ) हरभरा	रु. ९००० प्रति हे.	२५००	२२५.००
	एकूण (१)		२५००	२२५.००
२	निविष्ठा वितरण			
	अ) प्रमाणित बियाणे वितरण			
	i) हरभरा (१० वर्षांच्या आतील वाण)	रु. ५००० प्रति किंवा किंवाटल किंवा किमतीच्या ५०% जे कमी असेल ते	१६००	८०.००
	ii) हरभरा (१० वर्षांच्या वरील वाण)	रु. २५०० प्रति किंवा किंवाटल किंवा किमतीच्या ५०% जे कमी असेल ते	८००	२०.००
	एकूण २ (अ)		२४००	१००.००
	ब) पीक संरक्षण औषधे	रु. ५०० प्रति हे. किंवा किमतीच्या ५०% जे कमी असेल ते	२००२०	१००.१०
	एकूण २ (अ) ते २ (ब)			२००.१०
३	पीक पद्धतीवर आधारित प्रशिक्षण	रु. १४००० प्रती	५३५	७४.९०
	एकूण राअसुपोअ- TRFA कडधान्य			५००.००
	ii) सन २०२४-२५ चे प्रलंबित दायित्व			८०.४३
	एकूण एकंदर (i + ii)			५८०.४३

(vii) राष्ट्रीय खाद्यतेल अभियान - तेलबिया (NMEO-OS)

(केंद्र : राज्य - ६० : ४०)

सन २०१४-१५ पासून केंद्र पुरस्कृत राष्ट्रीय गळीतधान्य आणि तेलताड अभियानाची राज्यात अंमलबजावणी करण्यात येत असून सन २०१८-१९ पासून केंद्र शासनाने सदर अभियान राष्ट्रीय अन्न सुरक्षा अभियान (गळीतधान्य व तेलताड अभियान) म्हणून अंतर्भूत केले आहे. सन २०२२-२३ पासून केंद्र शासनाने राष्ट्रीय गळीतधान्य व तेलताड अभियान हे राष्ट्रीय खाद्यतेल अभियानामध्ये अंतर्भूत केले असून सन २०२४-२५ पर्यंत अभियानांतर्गत खालील तीन अभियाने राबविण्यात येत होते. १) अभि. क्र. १ : गळीतधान्य पिके २) अभि. क्र. ३ : वृक्षजन्य तेलबिया पिके ३) TRFA (गळीतधान्य)

केंद्र शासनाच्या मार्गदर्शक सूचना सन २०२४-२५ ते २०३०-३१ साठी " राष्ट्रीय खाद्यतेल अभियान - तेलबिया " या नवीन अभियानाला मंजुरी दिली आहे. यामध्ये मोहरी, भुईमूग, सोयाबीनवर प्राथमिक लक्ष केंद्रित करून तेलबिया पिकांच्या उत्पादनास चालना देण्यासाठी आणि दुय्यम तेलबिया आणि वृक्षजन्य तेलबिया (TBO) सह इतर तेलबिया पिकांवर अभियानात भर देण्यात आला आहे. "दुय्यम भाजीपाला तेल उपभियान" देखील राष्ट्रीय खाद्यतेल अभियान - तेलबिया (NMEO-OS) अभियानाचा असून यामुळे कापूस बियाणे, तांदूळ-कोंडा आणि वृक्षजन्य तेलबिया (TBO) सारख्या दुय्यम स्रोतांपासून प्रामुख्याने तेल काढणे या घटकांचा समावेश करण्यात आला आहे. सदर अभियानांतर्गत सोयाबीन, भुईमूग, करडई, मोहरी, कारळे, सुर्यफुल व तीळ या पिकांसाठी महाराष्ट्रातील २७ जिल्ह्यांची निवड केली आहे. अभियानाची अंमलबजावणी मूल्य साखळी समूह (Value Chain Cluster : VCC) पध्दतीने केली जाणार असून त्यासाठी प्रत्येक समूहासाठी मूल्य साखळी भागीदार (Value Chain Partner : VCP) म्हणून शेतकरी उत्पादक कंपनी/सहकारी संस्था/सार्वजनिक किंवा खाजगी संस्थेची निवड करावयाची आहे. जिल्हास्तरावर मूल्य साखळी भागीदार (Value Chain Partners--VCPs) यांची निवड जिल्हा कार्यकारिणी समितीने (DEG) करावयाची आहे.

सन २०२५-२६ मध्ये योजनेंतर्गत घटक राबवित असताना लाभार्थी निवड करताना प्रवर्गानिहाय विगतवारी सर्वसाधारण ७४.८०% अनुसूचित जाती १६.६०% अनुसूचित जमाती ८.६०% या प्रमाणात करावी. तसेच महिला व दिव्यांग लाभार्थ्यांना प्राधान्य.

*** योजनेचे उद्दिष्टे :**

राष्ट्रीय खाद्यतेल अभियान-तेलबिया (NMEO-OS) हे खाद्यतेलाच्या आयातीवरील भारताचे अवलंबित्व कमी करण्यासाठी आणि देशांतर्गत तेलबियांचे उत्पादन वाढवून आणि शेतकऱ्यांचे उत्पन्न सुधारून आत्मनिर्भरतेकडे जाण्यासाठी धोरणात्मकरीत्या तयार केले गेले आहे. तेलबिया पिकांमधील उत्पन्नातील तफावत (६०%) कमी करून शाश्वत वाढ करणे हा अभियानाचा प्रमुख उद्देश आहे. यासाठी खालील बाबींचा अवलंब करण्यात येत आहे.

१. नवीन तंत्रज्ञानाचा अवलंब करणे : उत्पादनातील तफावत दूर करण्यासाठी उपलब्ध असणाऱ्या आणि वापरात येणाऱ्या नवकल्पनांचा आणि तंत्रज्ञानाचा वापर करणे.
२. सुधारीत बियाणे प्रसाराला गती देणे : निवडलेल्या क्लस्टरमध्ये सुधारित बियाणे वाणांचा (गेल्या पाच वर्षात प्रसारित) आणि तंत्रज्ञानाचा प्रसार करणे.
३. विस्तार करणे : पडीक क्षेत्रावर तेलबिया लागवडीस प्रोत्साहन देणे आणि प्रात्यक्षिकांच्या माध्यमातून आंतरपिकांना प्रोत्साहन देणे.
४. सुधारित बियाणांची उपलब्धता : दर्जेदार बियाणांची उपलब्धता होण्यासाठी बियाणे उत्पादन आणि वितरण प्रणालीतील त्रुटी दूर करणे.
५. विपणन व्यवस्थेची जोडणी : तेलबिया शेतकरी आणि मूल्य साखळी भागीदार (Value Chain Partners-VCPs) यांना विपणन व्यवस्था व प्रक्रिया उद्योगांशी जोडणे
६. दुय्यम तेलबियांपासून तेलनिर्मिती व संकलनास सहाय्य देणे : विशेषतः दुय्यम तेलबिया आणि वृक्षजन्य तेलबिया (वृक्षजन्य तेलबिया (TBOs) यांचे उत्पादन वाढवणे.

*** समाविष्ट घटक-**

- * मूल्य साखळी समूह (VCC) निवडणे,
- * मूल्य साखळी भागीदार (VCP) म्हणून शेतकरी उत्पादक कंपनीची (FPC) निवड करणे.
- * तांत्रिक सहाय्य संस्था (TSA) म्हणून कृषि विज्ञान केंद्राची निवड.
- * मूलभूत बियाणे खरेदी (१००% केंद्र हिस्सा)
- * मूल्य साखळी भागीदार (VCP) यांचेमार्फत समूहामध्ये प्रमाणित बियाणे वितरण,
- * शेतकरी प्रशिक्षण
- * शेतकरी शेतीशाळा व मूल्य साखळी भागीदार (VCP) यांना व्यवस्थापन खर्च,
- * मूल्य साखळी समूहामधील (VCC) शेतकऱ्यांचे माती परिक्षण,
- * सीड हब
- * पीक प्रात्यक्षिके
- * काढणीतोर सुविधा सहाय्य, कृषि मॅपरवर लाभार्थ्यांची माहिती भरणे.

सन २०२५-२६ साठी समाविष्ट जिल्हे-

अ. क्र.	पिक	निवडलेले जिल्हे
१	भुईमूग	कोल्हापूर, सांगली, सातारा, नाशिक, धुळे, पुणे, अहिल्यानगर, छ. संभाजीनगर, अकोला (०९)
२	कारळा	नाशिक, अहिल्यानगर (०२)
३	करडई	लातूर, धाराशिव, परभणी, चंद्रपूर, हिंगोली, नांदेड, गडचिरोली, सोलापूर, पुणे (०९)
४	तीळ	जळगाव, लातूर, बीड, बुलढाणा (०४)
५	सोयाबीन	लातूर, बुलढाणा, नांदेड, वाशीम, बीड, यवतमाळ, धाराशिव, परभणी, हिंगोली, अमरावती, अकोला, जालना, नागपूर, वर्धा, अहिल्यानगर, नाशिक, चंद्रपूर, सातारा, सांगली, सोलापूर, कोल्हापूर, नंदूरबार, पुणे, जळगाव, धुळे, छ. संभाजीनगर (२६)
६	सुर्यफुल	धाराशिव, सोलापूर, जळगाव, लातूर, अहिल्यानगर, सांगली, नांदेड, पुणे (०८)

(vii) राष्ट्रीय खाद्यतेल अभियान - तेलबिया (NMEO-OS)

आर्थिक तपशील :-

(रु. लाख)

अ. क्र.	अभियान	सन २०२३-२४			सन २०२४-२५			सन २०२५-२६		
		मंजूर कार्यक्रम	उपलब्ध निधी	खर्च	मंजूर कार्यक्रम	उपलब्ध निधी	खर्च	मंजूर कार्यक्रम	उपलब्ध निधी	खर्च माहे डिसें. २०२५ अखेर
१.	अभियान क्र. १ (गळीतधान्य) (NMEO-OS)	८४३७.५०	६५००.६६	६१६४.०३	१२२६४.२४	१०८९०.१७	९९२७.५०	१५५१४.७६	१४२४४.३६	७६९१.४४
२.	अभियान क्र. ३ (वृक्षजन्य तेलबिया)	६५.४१	७०.७४	२६.६२	१८.३३	५.८३	५.५८
३.	TRFA (गळीत धान्य)	११३.८४	११०.३३	१८९.०७	१८९.०७	१३०.५७	११८.६९
एकूण		८९७९.५०	६६८५.२४	६३००.६८	१२४७१.६४	११०२६.५७	१००४९.७७	१५५१४.७६	१४२४४.३६	७६९१.४४

सन २०२४-२५ : राष्ट्रीय खाद्यतेल अभियान गळीतधान्य (MH-१२ : ६०:४०%)

अंतरीम मासिक प्रगती अहवाल माहे मार्च, २०२५ अखेर

(रु. लाखात)

तपशील	केंद्र	राज्य	एकूण		
१. मूळ प्रशासकीय मंजूरी :					
अ) शासन पत्र No. CSS-2024/C.R. 12/2-A, Dated 13th May, 2024/(SLSC Minutes)	}	७१३२.६९	४७५५.१२	११८८७.८१	
ब) राज्य शासन निर्णय क्र. राखातेअ २०२४/प्र.क्र.४४/४-अ, दि. २८ मे, २०२४					
२. सुधारीत प्रशासकीय मंजूरी :					
अ) केंद्र शासन पत्र F No. 06/14/2023-AAP/Coord (Oilseeds), Dated 31st January, 2025	}	६७८६.७२	४५२४.४८	११३११.२०	
ब) राज्य शासन निर्णय क्र. राखातेअ २०२४/प्र.क्र.४४/४-अ, दि. ३१ जानेवारी, २०२५					
३. केंद्र शासनाकडून उपलब्ध केंद्र हिस्सा निधी					
अ) गतवर्षीचा पुनर्जीवित निधी	अनु. जाती	अनु. जमाती	सर्वसाधारण	एकूण	
ब) 1st Mother Sanction F. No.6-14/2023-AAP/Coord (Oilseed), Dated 31st January, 2025	५२.८६	२३.०५	९३.१०	२२९.०१	
क) 2nd Tranche of mother sanction F. No. 04/23 2024-KY(FTS-152636) Date 20th March, 2025	४२९.००	३३९.००	२५१५.०४	३२८३.०४	
	३१२.८८	२४७.३८	२०६९.२१	२६२९.४७	
	एकूण	७९४.७४	६७९.४३	४६६७.३५	६१४१.५२
४. आयुक्तालयाच्या मार्गदर्शक सूचना निर्गमित पत्र क्र. /विप्र. २/रा.खा.ते.अभिमान NMEO/मा.सु.२०२४-२५/प्र.क्र.०४/१४८३१/२४ दि. ३ जून, २०२४					
५. राज्य शासनाची वित्तीय मान्यता (शा.नि.दि. ३१-०१-२०२५, २१-३-२०२५ आणि २८-३-२०२५)					
पहिला, दुसरा व तिसरा हप्ता)					
अ) अनुसूचित जाती प्रवर्ग		७९४.७४	५२९.८३	१३२४.५७	
ब) अनुसूचित जमाती प्रवर्ग		४९९.२८	३३२.८५	८३२.१३	
क) सर्वसाधारण प्रवर्ग		४६६७.३५	३११३.१२	७७८०.००	
	एकूण	५९६१.३७	३९७५.८०	९९३७.१७	
६. आयुक्तालयस्तरावरून PFMS/SNAP प्रणालीवर निश्चित केलेली खर्च मर्यादा					
अ) अनुसूचित जाती प्रवर्ग		७५६.६८	५०४.४५	१२६१.१३५	
ब) अनुसूचित जमाती प्रवर्ग		४५७.८९	३०५.२६	७६३.१५७	
क) सर्वसाधारण प्रवर्ग		४६६७.३५	३११३.१२	७७८०.४७३	
	एकूण	५८८१.९३	३९२२.८४	९८०४.७६६	

अ. क्र.	घटक/बाब	परिमाण	लक्षांक		प्रत्यक्ष साध्य		निधीअभावी प्रलंबित दायित्व सन २०२३-२४
			भौतिक	आर्थिक	भौतिक	आर्थिक	

अ. नियमित मंजूर कार्यक्रम

१ बियाणे घटक

अ. पायाभूत बियाणे उत्पादन (@ रु. २५००/प्र.क्वि.)	क्विंटल	३३५००	८३७.५०	५८६०३	५३४.३६	१२.०५
ब. प्रमाणित बियाणे उत्पादन (@ रु. २५००/प्र.क्वि.)	क्विंटल	२११८४७	१६७५.००	२०८०५३	१९०५.८१	२८.७६
क. प्रमाणित बियाणे वितरण (@ रु. ४०००/प्र.क्वि.)	क्विंटल	४१२००	५८१.९७	२५६५५	५०१.७८	१०.४४
अ एकूण बियाणे घटक	३०९४.४७	..	२९४१.९४	५१.२६

अ. क्र.	घटक/बाब	परिमाण	लक्षांक		प्रत्यक्ष साध्य		प्रलंबित दायित्व सन २०२३-२४		
			भौतिक	आर्थिक	भौतिक	आर्थिक			
२) तंत्रज्ञान प्रसारण घटक									
पीक प्रात्यक्षिके :									
	सोयाबीन (@ रु. ६०००/- प्रति हे.)	हेक्टर	७५०००	४५००.००	६९६०९	३८९७.००	३८.९९		
	भुईमूग (@ रु. १००००/- प्रति हे.)	हेक्टर	३२०	३२.००	९५०	८५.७८	०.५३		
	करडई (@ रु. ३०००/- प्रति हे.)	हेक्टर	१४०००	४२०.००	८२१०	२१६.९९	०.११		
	तीळ (@ रु. ३०००/- प्रति हे.)	..	हेक्टर	३००	९.००	१७३	२.८७	०.१६	
	जवस (@ रु. ३०००/- प्रति हे.)	हेक्टर	५२५	१५.००	१०१६	२३.९४	०.१७		
	मोहरी (@ रु. ३०००/- प्रति हे.)	हेक्टर	२५०	४.५०	११०१	१९.३५	...		
एकूण पीक प्रात्यक्षिके			९०३९५	४९८०.५०	८१०५९	४२४५.९४	३९.९६
	शेतकरी शेतीशाळा (@ रु. १४०००/शेतीशाळा)	संख्या	५००	६२.५०	३९०	४८.७६	५.०२		
	शेतकरी प्रशिक्षण (@ रु. २४०००/ प्रशिक्षण)	संख्या	२५०	६०.००	२१७	४५.६२	४.३३		
	विस्तार अधिकारी प्रशिक्षण (@ रु. ३६०००/ प्रशिक्षण)	संख्या	१९	९.००	१७	५.८६	..		
ब) एकूण तंत्रज्ञान प्रसार घटक			५११२.००	..	४३४६.१८	४९.३१	
३. उत्पादन वाढीसाठी निविष्ठा घटक									
	अ) जिप्सम/पायराईट्स/डोलामाईट/गंधक (@ रु.७५०/-हे.)	हेक्टर	१९५००	१४६.२५	१०३४८	५५.५३	७.९२		
	ब) जैविक खते (रायझोबियम कल्चर/पी.एस.बी.) (@ रु. ३००/-हे.)	हेक्टर	१९५००	५८.५०	९२०४	२४.२२	२.४२		
	क) पीक संरक्षण औषधे(कीड नियंत्रण व तणनाशके (@ रु. ५००/-हे.)	हेक्टर	१९५००	९७.५०	६७५७९	२९७.६७	४.०९		
	ड) जैविक कीड नियंत्रण (@ रु. ५००/-हे.)	हेक्टर	१९५००	९७.५०	८६३५	३१.३४	४.३०		
	इ) नॅनो युरिया/नॅनो डिए.पी. (@ रु. ५००/-हे.)	हेक्टर	१९५००	९७.५०	७२३९	२४.४६	४.८७		
	ई) एचडीपीई/पीव्हीसी पाईप (उच्चतम रु. ४० ते ५०/मीटर मर्यादित)	मीटर	९५००००	४७५.००	१७६००७	२७.२५	६५.८०		
एकूण उत्पादन वाढीसाठी निविष्ठा घटक			९७२.२५	..	४६०.४८	८९.३९	
४) फ्लेक्झी निधी									
	छोटे तेल घाणा सयंत्र (अनुदानाचे मापदंड SMAM प्रमाणे)	संख्या	३८	६८.४०	१	..	१.८०		
	डिझेल/इलेक्ट्रिक पंपसंच (अनुदानाचे मापदंड SMAM प्रमाणे)	संख्या	५६६२	५६६.२०	४५९	२२.०१	२७.२९		
	मनुष्यचलित टोकन यंत्र (अनुदानाचे मापदंड SMAM प्रमाणे)	संख्या	३८	३.८०	१०२	२.०९	४.७६		
	मनुष्यचलित सायकलवर चालणारे सिड ड्रील (SMAM प्रमाणे)	संख्या	३८	१.९०	३७	१.३३	०.५८		
	गोदाम बांधकाम (रु. १२.५० लाख/गोदाम २५० मे. क्षमता)	संख्या	१९	२३७.५०	७	२५.००	८७.५०		
	प्रात्याक्षिक कामामधील मृद चाचणीसाठी तरतूद (रु. ११०/हे.)	संख्या	९०२७०	९९.३०	३६८८८	३९.९१	..		
४) एकूण फ्लेक्झी निधी घटक			९७७.१०	..	९०.३४	१२१.९३	
५) प्रकल्प व्यवस्थापन खर्च									
	विभागस्तरिय कार्यशाळा	संख्या	१४	५६.००	७	२२.५०	०.०५		
	तांत्रिक सहाय्यता गट (तंत्र सल्लागार/सहाय्यक)	संख्या	४२	२१३.७८	३३	१६४.७७	३.३४		
	आकस्मिक खर्च	३३.७२	..	१९.५०	२.७५		
	डिजिटल मृद सर्वेक्षण	संख्या	९०२७०	२७.०८	९०२७०	..	०.७२		
५) एकूण प्रकल्प व्यवस्थापन खर्च			३३०.५८	..	२०६.७७	६.८३	
६) प्रलंबित दायित्व २०२३-२४			८२४.८०	..	७२४.९३	५.३४	
एकूण अ			११३११.२०	..	८७७०.६६	३२४.०५	

अ. क्र.	घटक/बाब	परिमाण	लक्षांक		प्रत्यक्ष साध्य		प्रलंबित दायित्व सन २०२३-२४
			भौतिक	आर्थिक	भौतिक	आर्थिक	
ब) उन्हाळी हंगामासाठी वाढीव मंजूर कार्यक्रम (नियमित कार्यक्रमाच्या बचतीमधून राबविण्याबाबत केंद्र शासनाने निर्देश)							
१) VCCअंतर्गत							
	प्रमाणित बियाणे वितरण भुईमूग (रु. ११४०० प्रती किंवटल)	किंवटल	४५००.००	५१३.००	३१११	२८४.३२	१०३.८०
	प्रमाणित बियाणे वितरण तीळ (रु. ११४०० प्रती किंवटल)	किंवटल	१६.५	१.९८	२५९	१.९८	..
	शेतकरी प्रशिक्षण (रु. ३०००० प्रती प्रशिक्षण)	संख्या	८९	२६.७०	५	०.६०	०.९
	शेतीशाळा (रु. ३५००० प्रती प्रशिक्षण)	संख्या	१२	४.२०	२	०.३५	०.४
	कृषि (Mapper) सहाय्य (रु. ३० प्रती शेतकरी)	संख्या	३५५०	१.०७
	VCP Management खर्च	८.१३	२.३
	ब) उन्हाळी कार्यक्रम	५५५.०७	..	२८७.२५	१०७.३५
	एकूण एकंदर (अ + ब)	११८६६.२७	..	९०५७.९१	४३१.४१
	केंद्र हिस्सा -	७११९.७६	..	५४३४.७४	२५८.८४
	राज्य हिस्सा -	.	..	४७४६.५१	..	३६२३.१६	१७२.५६

टिप : अभियानांतर्गत मूळ मंजूर कार्यक्रम रु. ११३.११ कोटीचा आहे. तदनंतर, केंद्र शासनाने दिनसंक ४-०२-२०२५ च्या पत्रान्वये उन्हाळी हंगामासाठी रु. ५.५५ कोटीचा वाढीव कार्यक्रम मंजूर करून त्याची अंमलबजावणी नियमित कार्यक्रमाच्या बचतीमधून करण्याबाबत सूचित केले होते. सबब क्षेत्रीय स्तरावर रुपये ११८.६६ कोटीचे लक्षांक देण्यात आले असले तरी प्रत्यक्षात अंमलबजावणी मूळ मंजूर कार्यक्रमाच्या (रुपये ११३.११ कोटीच्या) मर्यादेत करण्यात आली आहे.

प्रपत्र - १

सन २०२४-२५ : राष्ट्रीय खाद्यतेल अभियान वृक्षजन्य तेलबिया (MH-१२ : ६०:४०)
अंतरीम मासिक प्रगती अहवाल माहे मार्च, २०२५ अखेर (रु. लाखात)

तपशील	केंद्र	राज्य	एकूण	
१. प्रशासकीय मंजूरी :				
अ) शासन पत्र No. RKV-0123/C.R. 13/14-A, Dated 30th May, 2023/(SLSC Minutes)	११.००	७.३३	१८.३३	
ब) राज्य शासन निर्णय क्र. राखातेअ २०२४/प्र.क्र.४४/४-अ, दि. २८ मे, २०२४				
२. केंद्र शासन उपलब्ध केंद्र हिस्सा निधी				
	अनु. जाती	अनु. जमाती	सर्वसाधारण	एकूण
अ) गतवर्षीचा पुर्नर्जीवित निधी	..	०.११	०.४४	०.५४३
ब) 2nd Tranche of Mother Sanction F.No.04/23/2024-KY (FTS-152636), Date : 20/03/25	०.०६	०.६९	२.२१	२.९५४
	एकूण	०.०६	०.७९	२.६५
३. मार्ग. सूचना पत्र क्र. विप्र. २/रा.खा.ते.अभियान NMEO/मा.सु.२०२४-२५/प्र.क्र. ०४/१४८३१/२४, दि. ३ जून, २०२४				
४. राज्य शासनाची वित्तीय मान्यता (शा.नि.दि.२१/०३/२०२५ आणि २८/०३/२०२५)				
	केंद्र	राज्य	एकूण	
अ) अनुसूचित जाती प्रवर्ग	०.०६	०.०४	०.१०	
ब) अनुसूचित जमाती प्रवर्ग	०.७९	०.५३	१.३२	
क) सर्वसाधारण प्रवर्ग	२.६५	१.७६	४.४१	
	एकूण	३.५०	२.३३	
५. आयुक्तालयस्तरावरून PFMS/SNAP प्रणालीवर निश्चित खर्च मर्यादा				
	केंद्र	राज्य	एकूण	
अ) अनुसूचित जाती प्रवर्ग	०.०६	०.०४	०.१०	
ब) अनुसूचित जमाती प्रवर्ग	०.७९	०.५३	१.३२	
क) सर्वसाधारण प्रवर्ग	२.६५	१.७६	४.४१	
	एकूण	३.५०	२.३३	
अ. घटक/बाव	परिमाण	बाबनिहाय लक्षांक/साध्य		प्रलंबित दायित्व
क्र.				सन २०२३-२४
		लक्षांक	प्रत्यक्ष साध्य	
		भौतिक	आर्थिक	
		भौतिक	आर्थिक	
१) वृक्षनिहाय लागवड				
i) करंज (रु. २०,०००/हे.)	हेक्टर	३	०.६०	...
ii) कोकम (रु. १५,०००/हे.)	हेक्टर	७५	११.२५	४
iii) महुआ (रु. १५,०००/हे.)	हेक्टर	१५	२.२५	१५
	एकूण	९३	१४.१०	२.००
२) वृक्षजन्य तेलबिया लागवडी पश्चात देखभाल				
i) करंज (रु. २,०००/हे.)	हेक्टर	५	०.१०	...
ii) कोकम (रु. २,०००/हे.)	हेक्टर	१२	०.२३	१५
iii) महुआ (रु. २,०००/हे.)	हेक्टर	२३	०.४६	२४
	एकूण	४०	०.७९	३९
३) तंत्रज्ञान प्रसार घटक				
अ) शेतकरी प्रशिक्षण (रु. २४,०००/प्रशिक्षण)	संख्या	३	०.७२	२
ब) विस्तार कर्मचारी/अधिकारी/निविष्टा विक्रेते प्रशिक्षण (रु. ३६,०००/प्रशिक्षण)	संख्या	१	०.३६	१
	एकूण -	४	१.०८	३
४) फ्लेक्झी निधी (डीझेल/इलेक्ट्रिक पंपसंच) (रु. १०,०००/पंप)				
	संख्या	१८	१.८०	१२
५) व्यवस्थापन खर्च-संकीर्ण				
	०.५६	...
६) प्रलंबित दायित्व				
	०.११
एकूण एकंदर	१८.३३	...
केंद्र हिस्सा	११.००	...
राज्य हिस्सा	७.३३	...

प्रपत्र - १

सन २०२४-२५ राष्ट्रीय खाद्य तेल अभियान अंतर्गत "भातपड क्षेत्रामध्ये गळीतधान्य उत्पादन वाढविण्यासाठी कार्यक्रम :

TRFA-Oilseeds" (MH-१२ : ६०:४०%) अंतरीम मासिक प्रगती अहवाल माहे मार्च, २०२५ अखेर (रु. लाखात)

तपशील	केंद्र	राज्य	एकूण				
१. प्रशासकीय मंजूरी :							
अ) शासन पत्र No. RKV-0123/C.R. 13/14-A, Dated 30th May, 2023 (SLSC Minutes)	११३.४४	७५.६३	१८९.०७				
ब) राज्य शासन निर्णय क्र. राखातेअ-२०२४/प्र.क्र.४४/४-अ, दि.२८ मे, २०२४							
२. केंद्र शासन उपलब्ध केंद्र हिस्सा निधी							
अ) गतवर्षीचा पुर्नर्जीवित निधी	अनु. जाती ०.६०	अनु. जमाती ०.१५	सर्वसाधारण १.५४	एकूण २.२९०			
ब) 2nd Tranche of Mother Sanction F.No.04/23/2024-KY (FTS-152636), Date : 20/03/25	६.९३	५.४५	६३.६८	७६.०५२			
	एकूण	७.५३	५.६०	६५.२२	७८.३४		
३. आयुक्तालयाच्या मार्ग. सूचना निर्गमित पत्र क्र. विप्र. २/रा.खा.ते.अभियान NMEO/मा.सु.२४-२५/प्र.क्र.०४/१४८३१/२४, दि. ३ जून, २०२४							
४. राज्य शासनाची वित्तीय मान्यता (शा.नि.दि.२१/०३/२०२५ आणि २८/०३/२०२५)							
अ) अनुसूचित जाती प्रवर्ग	केंद्र ७.५३०	राज्य ५.०२०	एकूण १२.५५१				
ब) अनुसूचित जमाती प्रवर्ग	५.५९६	३.७३१	९.३२७				
क) सर्वसाधारण जमाती प्रवर्ग	६५.२१५	४३.४७७	१०८.६९२				
	एकूण	७८.३४२	५२.२२८	१३०.५७०			
५. आयुक्तालयस्तरावरून PFMS प्रणालीवर निश्चित केलेली खर्च मर्यादा आदेश							
अ) अनुसूचित जाती प्रवर्ग	केंद्र ७.५३०	राज्य ५.०२०	एकूण १२.५५१				
ब) अनुसूचित जमाती प्रवर्ग	५.५९६	३.७३१	९.३२७				
क) सर्वसाधारण प्रवर्ग	६५.२१५	४३.४७७	१०८.६९२				
	एकूण	७८.३४२	५२.२२८	१३०.५७०			
अ. क्र.	घटक/बाब	परिमाण	भौतिक लक्षांक	साध्य	आर्थिक (रु. लाख) लक्षांक	प्रत्यक्ष झालेला खर्च	प्रलंबित दायित्व २२-२३
१. समूह गट प्रालयक्षिके							
१)	मोहरी (रु. ३,०००/हे.)	हेक्टर	१५०	४.५०	३६५	६.५९	...
२)	जवस (रु. ३,०००/हे.)	हेक्टर	१००	३.००	१२०	३.१२	...
३)	करडई (रु. ३,०००/हे.)	हेक्टर	१३००	३९.००	१००	१.४४	...
४)	तीळ (रु. ३,०००/हे.)	हेक्टर	१००	३.००	३८०	१०.८५	...
५)	भूईमूग (रु. १०,०००/हे.)	हेक्टर	१०००	१००.००	७७८	६६.६१	...
	एकूण (अ)	हेक्टर	२६५०	१४९.५०	१७४३	८८.६१	...
२. प्रमाणित बियाणे वितरण (रु. ४०००/क्वि.)							
	क्विंटल		५०	२.००
३. एकात्मिक अन्नद्रव्ये व्यवस्थापन							
	सुक्ष्म मूलद्रव्ये (रु. ५००/ हे.)	हेक्टर	१००	०.५०	५०	०.१९	...
	जिप्सम (रु. ७५०/ हे.)	हेक्टर	१००	०.७५	३५	०.१३	...
	जैविक खते (रु. ५००/ हे.)	हेक्टर	१००	०.५०	५०	०.१५	...
	नॅनो युरिया/नॅनो युरिया (रु. ५००/ हे.)	हेक्टर	१००	०.५०	४१	०.१३	...
	जैविक कीटकनाशके (रु. ५००/ हे.)	हेक्टर	१००	०.५०	४१	०.१३	...
	एकूण	हेक्टर	५००	२.७५	२१७	०.७२	...
४. सिंचन साधने : पाईप्सचा पुरवठा (रु.२० ते ५०/मि.) मीटर							
			४०००	२.००
५. प्रशिक्षणे : शेतकरी प्रशिक्षण (रु. २४०००/-प्र.)							
	विस्तार कर्मचारी/अधिकारी /निविष्टा विक्रेते	संख्या	१०	२.४०	१२	२.४०	...
	प्रशिक्षण (रु. ३६०००/-प्र.)	संख्या	४	१.४४	४	१.४४	...
	एकूण	..	१४	४.००	१६	३.८४	...
६. संकीर्ण खर्च							
		४.९१	...	३.०१	...
७. प्रलंबित दायित्व							
		२४.०७	...	२०.५१	०.३०
एकूण एकंदर							
		१८९.०७	...	११६.६९	०.३०
	केंद्र हिस्सा	११३.४४	...	७०.०२	०.१८
	राज्य हिस्सा	७५.६३	..	४६.६८	०.१२

राष्ट्रीय खाद्यतेल अभियान सन २०२५-२६
मासिक प्रगती अहवाल

(रु. लाखात)

तपशील		केंद्र	राज्य	एकूण		
राष्ट्रीय खाद्यतेल अभियान- एकूण राज्य						
क्र.	बाबी	अनुदानाचा दर	परिणाम	लक्षांक		भौतिक
				भौतिक	आर्थिक	प्रत्यक्ष साध्य
				भौतिक	आर्थिक	आर्थिक
खुरासणी						
१)	शेतकरी शेती शाळा	रु. ३५०००/शेतीशाळा	संख्या	२	०.७००००	..
एकूण खुरासणी				२	०.७००००	..
भुईमुग (उन्हाळी)						
१)	प्रमाणित बियाणे वितरण	रु. ११४००/क्विंटल	क्विंटल	१२४६८	१४२१.३५२००	..
२)	शेतकरी प्रशिक्षण	रु. ३००००/प्रशिक्षण	संख्या	५८	१७.४००००	..
३)	शेतकरी शेती शाळा	रु. ३५०००/शेतीशाळा	संख्या
४)	मृद चाचणी सहाय्य	रु. ११०/मृद आरोग्य कार्ड	संख्या	८३१२	९.१४३२०	..
५)	कृषी मॅपर सहाय्य	रु. ३० प्रति हेक्टर	संख्या	८३१२	२.४९३६०	..
६)	व्यवस्थापन खर्च	समूहामध्ये बियाणे वितरण व प्रशिक्षण खर्चाच्या १.५%			२१.५८१२८	..
एकूण भुईमुग (उन्हाळी)				१४७१.९७००८
एकूण मूल्य साखळी समूह				७०४५.०७३२३	..	३७४९.७२३७१ ५१८७.३०८३८
अ) सुधारित तंत्रज्ञानावर आधारित पिक प्रात्यक्षिके						
(१)	सोयाबीन	रु. १०००० प्रति हेक्टर	हेक्टर	३३७००	३३२५.९९१६२	३३७०० २३६४.१९७९८ ३३१५.५७५६१
(२)	भुईमुग	रु. १४००० प्रति हेक्टर	हेक्टर	३५७०	४८४.६२०००	३५७० ४४८.००७४८ ४८४.६२०००
(३)	सुर्यफुल	रु. ९००० प्रति हेक्टर	हेक्टर	१००	९.०००००	... ८.३७००० ...
२. (४)	करडई	रु. ८००० प्रति हेक्टर	हेक्टर	४५०९	३६०.७६८१२	१२४० २.१५००० ९९.२००००
(५)	मोहरी	रु. ९००० प्रति हेक्टर	हेक्टर	४००	३६.०००००	४०० १.००००० ३६.०००००
(६)	उन्हाळी भुईमुग	रु. १४००० प्रति हेक्टर	हेक्टर	५६७०	७९३.८००००
(७)	उन्हाळी तीळ	रु. ८००० प्रति हेक्टर	हेक्टर	८००	६४.०००००	३०० २.०२५०० २४.०००००
एकूण पिक प्रात्यक्षिके				४८७४९	५०७४.१७९७४	३९२१० २८२५.७५०४६ ३९५९.३९५६१
३. ब)	मृद चाचणी सहाय्य	रु. ११०/मृद आरोग्य कार्ड	संख्या	४९२३०	५३.९१३००	२२९७३ ३.२६७०० २५.२७०३०
४. क)	कृषी मॅपर सहाय्य	रु. ३० प्रति हेक्टर	संख्या	५०२२२	१५.१२६६०	९९१६ ... २.९७४८०
एकूण अ + ब + क				१४८२०९	५१४३.२१९३४	७२०९९ २८२९.०१७४६ ३९८७.६४०७१
५. काढणी पश्चात प्रक्रिया	रु. ९.९० लाख/युनिट	संख्या	३२	३१६.८००००	२२	९.९०००० १८८.१००००
६. फ्लेक्झी घटक						
अ)	कार्यशाळा	रु. ४.०० लाख / कार्यशाळा	संख्या	३४	१३६.०००००	१९ ३८.४५९४० ७५.८५६६५
ब)	गोदाम बांधकाम	रु. १२.५० लाख / गोदाम	संख्या	६७	८१२.५००००	६२ १२.५०००० ७८७.५००००
एकूण फ्लेक्झी घटक				९४८.५००००	८१	५०.९५९४० ८६३.३५६६५
७. प्रकल्प व्यवस्थापन चमु	रु. ३३०००/तंत्र सहाय्यक	संख्या	५८	२३४.९६०००	५५	११६.५१११३ २४४.२००००
जीएसटी (१८%)	१८%			...	४२.२९२८०	... १६.३२०४४ ४२.४८०००
संकीर्ण				...	२२३.७४७२०	... २५.९६०३४ ३०.३१२९०
एकूण कृषी आयुक्तालय				५०१.०००००	५५	१५८.७९१९१ ३१६.९९२९०
प्रलंबित दायित्व २०२४-२५				४४७.१२०००	...	३७७.०४२६५ ३७९.४४६७६
एकूण एकंदर खाद्यतेल अभियान				१५५१४.७४८६८	...	७६९१.४४८५२ १२००५.२८२५२

राष्ट्रीय खाद्यतेल अभियान सन २०२५-२६
मासिक प्रगती अहवाल

तपशील		केंद्र	राज्य	एकूण				
राष्ट्रीय खाद्यतेल अभियान- एकूण राज्य								
क्र.	बाबी	अनुदानाचा दर	परिणाम	लक्षांक	प्रत्यक्ष साध्य	भौतिक साध्यानुसार अपेक्षित खर्च		
			भौतिक	आर्थिक	भौतिक	आर्थिक		
मुलभूत	बियाणे खरेदी		क्विंटल	७५३	११३.०३६११	६३४	७८.६८०२९	८२.४३७१२
सीड हब	निर्मिती	रु. २५० लाख/सीड हब	संख्या	४	१०००.०००००	४	४३७.३३२५०	१०००.०००००
				१११३.३६११	६३८	५१६.०१२७९	१०८२.४३७१२	
१. मूल्य साखळी समूह								
सोयाबीन								
१)	प्रमाणित बियाणे वितरण	रु. ११०००/क्विंटल	क्विंटल	३९५५२	३५९७.१८९३०	३९४५९	२७६९.५४१४८	३५५६.२२१३०
२)	शेतकरी प्रशिक्षण	रु. ३००००/प्रशिक्षण	संख्या	१५५०	४६५.०००००	१३७१	१७९.८७४७६	४११.३००००
३)	शेतकरी शेती शाळा	रु. ३५०००/शेतीशाळा	संख्या	५४	१८.९००००	५४	३.०००००	१८.९००००
४)	मृद चाचणी सहाय्य	रु. ११०/मृद आरोग्य कार्ड	संख्या	५६०७७	५५.०५२८३	२३९८३	२.१३०४७	२७.३७३५०
५)	कृषी मॅपर सहाय्य	रु. ३० प्रति हेक्टर	संख्या	५७७९०	१६.३२७८४	२९२९०	०.१६३५०	८.६६९७०
६)	व्यवस्थापन खर्च	समूहामध्ये बियाणे वितरण व प्रशिक्षण खर्चाच्या १.५%			७२.१६८०१	..	८.३३३२०	५६.६९४३५
एकूण सोयाबीन				४२२४.६३७९८	..	२९६३.०४३४१	४०७९.१५८८५	
भुईमूग								
१)	प्रमाणित बियाणे वितरण	रु. ११४००/क्विंटल	क्विंटल	८८७२	१०११.३८०६४	८५२०	७३५.६६४३०	९७१.२१३८८
२)	शेतकरी प्रशिक्षण	रु. ३००००/प्रशिक्षण	संख्या	४००	१२०.०००००	३०५	४८.५६६००	९१.५००००
३)	शेतकरी शेती शाळा	रु. ३५०००/शेतीशाळा	संख्या	१६	५.६००००	१४	२.१००००	४.९००००
४)	मृद चाचणी सहाय्य	रु. ११०/मृद आरोग्य कार्ड	संख्या	९९५४	१०.५०१९०	१०४७७	...	९.२८४००
५)	कृषी मॅपर सहाय्य	रु. ३० प्रति हेक्टर	संख्या	१०९५४	३.२६२६८	८१५१	...	१.८३४२०
६)	व्यवस्थापन खर्च	समूहामध्ये बियाणे वितरण व प्रशिक्षण खर्चाच्या १.५%			१३.२७१६६	१२.७०२५८
एकूण भुईमूग				११६४.०१६८८	..	७८६.३३०३०	१०९१.४३४६६	
सूर्यफुल								
१)	शेतकरी प्रशिक्षण	रु. ३००००/प्रशिक्षण	संख्या
२)	शेतकरी शेती शाळा	रु. ३५०००/शेतीशाळा	संख्या	८	२.८००००	४	०.३५०००	१.४००००
एकूण सूर्यफुल				८	२.८००००	४	०.३५०००	१.४००००
उन्हाळी तीळ								
१)	प्रमाणित बियाणे वितरण	रु. १९७००/क्विंटल	क्विंटल	१०२	२०.०९४००
२)	शेतकरी प्रशिक्षण	रु. ३००००/प्रशिक्षण	संख्या	१०२	३०.६००००
३)	शेतकरी शेती शाळा	रु. ३५०००/शेतीशाळा	संख्या	४	१.४००००
४)	मृद चाचणी सहाय्य	रु. ११०/मृद आरोग्य कार्ड	संख्या	४०८०	४.४८८००
५)	कृषी मॅपर सहाय्य	रु. ३० प्रति हेक्टर	संख्या	४०८०	१.२२४००
६)	व्यवस्थापन खर्च	समूहामध्ये बियाणे वितरण व प्रशिक्षण खर्चाच्या १.५%			०.७६०४१
एकूण तीळ				५८.५६६४१	

राष्ट्रीय खाद्यतेल अभियान सन २०२५-२६
मासिक प्रगती अहवाल

तपशील		केंद्र	राज्य	एकूण				
राष्ट्रीय खाद्यतेल अभियान- एकूण राज्य								
अ.	बाबी	अनुदानाचा दर	परिणाम	लक्षांक	प्रत्यक्ष साध्य	भौतिक साध्यानुसार अपेक्षित खच		
क्र.				भौतिक	आर्थिक	भौतिक	आर्थिक	आर्थिक
करडई								
१)	प्रमाणित बियाणे वितरण	रु. १०५००/क्विंटल	क्विंटल	६०५	६३.५२५००	१२७	..	१३३६४४०
२)	शेतकरी प्रशिक्षण	रु. ३००००/प्रशिक्षण	संख्या	१५२	४५.६००००
३)	शेतकरी शेती शाळा	रु. ३५०००/शेतीशाळा	संख्या	९	३.१५०००	५	..	१७५०००
४)	मृद चाचणी सहाय्य	रु. ११०/मृद आरोग्य कार्ड	संख्या	६०५०	६.६५५००
५)	कृषी मॅपर सहाय्य	रु. ३० प्रति हेक्टर	संख्या	६०५०	१.८१५००
६)	व्यवस्थापन खर्च	समूहामध्ये बियाणे वितरण व प्रशिक्षण खर्चाच्या १.५%			१.६३६८८	०२००४७
एकूण करडई					१२२.३८१८८	३५३१४८७

(viii) अन्न व पोषण सुरक्षा - व्यापारी पिके अंतर्गत कापूस विकास कार्यक्रम सन २०२५-२६

कापसाचे उत्पादन वाढविण्यासाठी सुधारित मशागत पध्दती व आधुनिक तंत्रज्ञानाचा वापर करून प्रती हेक्टरी उत्पादन वाढविणे यासाठी सन २०१३-१४ पर्यंत कापूस तंत्रज्ञान अभियान- II अंतर्गत केंद्र पुरस्कृत सघन कापूस विकास कार्यक्रम राबविण्यात येत होता. १२ व्या पंचवार्षिक योजनेत सदर योजना बंद करण्यात आली असून सन २०१४-१५ पासून अन्न व पोषण सुरक्षा-व्यापारी पिके या अंतर्गत कापूस आधारित पीक पध्दतीस चालना देण्यात येत आहे. सन २०२५-२६ मध्ये १० हेक्टरचा एक प्रमाणे २०२ प्रकल्पांद्वारे रु. ६५१.३६ लाख रकमेचा कार्यक्रम राबविण्यात येत आहे. या अंतर्गत आद्यरेषिय प्रात्यक्षिके (कापूस पिकात आंतरपिके - मूग, उडीद इत्यादी) आणि सरळ वाणाच्या कापसाची अतीघन लागवड पध्दतीच्या चाचण्या हे घटक राबविण्यात येत आहेत.

या कार्यक्रमाची उद्दीष्टे पुढीलप्रमाणे आहेत :-

१. १२ व्या पंचवार्षिक योजनेत अन्नधान्याच्या गरजेसोबतच नगदी पिकांचीही गरज भागविण्यासाठी कापूस पिकांचा समावेश करण्यात आलेला आहे.
२. या अंतर्गत कापूस आधारित पीक पध्दतीस चालना देणे.
३. कापूस पिकात मूग, उडीद इ. कडधान्याच्या आंतरपिकास प्रोत्साहन देणे.
४. कापूस पिकात एकात्मिक कीड व्यवस्थापन, कापसाच्या सरळ वाणांची अतीघन लागवड करून कापूस उत्पादनास चालना देणे.

समाविष्ट जिल्हे : (१) बुलढाणा, (२) अकोला, (३) अमरावती, (४) यवतमाळ, (५) वर्धा, (६) नंदूरबार, (७) धुळे, (८) जळगाव, (९) छत्रपती संभाजी नगर, (१०) जालना, (११) बीड, (१२) नांदेड, (१३) अहिल्यानगर

अन्न व पोषण सुरक्षा- व्यापारी पिके अंतर्गत कापूस विकास कार्यक्रम सन २०२४-२५ (६०:४०)

(रक्कम रुपये लाखात)

अ.क्र.	बाब/घटक	परिमाण (एकक)	अनुदान दर	भौतिक		आर्थिक	
				लक्ष (सुधारित)	अंतरीम साध्य	लक्ष (सुधारित)	साध्य (अंतरीम)
१	२	३	४	५	६	७	८
१	देशी व अती लांब धाग्याच्या कापसाचे बीजोत्पादन	हेक्टर	रु. ९००० प्रती हेक्टर	३०	२०	२.७०	०.४६
२	आद्यरेषिय प्रात्यक्षिके कापूस पिकात आंतरपिके (मूग, उडीद)	हेक्टर	रक्कम रु. ८०००/- प्रती हेक्टर	७६०	२२०	६०.८०	१५.६६
३	कापसाच्या देशी वाणांची अतीघन लागवड पध्दतीची प्रात्यक्षिके	हेक्टर	रक्कम रु. १०,०००/- प्रती हेक्टर	१६०	९०	१६.००	६.१३
४	एकात्मिक पीक व्यवस्थापन आद्यरेषिय प्रात्यक्षिके (आयसीएम)	हेक्टर	रक्कम रु. ८०००/- प्रती हेक्टर	३५७३	८००	२८५.८४	५१.१३
५	पिक संरक्षण औषधे व बायो-एजंटसचे वितरण	हेक्टर	प्रत्यक्ष खर्चाच्या ५०% कमाल रु. ५००/हेक्टर	३४६५२	३६८६३	१७३.२६	१९६.९२
६	राज्यस्तरीय अधिकारी/कर्मचारी प्रशिक्षण	संख्या	रक्कम रु. ४०,०००/- प्रशिक्षण	३	१	१.२०	०.३७
७	ऑनलाईन पेस्ट मॉनिटरिंग अॅण्ड अॅडव्हायझरी सर्व्हिसेस (ओपीएमएस)					२१.०३	४.८३
८	कापूस पिकाचे फरदड निर्मूलन प्रात्यक्षिके	हेक्टर	रु. ५०००/हेक्टर	१४९०	१२४८	७४.५०	३९.२६
९	प्रलंबित दायित्व	२६.७६	३३.०६
एकूण				६६२.०९	३४७.८१

अन्न व पोषण सुरक्षा- व्यापारी पिके अंतर्गत कापूस विकास कार्यक्रम सन २०२५-२६ (६०:४०)

(रक्कम रुपये लाखात)

अ.क्र.	बाब/घटक	परिमाण (एकक)	अनुदान दर	भौतिक लक्ष सुधा.	आर्थिक लक्ष सुधा.
१	२	३	४	५	७
१	आद्यरेषिय प्रात्यक्षिके देशी आणि अती-लांब धाग्यांच्या कापसाचे बिजोत्पादन	हेक्टर	रक्कम रु. ९०००/- प्रती हेक्टर	३०	२.७०
२	आद्यरेषिय प्रात्यक्षिके कापूस पिकात आंतर पिके (मुग, उडीद)	हेक्टर	रक्कम रु. ८०००/- प्रती हेक्टर
३	कापसाच्या सरळ वाणांची अतीघन लागवड पद्धतीची प्रात्यक्षिके	हेक्टर	रक्कम रु. १००००/- प्रती हेक्टर	५३	५.३०
४	एकत्मिक पीक व्यवस्थापन आद्यरेषिय प्रात्यक्षिके (आयसीएम)	हेक्टर	रक्कम रु. ८०००/- प्रती हेक्टर	२०	१.६०
५	पीक संरक्षण औषधे व बायो-एजंटसचे वितरण	हेक्टर	प्रत्यक्ष खर्चाच्या ५०% कमाल रु. ५००/- हेक्टर	९०६००	४५३.००
६	राज्यस्तरीय अधिकारी/कर्मचारी प्रशिक्षण	संख्या	रक्कम रु. ४०,०००/- प्रशिक्षण	३	१.२०
७	ऑन लाईन पेस्ट मॉनिटरिंग ॲपड ॲडव्हायझरी सर्व्हिसेस (ओपीएमएस)			..	५०.००
८	स्थानिक पुढाकाराच्या बाबी कापूस पिकाचे फरदड निर्मूलन प्रात्यक्षिक, बायोचर	हेक्टर संख्या	रक्कम रु. ५०००/-हे. रु. १००००/-	१९१३ १००	९५.६५ १०.००
९.	कार्यालयीन खर्च	-	-
१०.	अंदाजित सन २०२४-२५ प्रलंबित दायित्व	-	-	..	३१.९१
			एकूण	..	६५१.३६

(ix) अन्न आणि पोषण सुरक्षा व्यापारी पिके अंतर्गत ऊस विकास योजना सन २०२५-२०२६ (६०:४०)

ऊस हे महाराष्ट्रातील महत्वाचे नगदी पीक आहे. महाराष्ट्रातील सहकारी साखर कारखानदारीच्या माध्यमातून ग्रामीण भागाची आर्थिक, सामाजिक व शैक्षणिक प्रगती झाली आहे. उसाच्या वाढीस लागणारे अनुकूल हवामान राज्यात उपलब्ध आहे. महाराष्ट्र राज्य आज देशात साखर उत्पादन व साखर उताऱ्याबाबत आघाडीवर आहे. परंतु, सरासरी प्रती हेक्टरी ऊस उत्पादन वाढविण्यासाठी प्रगत ऊस शेती तंत्रज्ञान जास्तीतजास्त शेतकऱ्यांपर्यंत पोहचविणे अगत्याचे आहे. राज्यात ऊसाखाली सरासरी ११.०० लाख हेक्टर क्षेत्र असून सरासरी उत्पादकता ८७ मे. टन प्रती हेक्टर आहे. सन २०२५-२६ मध्ये ऊस पिकाचा उत्पादन खर्च कमी करून उत्पादकतेत ९५ मे. टनापर्यंत वाढ करण्याच्यादृष्टीने राज्यात अन्न व पोषण सुरक्षा - व्यापारी पिके कार्यक्रमांतर्गत ऊस विकास योजना कार्यक्रम राबविण्यात येत आहे. या अंतर्गत एक डोळा, पट्टा पद्धतीचा अवलंब करून आंतरपिकाची प्रात्याक्षिके, ऊती संवर्धित रोपांची निर्मिती, मनुष्यबळ विकास व सुपरकेन नर्सरी हे घटक राबविण्यात येत आहेत. उती संवर्धनामुळे उसाच्या सुधारित वाणांची निरोगी रोपे तयार करून टिकटिकाणी त्यापासून बेणे मळे तयार करणे सुलभ होते.

योजनेची उद्दिष्टे :-

- (१) उसाच्या उत्पादन खर्चात कपात करून उत्पादकता वाढविणे.
- (२) दर्जेदार बेण्याच्या वापरास प्रोत्साहन देणे व बेणे निर्मितीसाठी ऊती संवर्धित रोपांचे वाटप करणे.
- (३) तंत्रज्ञान प्रसारासाठी अधिकारी व कर्मचाऱ्यांना प्रशिक्षण देणे.
- (४) तंत्रज्ञानाच्या प्रसारासाठी क्षेत्रियस्तरावर ऊस पिकात हरभरा इ. आंतरपिकाची प्रात्याक्षिकांचे आयोजन करणे.

समाविष्ट जिल्हे :- (१) जालना, (२) बीड, (३) लातूर, (४) धाराशिव, (५) अहिल्यानगर, (६) नंदुरबार, (७) सोलापूर, (८) कोल्हापूर.

(ix) अन्न आणि पोषण सुरक्षा - व्यापारी पिके अंतर्गत ऊस विकास योजना कार्यक्रम सन २०२४-२५ (६०:४०)

(रुपये लाखात)

अ.क्र.	योजनेतील घटक	परिमाण (एकक)	अनुदानाचा दर	भौतिक		आर्थिक	
				लक्ष (सुधारित)	अंतरीम साध्य	लक्ष (सुधारित)	अंतरीम साध्य
१	२	३	४	५	६	७	८
१.	एक डोळा पट्टा पद्धतीचा अवलंब व आंतरपिकाची पीक प्रात्याक्षिके	हेक्टर	रक्कम रु. ९०००/- प्रती हेक्टर	३३०० हेक्टर	३०२० हेक्टर	२९७.००	२१२.२९
२.	मूलभूत बियाणे उत्पादनासाठी अर्थसहाय्य	हेक्टर	रु. ४०,०००/हेक्टर	१२	१०	४.८०	४.००
३.	ऊती संवर्धित रोपे	संख्या	रु. ३.५०/- प्रती रोप	२.८६ लाख	२.८६ लाख	१०.००	१०.००
४.	राज्यस्तरीय प्रशिक्षण	संख्या	रु. ४००००/- प्रती प्रशिक्षण	४	१	१.६०	०.४०
५.	पीकसंरक्षण व औषधे व बायो एजंटसचे वितरण	हेक्टर	रु. ५०० किंवा यामधील कमी आहे ते	५८८६	४२०३	२९.४३	१०.६६
६.	पाचट व खोडवा व्यवस्थापन प्रात्याक्षिक	हेक्टर	रु. ६,०००/हेक्टर	३००	२६३	१८.००	९.८७
७.	प्रलंबित दायित्व	७१.९१	९१.६३
एकूण						४३२.७४	३३८.८५

अन्न व पोषण सुरक्षा व्यापारी पिके अंतर्गत ऊस विकास योजना कार्यक्रम सन २०२५-२६ (६०:४०) (प्रस्तावित)

(रुपये लाखात)

अ.क्र.	योजनेतील घटक	परिमाण (एकक)	अनुदानाचा दर	भौतिक		आर्थिक	
				५	६	७	८
१	२	३	४	५	६	७	८
१.	एक डोळा पट्टा पद्धतीचा अवलंब व आंतरपिकाची पीक प्रात्याक्षिके	हेक्टर	रक्कम रु. ९०००/- प्रती हेक्टर	३०००		२७०.००	
२.	मूलभूत बियाणे उत्पादनासाठी अर्थसहाय्य	हेक्टर	रु. ४०,०००/- प्रती हेक्टर	१०		४.००	
३.	ऊती संवर्धित रोपे	संख्या	रु. ३.५०/- प्रती रोप	३.००		१०.५०	
४.	राज्यस्तरीय प्रशिक्षण	संख्या	रु. ४००००/- प्रती प्रशिक्षण	४		१.६०	
५.	पीक संरक्षण औषधे व बायो एजंटसचे वितरण	हेक्टर	किमतीच्या ५०% रु. ५००/- हेक्टर मर्यादेत	७१४२		३५.७१	
६.	स्थानिक पुढाकाराच्या बाबी	हेक्टर	रु. ६,०००/- प्रती हेक्टर	-	३५०.००		२१.००
	पाचट व खोडवा व्यवस्थापन प्रात्याक्षिक सुपरकेन नर्सरी	हेक्टर	रु. १०,०००/- प्रती रोपवाटीका		९०.००		०९.००
७.	अंदाजित सन २०२४-२५ प्रलंबित दायित्व	-	-		५४.९१
एकूण						४०६.७२	

६. प्रधानमंत्री राष्ट्रीय कृषि विकास योजनेंतर्गत कोरडवाहू क्षेत्र विकास (RAD)

(केंद्र : राज्य - ६०:४०)

केंद्र शासनाने राष्ट्रीय शाश्वत शेती अभियानाचा (NMSA) एक घटक म्हणून कोरडवाहू क्षेत्र विकास (RAD) कार्यक्रम सन २०१४-१५ पासून कार्यान्वित केले आहे. राष्ट्रीय शाश्वत शेती अभियान (NMSA) अंतर्गत कोरडवाहू क्षेत्र विकास (RAD) हा घटक केंद्र शासनाने सन २०२२-२३ पासून राज्यामध्ये राष्ट्रीय कृषी विकास योजना (RKVY-Cafeteria) अंतर्गत अंतर्भूत केले आहे. कोरडवाहू क्षेत्र विकास (RAD) या घटकांतर्गत शेती पद्धतीसह नैसर्गिक संसाधनाचा विकास आणि संवर्धन करण्यासाठी व भविष्यात व्यापक क्षेत्रावर हा घटक राबविण्याच्या दृष्टीने क्षेत्र आधारित (Cluster based approach) धोरण स्वीकारलेले आहे.

● कोरडवाहू क्षेत्र विकास (RAD) योजनेचा उद्देश :

१. नैसर्गिक संसाधनाचे संवर्धन आणि शाश्वत वापर, कृषी उत्पादन पद्धतीचे बळकटीकरण आणि उपजीविका विकास करिता योजनांचे एकत्रीकरण / अभिसरण याद्वारे क्षेत्र आधारित प्रकल्प धोरण सुनिश्चित करण्यासाठी कोरडवाहू भागात स्थान विशिष्ट आणि क्षेत्र आधारित धोरण अंमलबजावणी करणे.
२. शेतीमध्ये स्थानिक एकात्मिक शेती पद्धतीचा अवलंब करून शाश्वत, फायदेशीर, हवामान अनुकूल व कृषी उत्पादकतामध्ये वाढ करणे.
३. योग्य मृद व जल संवर्धनाद्वारे नैसर्गिक संसाधनाचे संरक्षण करणे. हवामान बदल अनुकूलन क्षेत्रामध्ये राष्ट्रीय अन्न आणि पोषण सुरक्षा अभियान, नॅशनल इनिशिएटिव्ह फॉर क्लायमेट रेझिलिएंट अग्रीकल्चर (NICRA) इत्यादीसारख्या अस्तित्वात असलेल्या योजनेच्या संयोगाने शेतकरी आणि भागधारकाची क्षमता विकसित करणे.
४. कोरडवाहू शेतीची उत्पादकतामध्ये वाढ करण्यासाठी अखिल भारतीय समन्वित संशोधन प्रकल्पांतर्गत (AICRPDA-NICRA) विकसित कोरडवाहू तंत्रज्ञानाचा अवलंब करणे. तसेच महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजना (MGNREGS), PMKSY-WDC, NFNSM, RKVY, कृषी उन्नती योजना, SMAE, राष्ट्रीय नैसर्गिक शेती अभियान इत्यादीसारख्या इतर योजना/अभियान अंतर्गत केलेली संसाधने/तरतुदी यांचा लाभ देणे.

● कोरडवाहू क्षेत्र विकास (RAD) सन २०२५-२६ मधील समाविष्ट बाबी/घटक :

- १) एकात्मिक शेती पद्धती - शेतीपिके + पशुधन + फळपिके
- २) मूरघास युनिट
- ३) मत्स्योत्पादन युनिट
- ४) मधुमक्षिका पालन
- ५) गांडूळखत युनिट / सेंद्रिय निविष्टा उत्पादने, हिरवळीचे खत निर्मिती
- ६) क्षमता बांधणी (Capacity Building) व मनुष्यबळ विकास

टीप : सन २०१४-१५ मध्ये सदर योजना १००% केंद्र पुरस्कृत होती तथापि सन २०१६-१७ पासून ६०:४० केंद्र व राज्य हिस्सा या तत्वावर राबविण्यात येत आहे.

योजनेची प्रगती :-

योजनेची प्रगती सन २०२३-२४

(रु. लाखात)

अ.क्र.	केंद्र /राज्य पुरस्कृत योजनेची यादी	मंजूर कार्यक्रम	प्राप्त निधी	खर्च निधी
१	२	३	४	५
१	राष्ट्रीय कृषी विकास योजनेतर्गत कोरडवाहू क्षेत्र विकास (RAD) सन २०२३-२४	३७१९.०४	१८५९.१९	१७९६.६२

सन २०२४-२५ व २०२५-२६

(रु. लाखात)

अ.क्र.	केंद्र/राज्य पुरस्कृत योजनेची यादी	मंजूर कार्यक्रम	प्राप्त निधी		खर्च निधी	
			केंद्र	राज्य	केंद्र	राज्य
१	२	३	४		५	
१	राष्ट्रीय कृषी विकास योजनेतर्गत कोरडवाहू क्षेत्र विकास (RAD) सन २०२४-२५	३६६६.६७	१४५२.८८	९४३.०३	१३३०.५०	८८७.००
२	प्रधानमंत्री राष्ट्रीय कृषि विकास योजनेतर्गत कोरडवाहू क्षेत्र विकास (RAD) सन २०२५-२६	४३७५.३३	१५५६.००	१०३७.३३	८२३.७४	५४९.१५

७. पिकांवरील कीड रोग सर्वेक्षण व सल्ला प्रकल्प (क्रॉपसॅप)

१. प्रास्ताविक :- पावसाची अनियमितता, त्यामध्ये पडणारा खंड आणि त्यानुसार हवामानात होणारे चढ-उतार यामुळे पिकांवरील कीड आणि रोगांच्या वाढीकरिता विशिष्ट अनुकूल परिस्थिती निर्माण होऊन पिकांचे कीड-रोगांमुळे नुकसान होते. कीड रोगांपासून वारंवार होणारे नुकसान टाळण्यासाठी तसेच सोयाबीन, कापूस, भात, तूर व हरभरा या पिकांखालील क्षेत्र व त्यांचे आर्थिक महत्त्व लक्षात घेता राज्यात सन २००९-१० पासून राष्ट्रीय कृषी विकास योजनेतर्गत (राकृवियो) पिकांवरील कीड-रोग सर्वेक्षण व सल्ला प्रकल्प राबविण्यात आला. प्रकल्पाची उपयुक्तता विचारात घेऊन सन २०१३-१४ पासून सदर प्रकल्पाची अंमलबजावणी नियमित राज्य योजनेतून करण्यात येत आहे.

२. उद्देश :- १. शेतकऱ्यांमध्ये कीड-रोगांची ओळख निर्माण करणे, त्यांना प्रशिक्षित करून कीड-रोगांचे वेळीच व्यवस्थापन करणे.

२. कीड-रोगांच्या प्रादूर्भावाबाबत जागरूकता निर्माण करणे व पुढील संभाव्य नुकसान टाळून उत्पादनात वाढ करणे.

३. सोयाबीन, कापूस, भात, तूर, हरभरा, मका, ज्वारी व ऊस या पिकांचे सर्वेक्षण करून प्रमुख कीड-रोगांच्या व्यवस्थापनाच्या दृष्टिने शेतकऱ्यांना वेळीच उपाययोजना सूचविणे.

४. कीड-रोगांच्या आकस्मिक प्रादूर्भावामुळे शेतकऱ्यांचे होणारे आर्थिक नुकसान टाळणे.

५. वारंवार येणाऱ्या कीड रोगाबाबत सांख्यिकी माहिती संकलित करणे व कायम स्वरूपाच्या व्यवस्थापनाबाबत कृषि विद्यापीठांच्या सहाय्याने शिफारशी निश्चित करणे.

६. राष्ट्रीय एकात्मिक कीड व्यवस्थापन केंद्र (भारतीय कृषी संशोधन परिषद), नवी दिल्ली, राज्यातील कृषी विद्यापीठे, राज्याचा कृषि विभाग, केंद्रीय कापूस संशोधन संस्था, नागपूर, केंद्रीय कोरडवाहू शेती संशोधन केंद्र, हैद्राबाद, राष्ट्रीय वनस्पती आरोग्य व्यवस्थापन संस्था, हैद्राबाद; इत्यादी संस्थांच्या मदतीने सोयाबीन, कापूस, भात, तूर, हरभरा, मका, ज्वारी व ऊस या पिकांवरील कीड रोगांचे सर्वेक्षण करून शेतकऱ्यांना उपाययोजना सुचविणे, कीड व्यवस्थापनाबाबतच्या शिफारशी तयार करणे आणि या अनुषंगाने कृषी खात्यातील कर्मचारी व शेतकरी यांना प्रशिक्षण देणे.

३. प्रकल्पाचे कार्यक्षेत्र :- खरीप : राज्यातील सोयाबीन, कापूस, भात, तूर, मका, ज्वारी व ऊस पिकांखालील संपूर्ण पेरणी क्षेत्र.

रब्बी :- कोकण विभाग वगळता राज्यातील हरभरा, रब्बी ज्वारी व मका पिकांखालील संपूर्ण पेरणी क्षेत्र.

नियतव्य :

रक्कम रु. लाखात

सन २०२४-२५			सन २०२५-२६			सन २०२६-२७		
मंजूर तरतूद	प्राप्त निधी	प्रत्यक्ष खर्च	मंजूर तरतूद	प्रत्यक्ष खर्च	मंजूर तरतूद	प्राप्त निधी	प्रत्यक्ष खर्च	प्रस्तावित तरतूद
२५००.००	१५००.००	१४७७.३१	२५००.००	१५००.००	२५००.००	१५००.००	१४७७.३१	२५००.००

४. प्रमुख बाबी :- (१) कीडींचे सर्वेक्षण, व्यवस्थापन व सल्ला पध्दती-

(२) शेतकऱ्यांमध्ये कीडरोगाबाबत जागरूकता निर्माण करणे.

५. सहभागी संस्था

(१) कृषी विभाग, महाराष्ट्र शासन

(३) केंद्रीय कापूस संशोधन संस्था, नागपूर

(५) वसंतराव नाईक मराठवाडा कृषी विद्यापीठ, परभणी

(७) डॉ. पंजाबराव देशमुख कृषी विद्यापीठ, अकोला

(९) राष्ट्रीय वनस्पती आरोग्य व्यवस्थापन संस्था, हैद्राबाद

(२) राष्ट्रीय एकात्मिक कीड व्यवस्थापन केंद्र, नवी दिल्ली

(४) केंद्रीय कोरडवाहू शेती संशोधन केंद्र, हैद्राबाद

(६) महात्मा फुले कृषी विद्यापीठ, राहुरी

(८) डॉ. बाळासाहेब सावंत कोकण कृषी विद्यापीठ, दापोली

६. योजनेचे कार्यक्षेत्र व सर्वेक्षणासाठीच्या प्रमुख किडी व रोग :- राज्यातील सोयाबीन, कापूस, भात, तूर, हरभरा, मका, ज्वारी व ऊस पिकाखालील क्षेत्र मोठ्या प्रमाणावर होणारा कीड व रोगांचा प्रादुर्भाव नियंत्रणात आणणे.

अ.	पीकाचे नाव	क्षेत्र (लाख हे.)	प्रमुख किडी व रोग
क्र.		२७-१०-२०२५	
		पर्यंतची माहिती	
१	सोयाबीन	४९.९५	तंबाखूवरील पाने खाणारी अळी, हेलिकोव्हरा, गोगलगाय, उंट अळी, खोड माशी व चक्री भुंगा, गोगलगाय
२	कापूस	३८.५५	तंबाखूवरील पाने खाणारी अळी, तुडतुडे, फुलकिडे व पांढरी माशी, शेंदरी बोंडअळी, टिपक्याची व अमेरिकन बोंडअळी, गोगलगाय
३	भात	१५.१९	खोड किडा, गादमाशी, लष्करी अळी, तुडतुडे, निळे भुंगेरे, पानांवरील करपा, जीवाणूजन्य करपा व तपकिरी टीपके, हिस्पा, पर्णकोष करपा, गोगलगाय
४	तूर	१२.२६	शेंगा पोखरणारी अळी, शेंगमाशी, पाने व फुले गुंडाळणारी अळी, मर रोग, गोगलगाय
५	हरभरा	०.०१	घाटे अळी व मर रोग, गोगलगाय
६	मका	१४.५७	अमेरिकन लष्करी अळी, गोगलगाय
७	ज्वारी	१.१०	अमेरिकन लष्करी अळी, गोगलगाय
८	ऊस	२.४१	हुमणी व अमेरिकन लष्करी अळी, गोगलगाय
	एकूण	१३४.०८	

८. बिरसा मुंडा कृषी क्रांती योजना (क्षेत्रांतर्गत व क्षेत्राबाहेरील)

१. योजनेचे संक्षिप्त स्वरूप : अनुसूचित जमातीच्या शेतकऱ्यांकरिता आदिवासी उपयोजना (क्षेत्रांतर्गत व क्षेत्राबाहेरील) सन १९९२-९३ पासून राबविण्यात येत आहे. महाराष्ट्र राज्यातील ठाणे, पालघर, रायगड, नाशिक, नंदुरबार, धुळे, जळगाव, पुणे, अहमदनगर, नांदेड, अमरावती, यवतमाळ, नागपूर, गोंदिया, चंद्रपूर व गडचिरोली या १६ जिल्ह्यात आदिवासी उपयोजना (क्षेत्रांतर्गत) व ठाणे, पालघर, रायगड, नाशिक, नंदुरबार, धुळे, जळगाव, अहमदनगर, पुणे, सोलापूर, औरंगाबाद, सातारा, जालना, बीड, लातूर, उस्मानाबाद, नांदेड, परभणी, हिंगोली, बुलढाणा, अकोला, वाशिम, अमरावती, यवतमाळ, वर्धा, नागपूर, भंडारा, गोंदिया, चंद्रपूर व गडचिरोली या ३० जिल्ह्यात आदिवासी उपयोजना (क्षेत्राबाहेरील) योजना राबविण्यात येते.

सदर योजना दीर्घ कालावधीपासून राबविण्यात येत असल्याने योजनेच्या पुनर्विलोकनासाठी शासनाने समिती गठीत केली होती. सदर समितीच्या शिफारसी व प्राप्त परिस्थितीत शेतकऱ्यांना स्वयंपूर्ण करण्यासाठी आवश्यक बाबी विचारात घेवून दि. १/८/२०१७ चे शासन निर्णयान्वये सन २०१७-१८ पासून आदिवासी उपयोजना सुधारित केली आहे, तसेच दिनांक ३०/१२/२०१७ चे शासन पत्रान्वये सदर योजना बिरसा मुंडा कृषी क्रांती योजना या नावाने राबविण्याचा निर्णय घेतला आहे. तसेच दि. १/१०/२०२४ चे शासन निर्णयान्वये आर्थिक निकषांमध्ये सुधारणा व नविन घटक समाविष्ट करण्यात आले आहेत.

२. योजनेची प्रमुख उद्दिष्ट्ये : अनुसूचित जमातीच्या शेतकऱ्यांना सिंचनाची शाश्वत सुविधा उपलब्ध करून देण्यासाठी बिरसा मुंडा कृषी क्रांती योजना राबविण्यात येत आहे.

३. योजनेत समाविष्ट असलेले घटक व घटकनिहाय आर्थिक मापदंड खालीलप्रमाणे :-

अ.क्र.	बाब	अनुदान मर्यादा रुपये
१	नवीन विहीर	रु. ४,००,०००/- च्या मर्यादेत
२	जुनी विहीर दुरुस्ती	रु. १,००,०००/- च्या मर्यादेत
३	इनवेल बोअरिंग	रु. ४०,०००/- च्या मर्यादेत
४	वीज जोडणी आकार	रु. २०,०००/- च्या मर्यादेत
५	शेततळ्यांचे प्लॅस्टिक अस्तरीकरण	रु. २,००,०००/- च्या मर्यादेत
६	परसबाग	रु. ५०००/- च्या मर्यादेत
७	सूक्ष्म सिंचन संच	अ. टिबक सिंचन ब. तुषार सिंचन
८	पंप संच	रु. ४०,०००/- च्या मर्यादेत
९	एचडीपीई/पीव्हीसी पाईप	रु. ५०,०००/- च्या मर्यादेत
१०	यंत्रसामग्री (बेलचलित/टॅक्टर चलित औजार)	रु. ५०,०००/- च्या मर्यादेत
११	विंधन विहीर (फक्त वनपट्टेधारकासाठी)	रु. ५०,०००/- च्या मर्यादेत
१२	सोलर पंप	रु. ५०,०००/- च्या मर्यादेत

४. लाभार्थी निवड करण्यासाठीचे निकष :

लाभार्थी हा आदिवासी शेतकरी असला पाहिजे. शेतकऱ्याजवळ त्याच्या स्वतःच्या नावे ६.०० हेक्टर पेक्षा कमी किंवा ०.४० हेक्टरपेक्षा जास्त शेतजमीन असावी. दिनांक १७-१०-२०२५ रोजीच्या शासन पुरक पत्रान्वये नवीन विहीर खोदणे ही बाब वगळून इतर घटकांचा लाभ किमान ०.२० हेक्टर शेतजमीन असलेल्या लाभार्थ्यांनाही देय राहिल. पंपसंच व सोलर पंप या घटकांचा लाभ सदर योजनेतील उपलब्ध अनुदानातून देण्यात येईल.

५. लाभार्थ्यांची निवड :- सदर योजनांतर्गत ऑनलाईन पद्धतीने महाडीबीटी पोर्टलवर अर्ज स्विकारण्यात येतात.

लाभार्थी निवड महाडीबीटी पोर्टलद्वारे करण्यात येते.

बिरसा मुंडा कृषी क्रांती योजना (क्षेत्रांतर्गत व क्षेत्राबाहेरील)

६. नियतव्यय

(रु. लाखात)

अ.क्र.	योजनेचे नाव	सन २०२४-२५		सन २०२५-२६	सन २०२६-२७
		मंजूर	खर्च	मंजूर कार्यक्रम	प्रस्तावित
१	बिरसा मुंडा कृषी क्रांती योजना (क्षेत्रांतर्गत)	६५२२.२७	६५२२.२७	८२९८.१०	९१२७.९१
२	बिरसा मुंडा कृषी क्रांती योजना (क्षेत्राबाहेरील)	३०००.४३	३०००.४३	३७३१.६५	४१०४.८१

९. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर कृषी स्वावलंबन योजना

१. योजनेचे संक्षिप्त स्वरूप : अनुसूचित जाती/नवबौद्ध शेतकऱ्यासाठी सन १९८२-८३ पासून राबविण्यात येत असलेली अनुसूचित जाती उपयोजना (विशेष घटक योजना) व मा. मंत्री (वित्त) यांनी घोषित केलेली डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर कृषी स्वावलंबन योजना या दोन योजना स्वतंत्रपणे न राबविता बदललेल्या परिस्थितीची गरज विचारात घेवून जमिनीतील ओलावा टिकवून ठेवण्याच्या दृष्टीकोनातून (Moisture Security) सध्याची प्रचलित विशेष घटक योजना, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर कृषी स्वावलंबन योजना या नावाने राबविण्यास शासनाने दि. ५/१/२०१७ च्या शासन निर्णयान्वये मान्यता दिली आहे. तसेच दि. १/१०/२०२४ च्या शासन निर्णयान्वये आर्थिक निकषांमध्ये सुधारणा व नविन घटक समाविष्ट करण्यात आले आहेत.

२. योजनेची प्रमुख उद्दिष्टे : अनुसूचित जाती/नवबौद्ध शेतकऱ्यांना सिंचनाची शाश्वत सुविधा उपलब्ध करून देण्यासाठी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर कृषी स्वावलंबन योजना राबविण्यात येते.

३. योजनेत समाविष्ट असलेले घटक व घटकनिहाय आर्थिक मापदंड खालीलप्रमाणे.

अ.क्र.	बाब	अनुदान मर्यादा रुपये
१	नवीन विहीर	रु. ४,००,०००/- च्या मर्यादेत
२	जुनी विहीर दुरुस्ती	रु. १,००,०००/- च्या मर्यादेत
३	इनवेल बोअरिंग	रु. ४०,०००/- च्या मर्यादेत
४	पंप संच	रु. ४०,०००/- च्या मर्यादेत
५	वीज जोडणी आकार	रु. २०,०००/- च्या मर्यादेत
६	शेततळ्यांचे प्लॅस्टीक अस्तरीकरण	रु. २,००,०००/- च्या मर्यादेत
७	सूक्ष्म सिंचन संच	अ) टिबक सिंचन किंवा ब) तुषार सिंचन
८	एचडीपीई/पीव्हीसी पाईप	रु. ५०,०००/- च्या मर्यादेत
९	यंत्रसामुग्री (बैलचलित/ट्रॅक्टरलित अवजारे)	रु. ५०,०००/- च्या मर्यादेत
१०	परसबाग	रु. ५,०००/- च्या मर्यादेत
११	सोलर पंप	रु. ५०,०००/- च्या मर्यादेत

४. लाभार्थी निवड करण्यासाठीचे निकष :-

- ४.१ **जमीन धारणा :** ज्या शेतकऱ्याजवळ त्याच्या स्वतःच्या नावे ६.०० हेक्टर पेक्षा कमी किंवा ०.४० हेक्टरपेक्षा जास्त शेतजमीन असेल अशा शेतकऱ्यांची निवड करावी. जमीन धारणेसाठी ७/१२ व ८अ उतारा घेण्यात यावा.
- ४.२ **जातीबाबतचा दाखला :** लाभार्थी हा अनुसूचित जाती/नवबौद्ध शेतकरी असला पाहिजे. दारिद्र्यरेषेखालील (बीपीएल) यादीमध्ये अनुसूचित जातीच्या/नवबौद्ध व्यक्तीचे नाव असेल त्याला ग्रामसेवक/तलाठी/गट विकास अधिकारी यांचे सहीचे कागदपत्र ग्राह्य धरले जातील. याच धर्तीवर डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर कृषी स्वावलंबन योजनेतर्गत दारिद्र्यरेषेखालील अनुसूचित जातीच्या व्यक्तीसाठी ज्या योजना असतील त्या योजनेकरिता समाजकल्याण विभागाच्या दिनांक ७ जानेवारी, १९९७ चे परिपत्रकातील सूचनांप्रमाणे पुन्हा तहसिलदार यांच्या सहीचा जातीचा दाखला आवश्यक राहणार नाही.

५. लाभार्थीची निवड :-

सदर योजनेतर्गत ऑनलाईन पद्धतीने महाडिबीटी पोर्टलवर अर्ज स्वीकारण्यात येतात. लाभार्थी निवड महाडिबीटी पोर्टलद्वारे करण्यात येते.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर कृषी स्वावलंबन योजना

६. नियतव्यय

(रु. लाखात)

अ.क्र.	योजनेचे नाव	सन २०२४-२५		सन २०२५-२६	सन २०२६-२७
		मंजूर	खर्च	मंजूर कार्यक्रम	प्रस्तावित
१	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर कृषी स्वावलंबन योजना	१७३२२.६३	१७३२२.६३	१८३९३.०८	२०३१५.९९

१०. राज्य शासनाच्या कृषी विभागामार्फत देण्यात येणारे विविध कृषी पुरस्कार

राज्यात दरवर्षी कृषी व संलग्न क्षेत्रात अति उल्लेखनीय कार्य करणाऱ्या शेतकरी/संस्था/गटास महाराष्ट्र शासनाच्या कृषी विभागामार्फत डॉ. पंजाबराव देशमुख कृषिरत्न पुरस्कार, वसंतराव नाईक कृषि भूषण पुरस्कार, कृषिभूषण (सॅन्ट्रिय शेती), जिजामाता कृषिभूषण, वसंतराव नाईक शेतीमीत्र पुरस्कार, वसंतराव नाईक शेतीनिष्ठ शेतकरी पुरस्कार, उद्यानपंडीत, पद्मश्री डॉ. विठ्ठलराव विखे पाटील कृषी सेवारत्न पुरस्कार, युवा शेतकरी इ. पुरस्कार मा. राज्यपाल, महाराष्ट्र राज्य यांचे हस्ते प्रदान करून सन्मानित करण्यात येते.

वर नमूद केलेल्या पुरस्कारांची माहिती व स्वरूप थोडक्यात पुढीलप्रमाणे विषद करण्यात येत आहे.

१. डॉ. पंजाबराव देशमुख कृषिरत्न पुरस्कार - (एकूण द्यावयाची पुरस्कार संख्या-१)

कृषी क्षेत्रातील कृषि विस्तार, कृषी प्रक्रीया, निर्यात, कृषी उत्पादन, पीक फेरबदल, कृषी उत्पादनामध्ये आधुनिक तंत्रज्ञानाचा वापर इत्यादी मध्ये अति उल्लेखनीय कार्य करणाऱ्या शेतकरी अथवा संस्थेस हा पुरस्कार देण्यात येतो. धनादेश रक्कम रुपये ३,००,०००/-, स्मृतीचिन्ह, सन्मानपत्र, सपत्नीक सत्कार असे या पुरस्काराचे स्वरूप असून सन २०२२ अखेर २८ कृषिरत्न पुरस्कार प्रदान करण्यात आलेले आहेत.

२. वसंतराव नाईक कृषिभूषण पुरस्कार : (एकूण द्यावयाची पुरस्कार संख्या-०८)

कृषी पशुसंवर्धन, दुग्धव्यवसाय विकास, मत्स्य व्यवसाय विकास, फलोत्पादन व ग्रामिण विकास, ज्यामध्ये बायोगॅसचा वापर, शेतकऱ्यांचा विकास इत्यादी संलग्न क्षेत्रात अद्वितीय कार्य करणाऱ्या शेतकरी / संस्था / गटांना या पुरस्काराने सन्मानित करण्यात येते. धनादेश रक्कम रोख रुपये २,००,०००/-, स्मृतीचिन्ह, सन्मानपत्र, सपत्नीक सत्कार असे या पुरस्काराचे स्वरूप असून सन २०२२ अखेर ३१९ पुरस्कार प्रदान करण्यात आलेले आहेत.

३. कृषिभूषण (सॅन्ट्रिय शेती) पुरस्कार : (एकूण द्यावयाची पुरस्कार संख्या-०८)

विविध माध्यमातून सॅन्ट्रिय शेतीचा अवलंब, इतर शेतकऱ्यांना मार्गदर्शन तसेच या संकल्पनेचा प्रचार व प्रसिद्धी करणाऱ्या निवडक शेतकऱ्यांना या पुरस्काराने सन्मानित करण्यात येते. धनादेश रक्कम रोख रुपये २,००,०००/-, स्मृतीचिन्ह, सन्मानपत्र, सपत्नीक असे या पुरस्काराचे स्वरूप असून सन २०२२ अखेर १०० पुरस्कार प्रदान करण्यात आलेले आहेत.

४. जिजामाता कृषिभूषण पुरस्कार : (एकूण द्यावयाची पुरस्कार संख्या -०८)

शेती क्षेत्रातील महिलांचा वाढता सहभाग लक्षात घेऊन त्यांच्या कार्याचा यथोचित गौरव व्हावा व अशा महिलांच्या कार्याने प्रभावित होऊन इतर महिलांमध्ये जागृती निर्माण करण्याकरिता या पुरस्काराने सन्मानित करण्यात येते. धनादेश रक्कम रोख रुपये २,००,०००/-, स्मृतीचिन्ह, सन्मानपत्र, पतीसह सत्कार असे या पुरस्काराचे स्वरूप असून सन २०२२ अखेर १३७ पुरस्कार प्रदान करण्यात आलेले आहेत.

५. वसंतराव नाईक शेतीमित्र पुरस्कार : (एकूण द्यावयाची पुरस्कार संख्या -०८)

ज्या व्यक्ती / संस्था शेती, पत्रकारीतेद्वारे किंवा इतर अन्य मार्गाने कृषी क्षेत्रात बहुमोल कामगिरी करणाऱ्या शेतकऱ्यांना / व्यक्तींना / संस्थाना या पुरस्काराने सन्मानित करण्यात येते. धनादेश रक्कम रोख रुपये १,२०,०००/-, स्मृतीचिन्ह, सन्मानपत्र, सपत्नीक सत्कार असे या पुरस्काराचे स्वरूप असून सन २०२२ अखेर १०६ पुरस्कार प्रदान करण्यात आलेले आहेत.

६. उद्यान पंडित पुरस्कार (एकूण द्यावयाची पुरस्कार संख्या -८)

फलोत्पादन क्षेत्रात उल्लेखनीय कामगिरी करणारे शेतकऱ्यांमध्ये स्पर्धेची भावना निर्माण करून फलोत्पादनास प्रोत्साहन देण्यासाठी सन २००१ पासून उद्यान पंडित पुरस्काराने सन्मानित करण्यात येत आहे. धनादेश रक्कम रोख रुपये १,००,०००/-, स्मृतीचिन्ह, सन्मानपत्र, सपत्नीक सत्कार असे या पुरस्काराचे स्वरूप असून सन २०२२ अखेर २४८ पुरस्कार प्रदान करण्यात आलेले आहेत.

७. वसंतराव नाईक शेतीनिष्ठ शेतकरी पुरस्कार : (एकूण द्यावयाची पुरस्कार संख्या - ४०) (सर्वसाधारण गट ३४ व आदिवासी गट ०६)

उद्देश : शेतीमध्ये आधुनिक तंत्राचा वापर, शेती पुरक व्यवसाय, स्वतःच्या कल्पनेने नवनवीन पद्धतीने पीक लागवड व इतर शेतकऱ्यांना शेती तंत्रज्ञानाबाबत मार्गदर्शन करणाऱ्या शेतकऱ्यांना / संस्थाना शेतीनिष्ठ पुरस्काराने सन्मानित करण्यात येते. धनादेश रक्कम रोख रुपये ४४,०००/-, स्मृतीचिन्ह, सन्मानपत्र, सपत्नीक सत्कार असे या पुरस्काराचे स्वरूप असून सन २०२२ अखेर १५८४ पुरस्कार प्रदान करण्यात आलेले आहेत.

८. युवा शेतकरी पुरस्कार : (एकूण द्यावयाची पुरस्कार संख्या -०८)

१८ ते ४० वयोगटातील युवा शेतकऱ्यांना कृषी क्षेत्रात केलेल्या उल्लेखनीय कार्याबद्दल प्रोत्साहन मिळावे म्हणून या शेतकऱ्यांना सन २०२० पासून "युवा शेतकरी" पुरस्कार देऊन गौरविण्यात येत आहे. धनादेश रक्कम रु. १,२०,०००/- स्मृती चिन्ह, सन्मानपत्र, सपत्नीक/पतीसह असे या पुरस्काराचे स्वरूप असून सन २०२२ अखेर २५ पुरस्कार प्रदान करण्यात आले आहेत.

९. पद्मश्री डॉ. विठ्ठलराव विखे-पाटील कृषी सेवारत्न पुरस्कार : (एकूण द्यावयाची पुरस्कार संख्या - १०)

उद्देश : राज्यातील शेतीविषयक उत्पन्न वाढविण्याच्या दृष्टीने महत्त्वाचे व मोलाचे कार्य करणाऱ्या आठ कृषी विभागातील आठ व कृषी आयुक्तालयामधील एक व मंत्रालय स्तरावरील एका अतिउत्कृष्ट अधिकारी व कर्मचाऱ्यास सन २०१४ पासून हा पुरस्कार देऊन गौरविणेत येत आहे. स्मृतीचिन्ह, सन्मानपत्र, सपत्नीक सत्कार असे या पुरस्काराचे स्वरूप असून सन २०२२ अखेर ४० पुरस्कार प्रदान करण्यात आलेले आहेत.

*सन २०२२ अखेर घेण्यात आलेले एकूण कृषि पुरस्कार-२५६२

पीक स्पर्धा-

राज्यात सन १९५९-६० पासून पीकस्पर्धा राबविण्यात येत आहे. खरीप हंगाम सन २०२३ पासून पिकस्पर्धेचे स्वरूप व निकष बदलण्यात आलेले आहेत. शेतकऱ्यांमध्ये आधुनिक तंत्रज्ञानाचा वापर करून अधिकाधिक उत्पादन घेण्यासाठी स्पर्धात्मक वातावरणाची निर्मिती करणे व त्यांना प्रोत्साहन देणे या उद्देशाने राज्य, जिल्हा व तालुका पातळीवर पीक स्पर्धांचे आयोजन करण्यात आले आहे.

*खरीप व रब्बी हंगामात पुढील पिकांचा समावेश राहिल. (एकूण १६ पिके)

खरीप पिके-भात, ज्वारी, बाजरी, नाचणी, मका, तूर, मूग, उडीद, सोयाबीन, भूईमूग, सूर्यफुल (एकूण-११ पिके) रब्बी पिके-ज्वारी, गहू, हरभरा, करडई, जवस, (एकूण-५ पिके)

*स्पर्धेमध्ये भाग घेण्यासाठी किमान आवश्यक क्षेत्र : भात पिकासाठी २० आर (०.२० हेक्टर) सर्व पिकांसाठी ४० आर. (०.४० हेक्टर)

*पीक स्पर्धेमध्ये सहभाग घेण्यासाठी सर्वसाधारण गटासाठी रु. ३०० प्रति शेतकरी प्रति पिक तर आदिवासी गटासाठी रक्कम रु. १५०/- याप्रमाणे प्रवेश शुल्क आहे.

*पीक स्पर्धेमध्ये जेवढे अर्ज प्राप्त होतील ते सर्व शेतकरी पीक स्पर्धेकरिता पात्र राहतील.

पारितोषिकांचे स्वरूप खालीलप्रमाणे-

अ. क्र.	स्पर्धा पातळी	सर्वसाधारण व आदिवासी गट बक्षीस रुपये		
		पहिले	दुसरे	तिसरे
१.	तालुका पातळी	५,०००	३,०००	२,०००
२.	जिल्हा पातळी	१०,०००	७,०००	५,०००
३.	राज्य पातळी	५०,०००	४०,०००	३०,०००

११. शेतकरी मासिक

१) **प्रास्ताविक** : सन १९६५ सालापासून कृषी विभागामार्फत शेतकरी मासिक नियमित प्रकाशित करण्यात येत आहे. मे, २००९ पासून संपूर्ण ५६ पानी मासिकाची चाररंगी छपाई करण्यात येत आहे. कृषिविषयक आधुनिक तंत्रज्ञान, विविध शासकीय योजना, निरनिराळ्या यशोगाथा, शेतकऱ्यांच्या समस्यांना उत्तरे इत्यादी माध्यमातून ज्ञान तळागाळाच्या शेतकऱ्यांपर्यंत पोहोचविण्याचा प्रयत्न या मासिकाच्या माध्यमातून करण्यात आला व शेतकऱ्यांचा त्यास अतिशय उत्तम प्रतीसाद मिळत असून हे मासिक वाचून आधुनिक तंत्रज्ञानाचा शेती पध्दतीत वापर करून उत्पन्न यशस्वीरित्या वाढविले आहे. त्यामुळे हे महत्त्वपूर्ण मासिक यापुढेही नियमित चालविण्याची आवश्यकता आहे.

वित्तीय आवश्यकता :-

(रुपये लाखात)

वर्ष	सरासरी वर्गणीदार संख्या	वर्गणीद्वारे जमा रक्कम रुपये	जाहिरातीद्वारे जमा रक्कम	एकूण जमा रक्कम
२०१७-१८	११२१५०	१९४.६९	२.४६	१९७.१५
२०१८-१९	५४९९८	१३७.४६	१.९६	१३९.४२
२०१९-२०	४८३७२	१२०.९३	२.१४	१२३.०७
२०२०-२१	५८३२९	१४५.८२	२.१४	१४७.९६
२०२१-२२	५९४९२	१४८.७३	१.४५	१५०.१८
२०२२-२३	५७८०४	१४४.५१	१.८४	१४६.३५
२०२३-२४	४२०३९	१०५.१०	१.८४	१०६.९४
२०२४-२५	४९७००	१२४.२५	१.८४	१२६.०९
२०२५-२६	१०००००	४००.००	१.८४	४०१.८४

(अंदाजित)

सन २०२४-२५ साठी वर्गणीदारांकडून व जाहिरातीपोटी रुपये १२६.०९ लाख महसूल जमा झालेला आहे.

सध्या कार्यालयात १६ पदे मंजूर असून त्यामध्ये ८ पदे रिक्त आहेत. सन २०२४-२५ मध्ये सरासरी ४९७०० वर्गणीदार करण्यात आलेले आहे. वर्गणी व जाहिरातीद्वारे माहे मार्च-२०२५ अखेर रुपये १२६.०९ लाख महसूल जमा झाला आहे. सन २०२५-२६ साठी रु. ५२५.९७ लाख तरतूद केली असून रु. ४०८.३८ लाख इतका निधी मंजूर झाला. तसेच सन २०२६-२७ करिता ६६९.५५ लाख इतकी तरतूद प्रस्तावित केली आहे.

शेतकरी मासिक कार्यालयातील पदांबाबतची माहिती

अ.क्र.	पदनाम	मंजूर पदे			भरलेली पदे	रिक्त पदे
		स्थायी	अस्थायी	एकूण		
वर्ग-१						
१	कृषी उपसंचालक	१	..	१	१	..
वर्ग-२						
२	तंत्र अधिकारी	१	..	१	१	..
३	कृषी अधिकारी	२	..	२	१	१
वर्ग-३						
४	अनुवादक (कृषी अधिकारी स्तर)	१	..	१	..	१
५	अधीक्षक	..	१	१	..	१
६	लघुलेखक (निम्नश्रेणी)	..	१	१	१ (लघुलेखक)	..
७	कृषी पर्यवेक्षक	..	१	१	..	१
८	कृषी सहाय्यक	..	१	१	..	१
९	वरिष्ठ लिपीक	१	१	२	२	..
१०	लिपीक	१	१	२	१	१
११	शिपाई	..	३	३	१	२
एकूण		७	९	१६	८	८

१२. कृषी सांख्यिकी

शेतीविषयक साधनांची उपलब्धता, शेतीविषयक संशोधन व विस्तार, शेतीमालासंबंधित व्यापार, शेतीविषयक नियोजन इत्यादींसाठी विश्वसनीय आकडेवारीची आवश्यकता असते. या माहितीचा उपयोग, आयात निर्यात धोरण ठरविण्यासाठी व स्वयंपूर्णतेच्या दृष्टीने करावयाचे नियोजन इत्यादीसाठी करण्यात येतो. पीक कापणीच्या प्रयोगांचे क्षेत्रकाम प्रामुख्याने मंडळ निरीक्षक/कृषि सहाय्यक व ग्रामसेवकास देण्यात येते. पीक कापणी प्रयोगांचे क्षेत्रकामाचे पर्यवेक्षण प्रामुख्याने कृषी, महसूल व ग्रामविकास खात्यातील अधिकारी करतात. यासंबंधी गोळा करण्यात आलेल्या माहितीचे संकलन व विश्लेषण अहवाल सांख्यिकी विभागामार्फत तयार करण्यात येतो.

महाराष्ट्रातील शेती ही प्रामुख्याने नैर्ऋत्य मान्सूनच्या पावसावर अवलंबून आहे. निरनिराळ्या ठिकाणी पडणाऱ्या पावसाची नोंद महसूल मंडळस्तरावर स्थापन केलेल्या स्वयंचलीत हवामान केंद्रात करण्यात येते. राज्यात सद्यःस्थितीत प्रत्येक महसूल मंडळास एक अशाप्रमाणे एकूण २३३९ ठिकाणी पर्जन्यमापक केंद्रे कार्यरत आहेत. सदरची माहिती जून ते ऑक्टोबर या कालावधीत दररोज शासनास सादर केली जाते.

राज्यात हंगामनिहाय, जिल्हानिहाय, पेरणी झालेल्या पिकांची माहिती विनाविलंब उपलब्ध व्हावी या दृष्टीने कृषी विभागाचे सांख्यिकी विभागामार्फत राज्यातील पीक परिस्थितीची साप्ताहिक माहिती विभागीय कार्यालयाकडून गोळा केली जाते व त्या माहितीवर आधारित राज्यातील हवामान, पेरणी व पीक परिस्थितीचा साप्ताहिक अहवाल शासनास सादर केला जातो.

(अ) कृषी उत्पादन

कृषी उत्पादन वाढविण्याच्या दृष्टीने राज्यात अनेक प्रकारच्या योजना राबविल्या जात आहेत. त्यामुळे कृषी उत्पादन वाढविण्याच्या कामात गती येते. सन २०२१-२२ ते २०२४-२५ चे अंतिम अहवाल, सन २०२५-२६ चे प्रथम पुर्वानुमान अहवाल तसेच पीकनिहाय उत्पादनाचे लक्षांक व साध्य खाली नमूद केल्याप्रमाणे आहे.

	(उत्पादन लाख टनात)									
	२०२१-२२ (अंतिम)		२०२२-२३ (अंतिम)		२०२३-२४ (अंतिम)		२०२४-२०२५ (अंतिम)		२०२५-२६ (खरीप) प्र. पु. अ.	
	लक्ष	साध्य	लक्ष	साध्य	लक्ष	साध्य	लक्ष	साध्य	लक्ष	साध्य
तांदूळ (खरीप)	३७.२०	३१.३२	३४.१०	३४.९६	४१.८४	३५.९०	३६.४८	३५.६७	३९.४८	३५.९६
गहू	१७.२३	२१.४४	२७.३०	२३.०१	१९.००	१९.८८	२०.८०	२४.५४	२८.३०	..
खरीप ज्वारी	६.६०	२.६२	४.२३	१.४१	२.४७	०.९९	१.०५	१.२६	१.४२	१.०५
रब्बी ज्वारी	२०.९३	१८.७८	२३.१०	१३.९५	१६.६६	१६.४४	१९.५९	१६.९०	१९.५९	..
बाजरी	६.५०	६.००	८.३२	५.३६	५.८०	२.४६	२.७९	५.६५	६.०९	३.५९
नाचणी	२.०३	१.०३	१.२५	१.१०	१.११	१.१३	१.०८	०.९६	१.२६	०.८८
मका (खरीप+रब्बी+उन्हाळी)	४३.०१	३५.८५	४४.२५	३८.८८	४२.९३	२४.५०	२७.०७	४४.७८	५८.२७	४२.८१
एकूण तृणधान्य खरीप	८४.९१	६३.०१	८२.३४	६९.१८	७९.८२	५४.७८	५७.८५	७३.२६	९०.६०	८४.४३
एकूण रब्बी तृणधान्य	४८.०२	५३.१२	५८.८४	४८.४६	४९.४६	४५.४२	५०.०८	५४.३२	६२.५६	..

(उत्पादन लाख टनात)

	२०२१-२२ (अंतिम)		२०२२-२३ (अंतिम)		२०२३-२४ (अंतिम)		२०२४-२०२५ (अंतिम)		२०२५-२६ (खरीप) प्र. पु. अ.	
	लक्ष	साध्य	लक्ष	साध्य	लक्ष	साध्य	लक्ष	साध्य	लक्ष	साध्य
कडधान्ये खरीप	२३.४७	२१.०६	२२.२१	१३.४६	१९.५८	१२.३२	१४.६२	२२.२६	२०.२६	१८.२१
कडधान्ये रब्बी + उन्हाळी	२३.१०	२७.८०	२९.५२	३०.५२	२५.५८	२८.९२	३२.७०	३०.४८	४०.१७	..
एकूण कडधान्ये (खरीप + रब्बी + उन्हाळी)	४६.५६	४८.८७	५१.७२	४३.९८	४५.१६	४१.२३	४७.३२	५२.७४	६०.४३	१८.२१
एकूण अन्नधान्ये (खरीप + रब्बी + उन्हाळी)	१८२.०१	१६९.४९	१९८.९५	१६८.१८	१७९.६७	१४७.५२	१६१.७७	१८७.४३	२२०.७३	१०२.६४
कापूस (रुई)	१०५.८८	७७.९१	१११.१८	८५.९१	८४.४७	८९.१८	९२.४६	७३.८५	१०९.२५	१०१.००
ऊस	९०२.५०	१३११.५९	१०५०.००	१३५७.५४	१०८६.५३	११२६.२७	११७०.००	१०९९.७४	१२३३.२५	१३५०.५८
तेलबिया (खरीप + रब्बी + उन्हाळी)	६०.९०	५९.५४	७२.५७	७०.९१	८०.४७	७०.०८	७५.६३	९८.६७	९५.५७	८१.५३

कापसाचे उत्पादन लाख गाठीत असून एक गाठ १७० किलोची आहे.

टीप :- (१) सन २०२१-२२ ते २०२४-२५ मधील खरीप, रब्बी व उन्हाळी पिकांचे उत्पादनाचे अंदाज अंतिम पुर्वानुमान आधारित आहेत. (२) सन २०२५-२६ मधील खरीप पिकांचे उत्पादनाचे अंदाज प्रथम पुर्वानुमान अहवालानुसार आहेत.

(ब) प्रमुख पिकांचे क्षेत्रफळ वेळेवर कळविण्याची योजना (१००% केंद्र योजना)

राज्यातील प्रमुख पिकांच्या क्षेत्राची आकडेवारी बिनचूक व वेळेवर उपलब्ध व्हावी यादृष्टीने सदर योजना सन १९६८-६९ पासून भारत सरकारचे १०० टक्के आर्थिक सहाय्याने कार्यान्वित झाली. तदनंतर सन १९७९-८० ते २००६-०७ पर्यंत एकूण खर्चाच्या ५० टक्के अनुदान केंद्र शासनाकडून व उर्वरित ५० टक्के अनुदान राज्य शासनाकडून प्राप्त होत होते. सदरची योजना सन २००७-०८ पासून १००% केंद्र योजना म्हणून राज्यात राबविण्यात येत आहे. ही योजना वेतनाधीन असून योजनेतील नियमित काम करण्यासाठी मंजूर असलेल्या अधिकारी/कर्मचारी वर्ग यांचे वेतन व भत्ते भागविणेसाठी अनुदान उपलब्ध करून देण्यात येते.

सर्वेक्षण पद्धतीने प्रमुख पिकाखालील क्षेत्राची हंगामनिहाय आकडेवारी गोळा करण्यात येऊन क्षेत्राचे अंतिम अंदाज तयार करून केंद्र व राज्य शासनास सादर करणे हा योजनेचा मुख्य उद्देश आहे. हंगामनिहाय क्षेत्राच्या अंतिम आकडेवारीचा उपयोग शासनाच्या विविध धोरणांच्या अंमलबजावणीसाठी करण्यात येतो. या योजने अंतर्गत कृषी विभागाने विहित केलेल्या क्षेत्राच्या नमुना कार्डद्वारे राज्यातील एकूण गावांपैकी दरवर्षी निवडलेल्या २० टक्के गावांची हंगामनिहाय क्षेत्राची आकडेवारी महसूल विभागाकडील क्षेत्रीय कर्मचाऱ्यांकडून प्राप्त करून घेण्यात येते. ही आकडेवारी जिल्हा/विभाग स्तरावर हंगामनिहाय संकलित करून आयुक्तालयस्तरावर पिकनिहाय/जिल्हानिहाय/तालुकानिहाय क्षेत्राचे अंदाज दरवर्षी हंगामनिहाय अंतिम करण्यात येतात. तसेच जमिनीच्या वापरानुसार नऊ प्रकारचे वर्गीकरण क्षेत्राची अंदाजित आकडेवारी अंतिम करणेकामी वरीलप्रमाणेच नमुना कार्डद्वारे महसूल विभागाकडून आकडेवारी प्राप्त करून घेण्यात येते व अंदाज अंतिम करण्यात येतात.

भौतिक व आर्थिक लक्ष्य व साध्य

रक्कम रु. लाखात

अ.क्र.	बाब	२०२३-२४		२०२४-२५		२०२५-२६	
		लक्ष्य	साध्य	लक्ष्य	साध्य	लक्ष्य	साध्य
१	पर्यवेक्षीय कर्मचाऱ्यांसाठी प्रशिक्षण	१६	१६	१६	..	१६	..
२	यादृच्छिक गावांची निवड	८,८००	८,८००	८,८००	८,८००	८,८००	..
३	तक्त्यांची छाननी व नोंदणी	२६,४००	२६,४००	२६,४००	काम प्रगती	२६,४००	..
४	तक्त्यांचे संकलन व पृथःकरण	२६,४००	२६,४००	२६,४००	पथावर आहे.	२६,४००	..
५	अहवाल तयार करणे	५	५	५	..	५	..
६	आर्थिक लक्ष्य/साध्य (रु. लाखात)	५००.००	३१०.९२	५३३.००	४३२.२८	६००.००	४७५.६९
							दि. ४-२-२०२६
							अखेर

(क) पिकाचे आकडेवारीत सुधारणा करण्याची योजना (१०० टक्के केंद्र योजना)

सदर योजना सन १९७५ मध्ये केंद्र शासनाने १०० टक्के अनुदानाने सुरू केली आणि पुढे सन १९७९-८० पासून एकूण खर्चाच्या ५० टक्के एवढे अनुदान दरवर्षी सन २००६-०७ पर्यंत मिळत होते. सन २००७-०८ पासून १०० टक्के केंद्र योजना म्हणून राज्यात राबविण्यात येत आहे. योजनेच्या कामाचे स्वरूप व नियोजन एन.एस.एस.ओ. फरीदाबाद यांच्याकडून कळविले जाते व त्यानुसार राज्यातील सर्व जिल्ह्यांमध्ये तिन्ही हंगाम मिळून तलाठ्यांनी केलेल्या पीक पाहणीचे पर्यवेक्षण १३२० गावे व मंडळ निरीक्षक/ ग्रामसेवक यांनी केलेल्या पीक कापणी प्रयोगाचे पर्यवेक्षण (खरीप व रब्बी मिळून १३०० प्रयोग) कृषी खात्यातील कृषी पर्यवेक्षकांकडून केले जाते तेवढेच पर्यवेक्षण एन.एस.एस. ओ. कडील अधिकाऱ्यांमार्फत केले जाते. अशा प्रकारच्या उपलब्ध होणाऱ्या माहितीचे आधारे अभ्यास करून पिकांचे आकडेवारीत सुधारणा घडवून आणण्याच्यादृष्टीने दरवर्षी होणाऱ्या उच्चस्तरीय समितीमध्ये चर्चा केली जाते व उपाययोजना सूचविली जाते.

योजनेचा मुख्य उद्देश पटवाऱ्यांनी पीक पाहणीत नोंदविलेले क्षेत्र तसेच मंडळ निरीक्षक व ग्रामसेवक यांनी केलेल्या पीक कापणी प्रयोगाची शास्त्रशुध्द पूर्व नियोजित पद्धतीने पर्यवेक्षण करून आकडेवारी मिळविणे व पर्यवेक्षणातून उपलब्ध होणाऱ्या माहितीच्या आधारे प्रमुख पीकांचे क्षेत्रफळाबाबतचे व उत्पन्नाचे अंदाज तयार करण्याच्या पद्धतीमध्ये व आकडेवारीमध्ये सुधारणा घडवून आणण्याचा प्रयत्न करणे.

सदरची योजना वेतनाधीन असून योजनेतील नियमित काम करणेसाठी मंजूर असलेला अधिकारी/कर्मचारीवर्ग यांचे वेतन व भत्ते भागविण्यासाठी अनुदान उपलब्ध करून देण्यात येते.

भौतिक व आर्थिक लक्ष्य व साध्य

अ.क्र.	कामाचे स्वरूप	२०२३-२४		२०२४-२५		२०२५-२६	
		लक्ष्य	साध्य	लक्ष्य	साध्य	लक्ष्य	साध्य
१	पर्यवेक्षीय कर्मचाऱ्यांसाठी प्रशिक्षण वर्ग	१६	१६	१६	१६	१६	..
२	यादृच्छिक गावांची निवड	८८००	८८००	८८००	८८००	८८००	..
३	क्षेत्रीय कामाची तपासणी						
	अ) क्षेत्र प्रगणन केलेली गावे	१३२०	१२२६	१३२०	९५६	१३२०	Work in
		(ख+र+उ)		(ख+र+उ)		(ख+र+उ)	Progress
	ब) पीक कापणी प्रयोग	१२९६	९८८	१३००	९०९	१३००	Work in
		(ख+र)		(ख+र)		(ख+र)	Progress
४	गाव नमुना नं. ११ ची तपासणी	१३२०	१२२६	१३२०	९५६	१३२०	Work in
		२०२४ डिसेंबर अखेर		(ख+र+उ)		(ख+र+उ)	Progress
५	आर्थिक लक्ष्य व साध्य	२७०.००	१२५.१९	२९२.९७	१५३.२९	३५०.००	१४७.६३
	(रु. लाखात)						दि. ४-०२-२०२६
							अखेर

(ड) महाराष्ट्र राज्यातील शेतमाल उत्पादन खर्चाचा अभ्यास करण्यासाठी कायमस्वरूपी यंत्रणा निर्माण

करण्याची कायमस्वरूपी योजना (अ. पी. सी.)

१) योजना सुरू होण्याचे वर्ष	...	सन १९७९
२) कृषी खात्याचा सहभाग	...	सदर सर्वेक्षणासाठी त्रैवार्षिक गाव समूहाचे नियोजन करण्यासाठी लागणारी क्षेत्रविषयक माहिती गोळा करून नियोजन करणे व निरनिराळ्या कृषी विद्यापीठांसाठी निवडलेले गाव समूह सहसंचालक राज्य कृषि मूल्य आयोग कक्ष यांना पाठविणे.
३) उद्दिष्टे	...	योजनेत समाविष्ट पिकांच्या किमती किमान आधारभूत किमतीपेक्षा कमी झाल्यास पणन संचालनालयामार्फत शेतमाल किमान आधारभूत दराने खरेदी करून शेतकऱ्यांना संरक्षण देणे.
४) लक्ष्य	...	दर तीन वर्षांसाठी २७९ गांवाचे समूह (क्लस्टर) निवडून, निवडलेल्या पिकांचे प्रती हेक्टरी किंमत उत्पादन खर्च काढून केंद्रिय कृषि मूल्य व किंमत आयोगास किमान आधारभूत किंमत ठरविण्यासाठी शिफारस करणे. सन २०२४-२५ ते २०२६-२७ या कालावधीसाठी २२९, गावसमूहांची निवड करून सहसंचालक राज्य कृषि मूल्य आयोग कक्ष, मुंबई यांना कळविण्यात आले आहे व फळपिके, फूलपिके व भाजीपाला या पिकांच्या गावसमूहांची निवड संबंधित विद्यापीठ स्तरावर करण्याच्या सूचना देण्यात आलेल्या आहेत.
५) साध्य	...	सन २०२४-२५ ते २०२६-२०२७ या तीन वर्षांसाठी गाव समूह निवड करण्याची कार्यवाही झाली आहे. उत्पादन खर्च काढण्यासाठी आवश्यक माहिती एकत्रित करून संकलन करण्याची कार्यवाही गाव समूह निवडीनंतर सुरू आहे.
६) आर्थिक तरतूद	...	या योजनेतील मंजूर पदे कृषी खात्याच्या एक खिडकी योजनेतर्गत विलीन झाल्यामुळे या योजनेसाठी स्वतंत्र आर्थिक तरतूद करण्यात येत नाही.
७) योजनेची अंमलबजावणी	...	योजनेची अंमलबजावणी मंत्रालय स्तरावरील राज्य कृषि मूल्य आयोग कक्ष, कृषी आयुक्तालय व राज्यातील चार कृषी विद्यापीठे यांचे संयुक्त सहकार्याने करण्यात येते.

(इ) पीक सर्वेक्षण योजना--महाराष्ट्र राज्यातील पिकांच्या उत्पन्नाचा अंदाज व आढावा काढण्याची योजना

१) योजनेची सुरुवात	...	सन १९४४.
२) उद्दिष्टे	...	१) जिल्हा पातळीवर व राज्य पातळीवर निरनिराळ्या पिकांच्या दर हेक्टरी सरासरी उत्पन्नाचे विश्वासाह अंदाज काढणे. २) पिकांच्या पूर्वानुमानासाठी आवश्यक लागणारी बिनचूक माहिती वेळेवर उपलब्ध करणे ३) पिकांची पैसेवारी निश्चित करण्यासाठी तालुका पातळीवर ५ वर्षांची पिकांच्या सरासरी उत्पन्नाची आकडेवारी उपलब्ध करणे. ४) निरनिराळ्या पिकांसाठी निवडलेल्या गावात शेतकऱ्यांनी अवलंबिलेल्या मशागतीसंबंधी तसेच बी-बियाणे, खताचा वापर इत्यादिसंबंधी माहिती गोळा करणे. ५) पिकांची नुकसानभरपाई निश्चित करण्यासाठी मंडळ स्तरावरील ७ वर्षांची सरासरी उत्पन्नाची आकडेवारी उपलब्ध करणे. ६) पीक विमा योजनेसाठी चालू वर्षाची पिकांची दर हेक्टरी सरासरी उत्पन्नाची माहिती कळविणे.
३) समाविष्ट पिके	...	सध्या या पद्धतीचा वापर करून राज्यातील खालील पिकांवर राज्यव्यापी पीक कापणी प्रयोग घेण्यात येत आहेत. (१) भात (२) बाजरी (३) खरीप ज्वारी (४) रागी (नाचणी) (५) रब्बी ज्वारी (६) गहू (७) हरभरा (८) कापूस (९) ऊस (१०) तंबाखू (११) भुईमूग (१२) तूर (१३) तीळ (१४) जवस (१५) खुरासणी (१६) करडई (१७) सूर्यफुल (१८) मका (१९) उन्हाळी भात (२०) उन्हाळी सूर्यफुल (२१) उन्हाळी भुईमूग (२२) मूग (२३) उडीद (२४) सोयाबीन, (२५) र. तीळ (२६) र. सूर्यफुल (२७) र. मका.

४) साध्य	...	सन २०२४-२५ मध्ये खरीप हंगामात ६७९४७ रब्बी हंगामात २५,८४० व उन्हाळी हंगामात २६९८ असे एकूण ९६४८५ पीक कापणी प्रयोग घेण्यात आले. तर सन २०२५-२६ या खरीप हंगामात ८९५४० रब्बीमध्ये ३४४४८ तर ४५८८ उन्हाळी हंगामात असे एकूण १२८५७६ एवढ्या प्रयोगांचे आयोजन केले आहे.
५) आर्थिक तरतूद	...	योजनेसाठी स्वतंत्र आर्थिक तरतूद करण्यात येत नाही तथापि मजुरी या शिर्षाखाली (डी-३००१) संचालन व प्रशासन, (००) (०१) कृषी आयुक्तालय (२४०१ ०१३६) या लेखाशिर्षाखाली रु. १५.५१ लाख एवढी आर्थिक तरतूद सन २०२५-२६ या आर्थिक वर्षासाठी करण्यात आली आहे.

(फ) प्रधानमंत्री पीक विमा योजना

खरीप हंगाम २०१६ पासून प्रधानमंत्री पीक विमा योजना राबविण्यात येत आहे.

योजनेत समाविष्ट पिके

खरीप हंगाम :

अन्नधान्य (तृणधान्य व कडधान्य) : खरीप भात, खरीप ज्वारी, बाजरी, नाचणी, मका, तूर, मूग, उडीद (१४ पिके).

गळीत धान्य : कारळे, भुईमूग, तीळ, सोयाबीन.

नगदी पिके : कापूस व कांदा. (खरीप)

रब्बी हंगाम :

अन्नधान्य (तृणधान्य व कडधान्य) : गहू (बागायत), हरभरा, रब्बी ज्वारी (बागायत व जिरायत), उन्हाळी भात (६ पिके).

गळीत धान्य : उन्हाळी भुईमूग.

नगदी पिके : रब्बी कांदा.

योजनेचा उद्देश :

१. नैसर्गिक आपत्ती, कीड आणि रोगांमुळे पिकांचे नुकसान झाल्यास शेतकऱ्यांना विमा संरक्षण देणे.
२. शेतकऱ्यांना नाविन्यपूर्ण व सुधारित मशागतीचे तंत्रज्ञान व सामुग्री वापरण्यास प्रोत्साहन देणे.
३. पिकांच्या नुकसानीच्या अत्यंत कठीण परिस्थितीतही शेतकऱ्यांचे आर्थिक स्थैर्य अबाधित राखणे.
४. कृषी क्षेत्रासाठीच्या पतपुरवठ्यात सातत्य राखणे.

योजनेची वैशिष्ट्ये :

१. कर्जदार व बिगर कर्जदार शेतकऱ्यांना ऐच्छिक आहे.
२. खातेदारांचे व्यतिरिक्त कुळांसाठी सुद्धा ही योजना खुली ठेवण्यात आलेली आहे.
३. विमा संरक्षित रक्कम ही प्रत्येक पिकाच्या मंजूर कर्ज मर्यादेइतकी राहिल.
४. शेतकऱ्यांनी भरावयाचा विमा हप्ता दर हा खरीप हंगाम २ टक्के व रब्बी हंगाम १.५ टक्के व नगदी पिकांसाठी ५ टक्के असा मर्यादित ठेवण्यात आला आहे. सन २०२३ व २०२४ मध्ये सर्वसमावेशक पीक विमा योजना राबविण्याचा निर्णय घेण्यात आलेला असून शेतकऱ्यांनी प्रती अर्ज केवळ १ रु. भरून पिक विमा पोर्टलवर नोंदणी करण्यात आली आहे.
५. या योजने अंतर्गत ७० टक्के जोखिमस्तर देय राहिल.
६. अधिसूचित क्षेत्रातील अधिसूचित पिकांचे उंबरठा उत्पादन हे मागील ७ वर्षांपैकी सर्वाधिक उत्पादनाचे ५ वर्षांचे सरासरी उत्पादन गुणीले त्या पिकाचा जोखिमस्तर विचारात घेऊन निश्चित केले जाईल.
७. खरीप व रब्बी २०२५-२६ हंगामासाठी राज्यात (Cup and cap Model (80:110) नुसार केवळ पिक कापणी प्रयोगाच्या (CCES) उत्पादनावर आधारित राबविण्यात येत आहे.

योजनेत सहभागी शेतकरी :

अधिसूचित क्षेत्रात, अधिसूचित पिके घेणारे (कुळाने अगर भाडेपट्टीने शेती करणाऱ्या शेतकऱ्यांसह) सर्व शेतकरी या योजनेत भाग घेण्यास पात्र आहेत. कर्जदार व बिगर कर्जदार शेतकऱ्यांना योजना ऐच्छिक राहिल.

प्रधानमंत्री पीक विमा योजने अंतर्गत मागील तीन वर्षातील योजनेचे आर्थिक लक्ष्य व साध्य (राज्य शासन हिस्सा)

प्रधानमंत्री पीक विमा वर्ष योजना	अनुदान (रु. लाख)		योजनेचे आर्थिक लक्ष्य व साध्य मंजूर नुकसानभरपाई रक्कम (रु. लाख)
	लक्ष्य	साध्य (राज्य हिस्सा)	
२०२१-२२	१९९९९९.९९	१९९९९९.९९	३७०८४२.००
२०२२-२३	२४१७९३.८९	२४१६०३.५८	४१५२२७.००
२०२३-२४	५१५८७९.७८	५१५४३१.८९	८५६७३४.२०
२०२४-२५	५८१४६४.००	५८१४५५.२०	*४९०२१४.०६
२०२५-२६	२६८०७८.७८	२६४८८०.००	*अंतरिम दि. ०५-०२-२०२६ अखेर अद्याप निश्चित व्हावयाची आहे.

मागील तीन वर्षातील योजनेचे भौतिक साध्य

हंगाम	अधिसूचित पीक तालुके	अधिसूचित पीक मंडळ
खरीप - २०२३	१९१	११२४०
रब्बी - २०२३-२०२४	३९१	४७४६
खरीप - २०२४	१९१	१२०६०
रब्बी - २०२४-२०२५	३९१	५०८७
खरीप - २०२५	२०४	१२०४६
रब्बी - २०२५-२०२६	४००	५०९६

(ज) गोपीनाथ मुंडे शेतकरी अपघात सानुग्रह अनुदान योजना

शेती व्यवसाय करतांना होणारे अपघात तसेच वीज पडणे, पूर, सर्पदंश, विचूदंश, जनावराच्या चावण्यामुळे (रेबीज) मृत्यू, वाहन अपघात व इतर कोणत्याही नैसर्गिक आपत्तीमुळे होणारे अपघात, तसेच नक्षली हल्ले, दंगल, बाळंतपणातील मृत्यू यामुळे बऱ्याच शेतकऱ्यांचा मृत्यू ओढवतो किंवा अपंगत्व येते. घरातील कर्त्या व्यक्तिस झालेल्या अपघातामुळे कुटुंबाचे उत्पन्नाचे साधन बंद होऊन अडचणीची परिस्थिती निर्माण होते. अशा अपघातग्रस्त शेतकऱ्यांस / त्यांच्या कुटुंबास लाभ देण्याच्या दृष्टीने शासनाने गोपीनाथ मुंडे शेतकरी अपघात सुरक्षा सानुग्रह अनुदान योजना दि. १९.०४.२०२३ पासून राज्यात कार्यान्वित आहे.

सदर योजना सन-२०२३-२४ मध्ये दि. १९.०४.२०२३ ते ३१.०३.२०२४ या कालावधीसाठी राबविण्यात आली. सन-२०२४-२५ मध्ये योजनेचा कालावधी दि. ०१.०४.२०२४ ते ३१.०३.२०२५ असून सद्यस्थितीत योजनेची अंमलबजावणी सुरु आहे. तसेच सन २०२५-२६ या वर्षात सदर योजना दिनांक ०१-०४-२०२५ ते ३१-३-२०२६ या कालावधीत सद्यस्थितीत राबविण्यात येत आहे.

गोपीनाथ मुंडे शेतकरी अपघात सुरक्षा सानुग्रह अनुदान योजना सन-२०२३-२४ पासून प्रगती अहवाल पुढीलप्रमाणे आहे.

वर्ष	प्राप्त दावे	मंजूर दावे	नामंजूर दावे	कागदपत्राअभावी अपूर्ण दावे	कार्यवाहीतले दावे	मंजूर दाव्याकरिता वितरीत केलेले अनुदान (रु. कोटी)
२०२३-२४	९३४०	७०३२	९०१	१२१४	१९३	१४०.६४
२०२४-२५	९२५६	६५६४	७७०	१४८४	४३८	११६.०९
२०२५-२६	६५९४	३८८९	४८२	१७२१	५०२	१२०.००
सप्टेंबर अखेर						

टीप : सन- २०२५-२६ या वर्षात गोपीनाथ मुंडे शेतकरी अपघात सुरक्षा सानुग्रह योजनेतर्गत माहे सप्टेंबर, २०२५ अखेर प्रस्ताव प्राप्त झालेले असून अहवाल सादर केला आहे.

१३. कृषी गणना (१०० टक्के केंद्र पुरस्कृत योजना)

१. प्रस्तावना

कृषी गणना ही ढोबळ मानाने देशातील कृषि विषयक सांख्यिकी माहिती / आकडेवारी संकलीत करण्याच्या योजनेचा व्यापक भाग आहे. कृषी विषयक निर्णयांसाठी वहीती खातेदार हा सुक्ष्मस्तरावरील अनिवार्य घटक आहे. कृषी गणना ही १००% केंद्र पुरस्कृत योजना आहे.

देशातील सर्व राज्यांमध्ये दर पाच वर्षांनी कृषी गणना केली जाते. भारतामध्ये १९७०-७१, १९७६-७७, १९८०-८१, १९८५-८६, १९९०-९१, १९९५-९६, २०००-०१, २००५-०६, २०१०-११, २०१५-१६ या संदर्भ वर्षांमध्ये कृषी गणनांचे कामकाज पूर्ण करण्यात आले आहे. अकरावी कृषी गणना संदर्भ वर्ष २०२१-२२ टप्पा-१ ची माहिती संकलनाचे काम पूर्ण झाले असून राज्याची कृषी गणनेची माहिती अंतिम करण्यात आली आहे. सद्यपरिस्थितीत अकरावी कृषी गणना टप्पा-२ संदर्भ वर्ष- २०२१-२२ व टप्पा-३ संदर्भ वर्ष २०२२-२३ अंतर्गत संकलीत केलेली माहिती अंतिम केली असून पुढील कार्यवाहीसाठी केंद्र शासनास पाठवण्यात आली आहे.

कृषी गणनेची मुख्य उद्दिष्ट्ये आहेत.

- १) शेतीची रचना व वैशिष्ट्ये याबाबत वहीती खातेदारांची सांख्यिकी आकडेवारी, जमिनीचा वापर पीकपद्धती, निविष्टा वापराचा आकृतीबंध इत्यादी आधारे माहितीचे संकलन.
- २) नवीन कृषी विकास कार्यक्रम तयार करण्यासाठी आणि सदर कार्यक्रमाचे मूल्यमापनासाठी आवश्यक असलेली शेवटच्या भौगोलिक स्तरापर्यंत (जिल्हा/तालुका/गाव) मूल्यस्थिर चिन्ह (बेंचमार्क) आकडेवारी देणे.
- ३) भविष्यात कृषी सर्वेक्षण घेण्यासाठी वहीती खाते यांचा सांख्यिकीय मूलभूत साचा पुरविणे.
- ४) सध्याच्या कृषी आकडेवारीसाठी एकात्मिक कार्यक्रम विकसीत करण्यासाठी आधारभूत माहिती पुरविणे.

२. वित्तीय आवश्यकता :-

(आकडे लाखांत)

सन २०२३-२४ मध्ये वास्तविक खर्च	सन २०२४-२५ मध्ये वास्तविक खर्च	सन २०२५-२६ मध्ये अंदाजित खर्च
रु. १७२.२०	रु. ६३१.९०	रु. ४१३.०४

३. कृषी गणना कार्यक्रमाचे वर्णन व वित्तीय आवश्यकता :-

ही योजनेने केंद्र पुरस्कृत योजना असून केंद्र सरकारद्वारे १००% वित्तपुरवठा केला जातो. वेतन, कर्मचारी, मुख्यालयाचा संपूर्ण खर्च केंद्र सरकारकडून केला जातो. याशिवाय यामध्ये प्रशिक्षण, मार्गदर्शक तत्वांची छपाई आणि राज्यातील सर्व जिल्ह्यांमध्ये त्याचे वितरण यावरील खर्चाचा समावेश होतो. खर्चामध्ये कृषी गणनेच्या कामासाठी कार्यरत क्षेत्रीय अधिकारी/कर्मचाऱ्यांच्या मानधनाचाही समावेश होतो.

४. कर्मचारीविषयक गोषवारा :-

सदर योजनेमध्ये १३ मंजूर पदे असून मंजूर पदांची नावे वेतनश्रेणी व संख्या पुढीलप्रमाणे :-

अ.क्र	पदनाम	वेतनश्रेणी	मंजूर पदे
१	उप आयुक्त, कृषी गणना (एम.ए.एस.वर्ग-१) (सहसंचालकाचे पदावनत केलेले पद)	एस्-२३ रु. ६७७००-२०८७००	१
२	सांख्यिकी, कृषी गणना (एम.ए.एस.वर्ग-१)	एस्-२० रु. ५६१००-१७७५००	१
३	तंत्र अधिकारी (सांख्यिकी) (एम.ए.एस.वर्ग-२)	एस्-१६ रु. ४४९००-१४२४००	१
४	वरिष्ठ सांख्यिकी सहाय्यक (वर्ग-२) कनिष्ठ	एस्-१५ रु. ४१८००-१३२३००	१
५	सांख्यिकी पर्यवेक्षक (वर्ग-३)	एस्-१३ रु. ३५४००-११२४००	२
६	सहाय्यक अधीक्षक (वर्ग-३)	एस्-१३ रु. ३५४००-११२४००	१

अ.क्र	पदनाम	वेतनश्रेणी	मंजूर पदे
७	वरिष्ठ लिपिक / लघु टंकलेखक, गट-क	एस्-८ रु. २५५००-८११००	१
८	लघुलेखक (उच्चश्रेणी) (वर्ग-३)	एस्-१५ रु. ४१८००-१३२३००	१
९	लिपिक गट-क (वर्ग-३)	एस्-६ रु. १९९००-६३२००	१
१०	वाहनचालक गट-क	एस्-६ रु. १९९००-६३२००	१
११	शिपाई गट-ड	एस्-१ रु. १५०००-४७६००	२
एकूण			१३

वहिली खातेदार व वहिली क्षेत्राबाबतची माहिती - सन १९७६-७७ ते २०२१-२२ पर्यंत

आकारमान गट	वहिली खातेदार व वहिली क्षेत्राबाबतची माहिती									
	वहिली खातेदार संख्या (लाखात) वहिली क्षेत्र (लाख हेक्टर)									
	१९७६-	१९८०-	१९८५-	१९९०-	१९९५-	२०००-	२००५-	२०१०-	२०१५-	२०२१-
	१९७७	१९८१	१९८६	१९९१	१९९६	२००१	२००६	२०११	२०१६	२०२२
अत्यल्प खातेदार (० ते ०.९९ हेक्टर पर्यंत) क्षेत्र	१५.०५	१९.२६	२४.८८	३२.७५	४२.६६	५३.०६	६१.१८	६७.०९	७८.१५	९३.४४
अल्प खातेदार (१.०० ते १.९९ हेक्टर पर्यंत) क्षेत्र	७.०६	९.७३	१२.३२	१६.१८	२०.८७	२६.४७	२८.०१	३१.८६	३४.४९	४२.९६
अंशतः मध्यम खातेदार (२.०० ते ३.९९ हेक्टर पर्यंत) क्षेत्र	११.४२	१५.४१	२१.०४	२७.२८	३१.७६	३६.०६	४१.५०	४०.५२	४३.३९	५१.१७
मध्यम खातेदार (४.०० ते ९.९९ हेक्टर पर्यंत) क्षेत्र	१६.७६	२३.३४	३१.३५	३९.८३	४६.०६	५१.२७	५२.४८	५७.३९	५७.७१	७१.९१
मोठा खातेदार (१०.०० हेक्टर व त्यापेक्षा अधिक) क्षेत्र	१३.३९	१६.८६	१९.५७	२१.२६	२१.५२	२२.७४	२४.५२	२१.५९	२३.२७	२०.५३
एकूण खातेदार	३८.३३	४८.१८	५५.२०	५८.८०	५८.७२	६१.०९	६१.३०	५७.६५	६०.२६	५३.७७
एकूण खातेदार	१३.५२	१३.९२	१३.१७	११.७१	९.४३	८.६५	९.२५	७.१०	७.३४	५.३८
एकूण वहिली क्षेत्र	८३.३८	८४.४९	७८.६२	६८.५६	५४.३६	४८.८०	४८.८५	३९.९३	४०.९९	२९.७४
एकूण खातेदार	५७.६४	६८.६३	८१.०२	९४.७१	१०६.५३	१२१.३८	१३७.१५	१३६.९८	१५२.८५	१७१.११
एकूण वहिली क्षेत्र	२११.०५	२१३.६२	२१३.५२	२०९.२५	१९८.८०	२०१.०१	२००.०५	१९७.६७	२०५.०६	२१०.५९

२०२१-२०२२ च्या कृषी गणनेनुसार राज्य पातळीवरील संक्षिप्त माहिती खालीलप्रमाणे आहे

(आकडे लाखात)

अ.क्र.	बाब	क्षेत्र (हे. आर.)	टक्केवारी	खातेदार (संख्या)	टक्केवारी
१	२	३	४	५	६
६	खात्याच्या वर्गीकरणानुसार	एकूण वहिती क्षेत्र		एकूण वहिती खातेदार	
	१) वहिती खातेदार	२१०.५९		१७१.११	
	अ) वैयक्तिक खाती	... २०४.७६	९७.२४	१६८.९४	९८.७४
	ब) संयुक्त खाती	... ४.२५	२.०१	१.८७	१.०९
	क) संस्थेची खाती	... १.५८	०.७५	०.३०	०.१७
	२) भू-आकारमान गटनिहाय				
	अ) अत्यल्प भू-धारक	... ४२.९६	२०.४०	९३.४३	५४.६०
	ब) अल्प भू-धारक	... ७१.९१	३४.१५	५१.१७	२९.९१
	क) इतर	... ९५.७१	४५.४५	२६.५१	१५.४९
	३) सामाजिक गटनिहाय				
	अ) अनुसूचित जाती	... १४.१०	६.७०	१२.२४	७.१६
	ब) अनुसूचित जमाती	... १४.८५	७.०५	८.७६	५.१२
	क) इतर	... १८०.०६	८५.५०	१४९.८०	८७.५४
	ड) संस्था	... १.५८	०.७५	०.३०	०.१८

उ. ना. उपलब्ध नाही.

१४. प्रधानमंत्री किसान मानधन योजना (PM KMY)

- ★ **योजनेचे महत्व :-** देशातील सर्व अल्प व अत्यल्प भू-धारक (२ हेक्टरपर्यंत लागवडीलायक शेतजमीन) शेतकऱ्यांना त्यांच्या वृद्धापकाळात निवृत्ती वेतन मिळण्यासाठी सुरु करण्यात आलेली आहे.
- ★ **योजनेचा उद्देश :-** अल्प व अत्यल्प भूधारक शेतकऱ्यांना त्यांच्या वृद्धापकाळात निवृत्ती वेतन मिळण्यासाठी ही योजना सुरु करण्यात आलेली आहे.
- ★ **योजनेची व्याप्ती :-** संपूर्ण राज्य.
- ★ **योजनेचे स्वरूप :-** प्रधानमंत्री किसान मानधन योजना ही संपूर्णपणे केंद्र पुरस्कृत योजना असून १८ ते ४० वर्षे वयोगटातील अल्प व अत्यल्प भू-धारक शेतकऱ्यांसाठी ऐच्छिक व अंशदायी पेन्शन योजना असून यामध्ये रू. ३०००/- प्रति महीना इतकी रक्कम त्याचे वय ६० वर्षे पूर्ण झाल्यानंतर निश्चित मिळण्याची तरतुद करण्यात आलेली आहे. या योजनेअंतर्गत पात्र नोंदणीकृत शेतकऱ्यांनी त्यांचे वयोमानानुसार रक्कम रू. ५५/- ते २००/- इतका मासिक हप्ता वयाचे ६० वर्षे पूर्ण होईपर्यंत पेन्शन फंडामध्ये जमा करावयाचा आहे. शेतकऱ्यांनी पेन्शन फंडा मध्ये जमा केलेल्या मासिक हप्त्याइतकीच रक्कम केंद्र शासन संबंधित शेतकऱ्यांच्या पेन्शन फंडामध्ये जमा करणार आहे.
- ★ **लाभार्थी पात्रतेचे निकष :-** या योजनेकरीता १८ ते ४० वर्षे वयोगटातील अल्प व अत्यल्प भू-धारक पात्र लाभार्थ्यांव्यतिरिक्त खालील शेतकरी अपात्र असतील.
 - १) राष्ट्रीय निवृत्ती वेतन योजना (एन.पी.एस.), कर्मचारी राज्य विमा निगम योजना, कर्मचारी फंड ऑर्गनायझेशन स्किम यासारख्या इतर कोणत्याही सामाजिक सुरक्षा योजनेंतर्गत लाभ घेणारे अल्प व अत्यल्प भूधारक शेतकरी या योजनेस अपात्र असतील.
 - २) कामगार आणि रोजगार मंत्रालयाद्वारे प्रशासित प्रधानमंत्री श्रम योगी मानधन योजना (पी.एम.एस.वाय.एम.) मध्ये निवडण्यात आलेले शेतकरी या योजनेस अपात्र असतील.
 - ३) कामगार आणि रोजगार मंत्रालयाद्वारे प्रशासित प्रधानमंत्री लघु व्यापारी मानधन योजना (पी.एम.एल.व्ही.एम.) मध्ये निवडण्यात आलेले शेतकरी या योजनेस अपात्र असतील.
 - ४) उच्च आर्थिक स्थितीतील शेतकरी लाभार्थी खालीलप्रमाणे प्रधानमंत्रीकिसान मानधन योजना या योजनेअंतर्गत लाभ घेण्यास पात्र नसतील.
 - ५) जमीन धारण करणारी संस्था
 - ६) संवैधानिक पद धारण करणारी/केलेली आजी/माजी व्यक्ती
 - ७) आजी/माजी मंत्री, खासदार, आमदार, महापालीकेचे महापौर व जिल्हा परिषदेचे अध्यक्ष
 - ८) केंद्र व राज्य शासनाचे सर्व कार्यरत व निवृत्त अधिकारी/कर्मचारी, शासन अंगीकृत संस्था, स्वायत्त संस्थेतील व स्थानिक स्वराज्य संस्थेतील अधिकारी/कर्मचारी (चतुर्थ श्रेणी / गट-ड वर्ग कर्मचारी वगळून).
 - ९) मागील पाच वर्षात तीन वेळा व त्या तीन वेळेपैकी सलग दोन वेळा आयकर भरलेल्या व्यक्ती
 - १०) नोंदणीकृत व्यवसायीक डॉक्टर, वकील, अभियंता, सनदी लेखापाल (सी.ए.), वास्तुशास्त्रज्ञ (आर्किटेक्ट) इत्यादी क्षेत्रातील व्यक्ती,
- ★ **कार्यान्वयन यंत्रणा :-** जीवन विमा निगम व सामाईक सुविधा केंद्र,
- ★ **योजनेची फलनिष्पत्ती :-** सद्यःस्थितीत आपले सरकार सेवा केंद्रमार्फत pmkmy.gov.in पोर्टलवर दि. ०३ फेब्रुवारी, २०२६, अखेर एकूण ८०,७६८ शेतकऱ्यांनी नोंदणी केलेली आहे.
- ★ **भाग घेणाऱ्या शेतकऱ्यांनी त्यांचे हिश्याच्या द्यावयाच्या वर्गणीचे दर :-** या योजनेअंतर्गत पात्र नोंदणीकृत शेतकऱ्यांनी त्यांचे वयोमानानुसार रक्कम रू. ५५/- ते २००/- इतका मासिक हप्ता वयाचे ६० वर्षे पूर्ण होईपर्यंत पेन्शन फंडामध्ये जमा करावयाचा आहे.

योजनेत प्रवेश करतानाचे वय	निवृत्तीचे वय	सभासदाने जमा करावयाची वर्गणी (रु.)	शासनाने जमा करावयाची वर्गणी (रु.)	एकूण वर्गणी (रु.)
१	२	३	४	५
१८	६०	५५	५५	११०
१९	६०	५८	५८	११६
२०	६०	६१	६१	१२२
२१	६०	६४	६४	१२८
२२	६०	६८	६८	१३६
२३	६०	७२	७२	१४४
२४	६०	७६	७६	१५२
२५	६०	८०	८०	१६०
२६	६०	८५	८५	१६७

योजनेत प्रवेश करतानाचे वय	निवृत्तीचे वय	सभासदाने जमा करावयाची वर्गणी (रु.)	शासनाने जमा करावयाची वर्गणी (रु.)	एकूण वर्गणी (रु.)
१	२	३	४	५
२७	६०	९०	९०	१८०
२८	६०	९५	९५	१९०
२९	६०	१००	१००	२००
३०	६०	१०५	१०५	२१०
३१	६०	११०	११०	२२०
३२	६०	१२०	१२०	२४०
३३	६०	१३०	१३०	२६०
३४	६०	१४०	१४०	२८०
३५	६०	१५०	१५०	३००
३६	६०	१६०	१६०	३२०
३७	६०	१७०	१७०	३४०
३८	६०	१८०	१८०	३६०
३९	६०	१९०	१९०	३८०
४०	६०	२००	२००	४००

१५. प्रधानमंत्री किसान सन्मान निधी (PM KISAN) योजना

- ★ **योजनेचे महत्व :-** शेतकऱ्यांना निश्चित उत्पन्न मिळण्याकरीता केंद्र शासनाने प्रधान मंत्री किसान सन्मान निधी (PM KISAN) योजना सुरु केली आहे. या योजने अंतर्गत पात्र शेतकरी कुटुंबीयास रु. २०००/- प्रती हप्ता या प्रमाणे तीन समान हप्त्यात रु. ६०००/- प्रती वर्षी लाभ देव्य आहे.
- ★ **योजनेचा उद्देश :-** शेतकऱ्यांना निश्चित उत्पन्न मिळण्यासाठी, कृषी निविष्टा खरेदी करण्यासाठी शेतकऱ्यांना आर्दिक मदत करणे व त्याद्वारे कृषी उत्पन्न वाढविणे.
- ★ **योजनेची व्याप्ती :-** संपुर्ण राज्य.
- ★ **योजनेचे स्वरूप :-** केंद्र शासनाकडून पी.एम. किसान योजने अंतर्गत लाभार्थींच्या आधार संलग्न बँक खात्यात थेट लाभहस्तांतरणाद्वारे (DBT) निधी जमा होत आहे.

पी.एम. किसान योजनेची आकडेवारी :-

१. नोंदणीकृत लाभार्थी संख्या	:-	१२३.९१ लाख
२. पात्र लाभार्थी संख्या (पोर्टलवर रजि. आयडी Active असलेले)	:-	९७.५४ लाख
३. लाभ अदा झालेली एकूण लाभार्थी संख्या (कमीत कमी एक हप्ता)	:-	११९.४८ लाख
४. योजनेच्या एकूण २० हप्त्यामध्ये लाभार्थींना अदा केलेली रक्कम रु.	:-	३९ कोटी

- ★ केंद्र शासनाने पी.एम. किसान योजनेच्या लाभसाठी भूमि अभिलेख नोंदी अद्ययावत करणे, ई-केवायसी प्रमाणिकरण करणे, बँक खाती आधार संलग्न करणे या बाबी बंधनकारक केलेल्या आहेत.
- ★ पी.एम. किसान योजनेचा माहे एप्रिल, २०२५ ते माहे जुलै, २०२५ या कालावधीतील २० वा हप्ता दि. ०२ ऑगस्ट, २०२५ रोजी वाराणसी, उत्तर प्रदेश येथून वितरीत करण्यात आला आहे.
- ★ पी.एम. किसान योजनेचा माहे ऑगस्ट, २०२५ ते माहे नोव्हेंबर, २०२५ या कालावधीतील २१ व्या हप्त्याचे मा. पंतप्रधान महोदयांच्या शुभहस्ते माहे नोव्हेंबर, २०२५ या महिन्यात वितरण करण्याचे नियोजित आहे. (सदरील हप्ता कोईम्बतूर, तामिळनाडू राज्यातून वितरीत करण्याचे नियोजित आहे.)
- ★ सदर योजनेची प्रभावीपणे अंमलबजावणी करणेसाठी राज्यस्तर, जिल्हास्तर, तालुकास्तर व ग्रामस्तरावर संनियंत्रण समित्या गठीत करण्यात आलेल्या आहेत. त्यानुसार योजनेची अंमलबजावणी करण्यात येत आहे.
- ★ **लाभार्थी पात्रतेचे निकष :-** ज्यांच्या नावे भूमि अभिलेखामध्ये वहितीलायक क्षेत्र आहे अशी सर्व शेतकरी कुटुंबे या योजनेचा लाभ घेण्यास पात्र असून त्यापैकी खालील व्यक्ती पात्र असणार नाहीत.
 १. जमीन धारण करणारी संस्था
 २. संवैधानिक पद धारण करणारी/केलेली आजी/माजी व्यक्ती.
 ३. आजी/माजी मंत्री, खासदार, आमदार, महापालीकेचे महापौर व जिल्हा परिषदेचे अध्यक्ष.
 ४. केंद्र व राज्य शासनाचे सर्व कार्यरत व निवृत्त अधिकारी/कर्मचारी, शासन अंगीकृत संस्था, स्वायत्त संस्थेतील व स्थानिक स्वराज्य संस्थेतील अधिकारी कर्मचारी (चतुर्थश्रेणी/गट-ड वर्ग कर्मचारी वगळून).
- ★ मागील पाच वर्षात तीन वेळा व त्या तीन वेळेपैकी सलग दोन वेळा आयकर भरलेल्या व्यक्ती
- ★ निवृत्ती वेतनधारक व्यक्ती, यांचे मासिकनिवृत्ती वेतन रु. १०,०००/- किंवा त्यापेक्षा जास्त आहे. (चतुर्थश्रेणी/गट-ड वर्ग कर्मचारी वगळून).
- ★ नोंदणीकृत व्यवसायिक डॉक्टर, वकील, अभियंता, सनदी लेखापाल (सी.ए.), वास्तुशास्त्रज्ञ (आर्कीटेक्ट) इत्यादी क्षेत्रातील व्यक्ती.
- ★ **कार्यान्वयन यंत्रणा :-** महसूल विभाग, कृषी विभाग व ग्रामविकास विभाग. शासन निर्णय क्र. किसयो २०२३/प्र.क्र.४२/११-अ, दिनांक १५ जून, २०२३ अन्वये योजनेचे प्रमुख कामकाज कृषी विभागामार्फत राबविण्यात येत आहे.
- ★ **योजनेचा अंमलबजावणी (तक्ता) :-** केंद्र शासनाच्या मार्गदर्शक सूचनेनुसार खालील वेळापत्रकानुसार पात्र शेतकरी कुटुंबाच्या खात्यावर दोट लाभ हस्तांतरण द्वारे प्रतिवर्षी रक्कम जमा होणार आहे.

अ.क्र.	हप्ता क्रमांक	कालावधी	रक्कम
१.	पहिला हप्ता	माहे डिसेंबर ते मार्च	रु. २०००/-
२.	दुसरा हप्ता	माहे एप्रिल ते जुलै	रु. २०००/-
३.	तिसरा हप्ता	माहे ऑगस्ट ते नोव्हेंबर	रु. २०००/-

★ **योजनेची फलनिष्पत्ती :-** या योजने अंतर्गत दि. ०३ फेब्रुवारी, २०२६ अखेर एकूण रु. ३९,२९.६९ कोटी रक्कम ११९.४८ लाख शेतकरी कुटुंबांच्या खात्यावर थेट लाभ हस्तांतरण द्वारे जमा करण्यात आलेली आहे.

अ.क्र.	लाभ अदा झालेले हप्ते	लाभ मिळालेल्या लाभार्थी शेतकरी कुटुंबांची संख्या (लाखात)	लाभार्थ्यांना वितरीत रक्कम (रु. कोटी)
१	एक हप्ता मिळालेली कुटुंबे	११९.०७	२३८१.४५
२	दोन हप्ते मिळालेली कुटुंबे	११९.४८	२३८९.६८
३	तीन हप्ते मिळालेली कुटुंबे	११८.७२	२३७४.५०
४	चार हप्ते मिळालेली कुटुंबे	११५.७८	२३१५.५७
५	पाच हप्ते मिळालेली कुटुंबे	१५४.५१	२२९०.१६
६	सहा हप्ते मिळालेली कुटुंबे	१३२.२६	२२४५.१८
७	सात हप्ते मिळालेली कुटुंबे	१०८.०३	२१६०.५१
८	आठ हप्ते मिळालेली कुटुंबे	१०५.३५	२१०७.००
९	नऊ हप्ते मिळालेली कुटुंबे	१०१.९२	२०३८.३९
१०	दहा हप्ते मिळालेली कुटुंबे	१००.४०	२००८.०८
११	अकरा हप्ते मिळालेली कुटुंबे	९७.०७	१९४१.४६
१२	बारा हप्ते मिळालेली कुटुंबे	९२.४८	१८४९.६२
१३	तेरा हप्ते मिळालेली कुटुंबे	९०.९२	१८१८.४२
१४	चौदा हप्ते मिळालेली कुटुंबे	८८.४०	१७६८.०१
१५	पंधरा हप्ते मिळालेली कुटुंबे	८६.०३	१७२०.५२
१६	सोळा हप्ते मिळालेली कुटुंबे	८४.८०	१६९७.०७
१७	सतरा हप्ते मिळालेली कुटुंबे	८०.६५	१६१२.९९
१८	अठरा हप्ते मिळालेली कुटुंबे	७६.२७	१५२५.४३
१९	एकोणीस हप्ते मिळालेली कुटुंबे	६३.३४	१२६६.८७
२०	वीस हप्ते मिळालेली कुटुंबे	५७.४६	११४९.२९
२१	एकवीस हप्ते मिळालेली कुटुंबे	३२.०२	६४०.४८
		एकूण	३९२९९.६९

टिप :- पी.एम. किसान योजनेचा २१ वा हप्ता दि. १९ नोव्हेंबर, २०२५ रोजी कोईमतुर, तामिळनाडू येथून वितरीत करण्यात आलेला असून केंद्र शासनाकडून पी.एम. किसान पोर्टलवर सदर हप्त्याचा अहवाल अद्ययावत करण्याची प्रक्रिया सुरू आहे.

१६. नमो शेतकरी महासन्मान निधी योजना (NSMNY)

- ★ **योजनेचे उद्देश :-** अन्नदाता बळीराजाच्या उत्पन्नवाढीसाठी मा. पंतप्रधानांच्या संकल्पनेतून साकारलेल्या केंद्र सरकारच्या प्रधानमंत्री किसान सन्मान निधी योजनेच्या प्रतिवर्ष, प्रति शेतकरी कुटुंब ६ हजार रुपयांत राज्य सरकारच्या नमो शेतकरी महासन्मान निधी योजनेतून आणखी ६ हजार रुपयांची भर घालणे, राज्यात 'नमो शेतकरी महासन्मान निधी योजना' ही योजना राबविण्याच्या अनुषंगाने शासन निर्णय क्र. किसयो २०२३/प्र.क्र.४२/११-अे दिनांक १५ जून, २०२३ अन्वये शासन निर्णय निर्गमित करण्यात आलेला आहे. सदरहू शासन निर्णयामध्ये नमो शेतकरी महासन्मान निधी योजनेचा लाभ तीन समान हप्त्यात वितरित करण्याचे निश्चित करण्यात आले आहे.
- ★ **योजनेची व्याप्ती :-** संपूर्ण राज्य.
- ★ **योजनेचे स्वरूप :-**
 १. पी.एम. किसान योजनेच्या केंद्र शासनाकडून उपलब्ध करून घेतलेल्या १४ व्या हप्त्याच्या यादीतील लाभार्थी नमो शेतकरी महासन्मान निधी योजनेच्या पहिल्या हप्त्याचे लाभार्थी ठरले आहेत.
 २. पी. एम. किसान योजनेच्या निकषांमध्ये बसणाऱ्या व केंद्र शासनाने योजनेच्या लाभासाठी बंधनकारक केलेल्या बाबीची पुर्तता करून १४ व्या हप्त्यापासून पुढील प्रत्येक हप्त्यामधील पात्र लाभार्थींना राज्याच्या 'नमो शेतकरी महासन्मान निधी' योजनेचा लाभ देव्य आहे.
 ३. नमो शेतकरी महासन्मान निधी योजनेचा माहे एप्रिल २०२५ ते माहे जुलै, २०२५ या कालावधीमधील सातवा हप्ता पी.एम. किसान योजनेच्या दि. ०२ ऑगस्ट, २०२५ रोजी वितरीत झालेल्या २० व्या हप्त्यातील पात्र लाभार्थींना दि. ०९ सप्टेंबर, २०२५ रोजी वितरीत करण्यात आला आहे.
- ★ **लाभार्थी पात्रतेचे निकष :-** शासन निर्णय क्र. किसयो २०२३/प्र.क्र.४२/११-११-अे दिनांक १५ जून, २०२३ अन्वये सदर योजनेकरीता लाभार्थी पात्रता व देय लाभासाठीचे निकष खालीलप्रमाणे आहेत.
 १. सदर योजनेकरीता केंद्र शासनाच्या मार्गदर्शक सूचना प्रमाण म्हणून गृहित धरण्यात याव्यात.
 २. प्रधानमंत्री किसान सन्मान निधी योजने अंतर्गत पी.एम. किसान पोर्टलवर नोंदणी केलेले व केंद्र शासनाच्या निकषानुसार लाभास पात्र ठरलेले सर्व लाभार्थी नमो शेतकरी महासन्मान निधी योजनेच्या लाभासाठी पात्र राहतील. तसेच केंद्र शासनाने लाभार्थी पात्रतेबाबत वेळोवेळी निकषांमध्ये केलेले बदल तात्काळ परिणामाने नमो शेतकरी महासन्मान निधी योजनेच्या लाभार्थींना देखील लागू होतील. या बदलांकरीता महाराष्ट्र शासनाकडून वेगळा शासन निर्णय निर्गमित करण्याची आवश्यकता राहणार नाही.
 ३. पी.एम. किसान पोर्टलवर नव्याने नोंदणी होऊन लाभ मिळालेले पात्र लाभार्थी देखील या योजनेचे लाभार्थी राहतील.
- ★ **कार्यान्वयन यंत्रणा :-** महसूल विभाग, कृषी विभाग व ग्रामविकास विभाग, शासन निर्णय क्र. किसयो २०२३/प्र.क्र.४२/११-अे, दिनांक १५ जून, २०२३ अन्वये योजनेचे प्रमुख कामकाज कृषी विभागामार्फत राबविण्यात येत आहे.
- ★ **योजनेचा अंमलबजावणी (तक्ता) :-** खालील वेळापत्रकानुसार पात्र शेतकरी कुटुंबाच्या खात्यावर थेट लाभहस्तांतरण द्वारे प्रतिवर्षी रक्कम जमा होणार आहे.

अ.क्र.	हप्ता क्रमांक	कालावधी	रक्कम
१.	पहिला हप्ता	माहे एप्रिल ते जुलै	रु. २०००/-
२.	दुसरा हप्ता	माहे ऑगस्ट ते नोव्हेंबर	रु. २०००/-
३.	तिसरा हप्ता	माहे डिसेंबर ते मार्च	रु. २०००/-

- ★ **योजनेची फलनिष्पत्ती :-** या योजने अंतर्गत दि. ३ फेब्रुवारी, २०२६ अखेर एकूण रु. १३०१७.३० कोटी रक्कम ९३.०८ लाख शेतकरी कुटुंबांच्या खात्यावर थेट लाभ हस्तांतरण द्वारे जमा करण्यात आलेली आहे.

नमो शेतकरी महासन्मान निधी योजनेचा हप्तानिहाय निधी वितरणाचा तपशिल

अ.क्र.	वर्ष	हप्ता वितरणाचा कालावधी	हप्ता क्रमांक	लाभ मिळालेल्या लाभार्थी शेतकरी कुटुंबांची संख्या (लाखात)	लाभार्थ्यांना वितरीत रक्कम (रु. कोटी)	हप्ता वितरण दिनांक
१		माहे एप्रिल, २०२३ ते जुलै, २०२३	पहिला हप्ता	८४.६२	१६९२.४५	दि. २६.१०. २०२३
२	२०२३-२४	माहे ऑगस्ट, २०२३ ते नोव्हेंबर, २०२३	दूसरा हप्ता	८३.९६	१७९०.११	दि. २८.०२.२०२४
३		माहे डिसेंबर, २०२३ ते मार्च, २०२४	तिसरा हप्ता	८७.४२	१८२२.३९	दि. २८.०२. २०२४
एकूण					५३०४.९५	
४		माहे एप्रिल, २०२४ ते जुलै, २०२४	चौथा हप्ता	९०.८६	१८३८.०३	दि. २१.०८. २०२४
५	२०२४-२५	माहे ऑगस्ट, २०२४ ते नोव्हेंबर, २०२४	पाचवा हप्ता	९०.१२	१८१८.३३	दि. ०५.१०. २०२४
६		माहे डिसेंबर, २०२४ ते मार्च, २०२५	सहावा हप्ता	९३.०८	२१६९.१४	दि. ०२.०४. २०२५
एकूण					५८२५.५०	
७	२०२५-२६	माहे एप्रिल, २०२५ ते जुलै, २०२५	सातवा हप्ता	९१.६५	१८८६.८५	दि. ०९.०९. २०२५
एकूण					१८८६.८५	
एकूण (१ ते ७)					१३०१७.३०	

**१७. राज्याच्या कृषी विस्तार कार्यक्रमांना विस्तारविषयक सुधारणांकरिता सहाय्य
(आत्मा)**

आत्मा यंत्रणांना कृषी विस्ताराच्या नावीन्यपूर्ण बाबी राबविण्याकरिता विकेंद्रीत नियोजन व अंमलबजावणीसाठी मुभा देणेत आली आहे. सोबतच जिल्ह्याचा यथार्थदर्शी संशोधन व विस्तार आराखडा (SREP) तयार करणे, गरजेवर आधारित "Carfeteria" कृति कार्यक्रमही ठरवून देण्यात आला आहे. त्यात याथार्थदर्शी संशोधन व विस्तार आराखडा (SREP) तयार करणे, शेतकरी प्रशिक्षण, प्रात्याक्षिके, शेतकरी अभ्यास दौरे, शेतकरी गट संघटन, शेतकरी-शास्त्रज्ञ सुसंवाद आणि शेतीशाळा अशा विविध उपक्रमांचा समावेश आहे. हे उपक्रम ठरवून देताना त्यासाठी गरजेनुसार विषय निवडीचे स्वातंत्र्य आत्मा संस्थांना आहे.

महाराष्ट्रातील शेती स्पर्धाक्षम व्हावी, शेतकऱ्यांच्या शेती उत्पादनाची कार्यक्षमता वाढावी, या कामी विविध संशोधन संस्था, कृषी विद्यापीठे, प्रयोगशील शेतकरी यांचे सहकार्य लाभावे, उत्पादन वाढीसोबत उत्पन्न वाढावे आणि हे साध्य करण्यासाठी सक्षम, संवेदनशील, सहभागी कृषी विस्तार यंत्रणा उभी रहावी तसेच संशोधन, कृषी व संलग्न विभाग आणि शेतकऱ्यांमध्ये कार्यक्षम समन्वय प्रस्थापित करावयाची कार्यवाही करणेत येत आहे. शेतकऱ्यांच्या गटांचे रुपांतर शेतकरी उत्पादक संघ (FPO)/ शेतकरी उत्पादक कंपन्यांमध्ये (FPCs) होऊन स्वयंपूर्ण, सशक्त शेतकरी वर्ग निर्माण व्हावा, पर्यायाने कृषी उत्पादन व निव्वळ उत्पन्नात वाढ करणे हा आत्मा संस्था स्थापनेमागचा मूळ उद्देश आहे.

(रु. लाखात)

अ.क्र.	वर्ष	मंजूर कार्यक्रम	शिल्लक	उपलब्ध निधी	खर्च झालेला निधी
१	२०२२-२३	रु. १५३१८.१८ (केंद्र-८९३०.५९) (राज्य - ६३८७.५९)	एकूण-२०८२.८६ (केंद्र-१०८७.३८) (राज्य- ९९५.४८)	एकूण-४८७४.१९ (केंद्र- २८५०.००) (राज्य- २०२४.१९)	(मार्च २०२३ अखेर) एकूण-६३३५.२४ (केंद्र- ३७३५.९८) (राज्य- २५९९.२६)
२	२०२३-२४	रु. ६०१४.५८ (केंद्र-३६०८.७५) (राज्य - २४०५.८३)	एकूण-६२१.८२ (केंद्र-२०९.४०) (राज्य- ४२०.४२)	.. एकूण-५४१७.०८ (केंद्र- ३२५०.२५) (राज्य- २१६६.८३)	(मार्च २०२३ अखेर) एकूण-५३२३.८४ (केंद्र- ३१९३.५६) (राज्य- २१३०.२८)
३	२०२४-२५	रु. ६२५०.०० (१२५%) (केंद्र-३७५०.००) (राज्य - २५००.००)	एकूण-७१५.०६ (केंद्र-२५८.०९) (राज्य-४५६.०९)	एकूण- ५२०८.३३ (केंद्र-३१२५.००) (राज्य-२०८३.३३)	(मार्च २०२५ अखेर) (अंतरीम) एकूण-५९२३.३९ (केंद्र-३३८३.०९) (राज्य-२५४०.३०)
४	२०२५-२६	रु. ८२५६.०० (१२५%) (केंद्र-४९५४.००) (राज्य - ३३०२.००)	एकूण-०.०. (केंद्र-.....) (राज्य- ...)	एकूण-७४६१.६७ (केंद्र- ४४७७.००) (राज्य- २९८४.६७)	(जानेवारी, २०२६ अखेर) एकूण-५८३२.०० (केंद्र- ३४९९.२०) (राज्य- २३३२.८०)

१८. गट शेतीस प्रोत्साहन व सबलीकरणासाठी शेतकऱ्यांच्या गट शेतीस चालना देणे (१०० टक्के राज्य पुरस्कृत योजना) (लेखाशिर्ष- २४०१ अ ७८२)

१) योजनेची माहिती व उद्देश :

सन २०२२ पर्यंत राज्यातील शेतकऱ्यांचे उत्पन्न दुप्पट करण्याच्या केंद्र शासनाच्या दृष्टीकोनास अनुसरून पुरक उत्पादन वाढविण्यासाठी निविष्टा, प्रशिक्षण, सिंचन, यांत्रिकीकरण, काढणीपश्चात तंत्रज्ञान, कृषिमाल प्रक्रिया व पणन यासाठी सामुहिक स्वरूपाची व्यवस्था निर्माण करणे. राज्यातील शेतकऱ्यांची जमीनधारणा कमी असल्याने शेतकऱ्यांच्या उत्पादनात भरीव वाढ होण्यासाठी सामुहिक शेती, शेती करण्याची आधुनिक पद्धती व काटेकोर नियोजन याचा अवलंब करणे. एका समुहातील शेतकऱ्यांनी एकत्र येवून शिवारातील संलग्न भौगोलिक क्षेत्रामध्ये सामुहिकरित्या नियोजनबद्ध शेती करणे. त्यादृष्टीने शेतकरी गटांमार्फत उत्पादक कंपनीमार्फत गट शेतीस प्रोत्साहन देणे या योजनेतर्गत सन २०१७-१८ व २०१८-१९ मध्ये निवड करण्यात आलेल्या शेतकरी गट/उत्पादक कंपन्यांना विविध उपक्रम राबविण्यासाठी अनुदान देण्यात येत आहे. या योजने अंतर्गत प्रति शेतकरी गटास रु. १.०० कोटी पर्यंत अनुदान देय आहे.

२) वित्तीय आवश्यकता :

सन २०२०-२१ मधील मंजूर तरतूद -	रुपये ११०००.०० लाख
सन २०२०-२१ मधील उपलब्ध निधी -	रुपये ४१२५.०० लाख
सन २०२०-२१ मधील खर्च -	रुपये ४१२५.०० लाख
सन २०२१-२२ मधील मंजूर तरतूद	रुपये ७५००.०० लाख
सन २०२१-२२ वर्षात प्राप्त निधी	रुपये ४२६३.५४ लाख
सन २०२१-२२ मधील खर्च निधी	रुपये २८७७.९३ लाख

(Spillover Programme)

सन २०२१-२२ मधील समर्पित निधी -	रुपये १३८५.६१ लाख
सन २०२२-२३ मधील मंजूर तरतूद	रुपये ३५००.०० लाख
सन २०२२-२३ वर्षात प्राप्त निधी	निरंक
सन २०२२-२३ मधील खर्च निधी	निरंक

सन २०२३-२४ मधील मंजूर तरतूद	रुपये १०००.०० लाख
सन २०२३-२४ वर्षात प्राप्त निधी	रुपये ५३६.९७ लाख
सन २०२३-२४ मधील खर्च निधी	रुपये ४९५.९७ लाख
सन २०२४-२५ मधील मंजूर तरतूद	रुपये ५०० लाख
सन २०२४-२५ मधील प्राप्त तरतूद	रुपये ७.५० लाख
सन २०२४-२५ मधील खर्च तरतूद	रुपये ७.५० लाख
सन २०२५-२६ मधील मंजूर तरतूद	रुपये ०.०१ लाख

१९. वसंतराव नाईक राज्य कृषी विस्तार व्यवस्थापन प्रशिक्षण संस्था

१) योजनेची माहिती व उद्देश :

राज्यातील कृषी विकासाच्या कार्यक्रमाचे महत्त्व लक्षात घेऊन कृषिआणि कृषि संलग्न विभागाशी संबंधित अधिकारी/कर्मचारी यांना प्रशिक्षण देण्याच्या उद्देशाने नागपूर येथे वसंतराव नाईक राज्य कृषी विस्तार व्यवस्थापन प्रशिक्षण संस्था दिनांक १ जुलै, १९९२ पासून कार्यान्वित करण्यात आली. दिनांक २९ मे, १९९८ च्या शासन निर्णयान्वये कृषी विभागाची पुनर्रचना करण्यात आली. या शासन निर्णयान्वये वसंतराव नाईक राज्य कृषी विस्तार व्यवस्थापन प्रशिक्षण संस्था ही राज्यातील शिखर प्रशिक्षण संस्था म्हणून घोषित करण्यात आली.

वनामती ही शिखर संस्था एक अग्रणी आणि नामांकित प्रशिक्षण संस्था म्हणून तातडीने विकसित करून यशदा, पुणे तथा मॅनेज, हैद्राबाद या अग्रगण्य संस्थांच्या धर्तीवर कार्यान्वित होण्यासाठी पायाभूत सुविधा उपलब्ध करून देण्यात येत आहेत. वनामती नागपूर व तिच्या सात संलग्न प्रशिक्षण संस्था (नागपूर, औरंगाबाद, अमरावती, नाशिक, कोल्हापूर, खोपोली व पुणे) करिता इमारतीचे बांधकाम, नूतनीकरण, वसतिगृह तसेच साधनसामग्री इ. बाबींसाठी वनामती नागपूर यांना या योजनेतर्गत सहायक अनुदान उपलब्ध करून देण्यात येते.

वित्तीय आवश्यकता

सन २०२३-२४ मधील मंजूर तरतूद	रु. ६००.०० लाख
सन २०२३-२४ मधील उपलब्ध निधी	रु. ४२०.०० लाख
सन २०२३-२४ मधील खर्च निधी	रु. ४२०.०० लाख
सन २०२४-२५ मधील मंजूर तरतूद	रु. ६००.०० लाख
सन २०२४-२५ मधील उपलब्ध निधी	रु. ४२०.०० लाख
सन २०२४-२५ मधील खर्च निधी	रु. ४२०.०० लाख
सन २०२५-२६ मधील मंजूर तरतूद	रु. १११८.०० लाख
सन २०२५-२६ मधील उपलब्ध निधी	रु. ६७०.८० लाख
सन २०२५-२६ मधील खर्च निधी	रु. ६७०.८० लाख

२०. राष्ट्रीय कृषी विकास योजनेंतर्गत अधिकारी, क्षेत्रीय कर्मचारी तसेच आत्मा समिती सदस्यांच्या प्रशिक्षणांचा व क्षमताबांधणीचा कार्यक्रम वनामती व रामेती येथे राबविणे (पूर्वीची कृषी प्रशिक्षण संस्थांचे बळकटीकरण करणे ही योजना)

१) योजनेची माहिती व उद्देश :

कृषी विभागातील मानवी साधनसंपत्तीचा आधुनिक कृषी तंत्रज्ञान प्रसारासाठी प्रभावी वापर होण्याच्या दृष्टीने अधिकारी/कर्मचारी यांचे व्यावसायिक ज्ञान वाढविणे आणि त्यादृष्टीने आवश्यक सोई-सुविधांचा विस्तार करून प्रशिक्षण संस्था बळकट करणे हा या योजनेचा प्रमुख उद्देश आहे. राज्यातील कृषी विकासाच्या कार्यक्रमाचे महत्त्व लक्षात घेवून कृषी आणि कृषी संलग्न विभागातील अधिकारी/कर्मचारी यांना प्रशिक्षण देण्याच्या उद्देशाने नागपूर येथील राज्यस्तरीय शिखर संस्था वसंतराव नाईक राज्य कृषी विस्तार व्यवस्थापन प्रशिक्षण संस्था आणि तिच्या सात संलग्न प्रादेशिक कृषी विस्तार व्यवस्थापन प्रशिक्षण संस्था अनुक्रमे नागपूर, पुणे, औरंगाबाद, अमरावती, कोल्हापूर, नाशिक व खोपोली या ठिकाणी राज्यात कार्यरत आहेत. या आठही प्रशिक्षण संस्थांद्वारे कृषी आणि कृषी संलग्न विषयाचे प्रशिक्षणविषयक कार्यक्रम अधिक प्रभावीपणे राबविण्यासाठी तसेच गरजेनुसार प्रशिक्षण कार्यक्रमांमध्ये फेरबदल करून राज्याच्या कृषी-विषयक प्रशिक्षण गरजा विचारात घेऊन या आठही कृषी प्रशिक्षण संस्थांमध्ये विविध प्रशिक्षणांचे आयोजन करण्यात येते. ही योजना राज्यात सन २०००-२००१ पासून राबविण्यात येत असून सन २०१३-१४ पासून सदरची योजना राष्ट्रीय कृषी विकास योजने अंतर्गत राबविण्यात येत आहे.

२) वित्तीय आवश्यकता

सन २०२२-२३ वर्षातील मंजूर तरतूद	:	रुपये १५३४.६४ लाख (सन २०२२-२३, २०२३-२४, २०२४-२५ करिता)
सन २०२२-२३ ते २०२४-२५ मधील उपलब्ध निधी	:	रुपये १५३४.६४ लाख
सन २०२२-२३ ते २०२४-२५ मधील खर्च निधी	:	रुपये १५३२.८७ लाख
सन २०२५-२६ मधील मंजूर तरतूद	:	रुपये १३०५.५७ लाख (सन २०२५-२०२६-२७ करिता)
सन २०२५-२६ मधील उपलब्ध निधी	:	रुपये ५०.०० लाख
सन २०२५-२६ मधील खर्च निधी	:	रुपये ४८.५० लाख (जानेवारी, २०२६)

२१. राज्य प्रशिक्षण धोरणांतर्गत तांत्रिक प्रशिक्षणासाठी शासकीय कर्मचाऱ्यांना प्रशिक्षण देणे

१) योजनेची माहिती व उद्देश :

राज्य शासन सेवेत सर्वस्तरावर कार्यक्षमता वाढवून गतिमान प्रशासन होण्याकरिता राज्यातील सर्व स्तरावर प्रशिक्षण देणे आवश्यक आहे. त्यासाठी दिनांक २३-९-२०११ रोजीच्या शासन निर्णयान्वये महाराष्ट्र राज्याचे प्रशिक्षण धोरण जाहीर केले आहे. सदर शासन निर्णयातील परिच्छेद क्र. २.२ नुसार विभागातील अधिकारी व कर्मचारी यांना तांत्रिक प्रशिक्षण देण्याची जबाबदारी संबंधित विभागावर सोपविण्यात आली आहे. त्यानुषंगाने राज्य प्रशिक्षण धोरणांतर्गत तांत्रिक प्रशिक्षणासाठी शासकीय कर्मचाऱ्यांना प्रशिक्षण देणे ही योजना राबविण्यात येत आहे. या योजने अंतर्गत कृषी विभागातील अधिकारी व कर्मचारी यांना विभागामार्फत राबविण्यात येणाऱ्या योजनांशी संबंधित तांत्रिक बाबींचे प्रशिक्षण देण्यासाठी निधी उपलब्ध करून देण्यात येतो.

२) वित्तीय आवश्यकता :

सन २०२३-२४ मधील मंजूर तरतूद	रुपये ५००.०० लाख
सन २०२३-२४ मधील उपलब्ध निधी	रुपये २५० लाख
सन २०२३-२४ मधील खर्च निधी	रुपये २५० लाख
सन २०२४-२५ मधील मंजूर तरतूद	रुपये ५०० लाख
सन २०२४-२५ मधील उपलब्ध निधी	रुपये २००.०० लाख
सन २०२४-२५ मधील खर्च निधी	रुपये २००.०० लाख
सन २०२५-२६ मधील मंजूर तरतूद	रुपये ६६०.०९ लाख
सन २०२५-२६ मधील उपलब्ध निधी	रुपये ३९६.०५ लाख
सन २०२५-२६ मधील खर्च निधी	रुपये ३९६.०५ लाख

२२. तालुका बीजगुणन प्रक्षेत्र १०० टक्के राज्य पुरस्कृत योजना (२४०१-०२६१ अनिवार्य)

१) प्रस्तावना व उद्देश :

राज्यामध्ये एकूण १७१ तालुका बीज गुणन प्रक्षेत्रे आहेत. तसेच आन्विक्षा-नि-प्रात्याक्षिके प्रक्षेत्रे ९ आहेत. असे एकंदर १८० प्रक्षेत्रे आहेत.

निरनिराळ्या अन्नधान्य पिकांच्या सुधारलेल्या जातीच्या उत्तम प्रतीचे खात्रीशीर बियाणे शेतकऱ्यांना उपलब्ध व्हावे तसेच आधुनिक पद्धतीने शेती करण्याच्या पद्धती शेतकऱ्यांना प्रशिक्षण व प्रात्यक्षिकद्वारे दाखविणे, परिसरातील शेतकऱ्यांना बिजोत्पादन तंत्रज्ञानाची माहिती देणे हा सुद्धा तालुका बीज गुणन प्रक्षेत्राचा उद्देश आहे. तसेच या योजने अंतर्गत प्रक्षेत्रावर वेतन, मजुरी, अतिकालीक भत्ता, दुरध्वनी, वीज आणि पाणी शुल्क, प्रवास खर्च, कार्यालयीन खर्च, भाडे कर तसेच गौण बांधकामे, सामुग्री व पुरवठा या बाबीसाठी अनुदान असून विविध पिकांचे बीजोत्पादन करणे तसेच शेती संलग्न पुरक कार्यक्रम जसे गांडूळ कल्चर, गांडूळ खत उत्पादन, जैविक नियंत्रणाचे घटक उत्पादित करणे, नाडेप पद्धतीने कंपोष्ट खत तयार करणे, निम पावडर, निम आर्क उत्पादन करणे असे विविध उपक्रम घेऊन तालुका बीज गुणन प्रक्षेत्रावर राबविणेत येतात.

२) वित्तीय आवश्यकता

योजनेचे नाव	माहे जानेवारी, २०२६ अखेर			
	सन २०२४-२५ तरतूद (रु. लाखात)	सन २०२४-२५ खर्च (रु. लाखात)	सन २०२५-२६ तरतूद (रु. लाखात)	सन २०२५-२६ खर्च (रु. लाखात)
तालुका बीज गुणन प्रक्षेत्र योजनेतर योजना (२४०१-०२६१)	४६९५.०१	४०८२.९७	५४४०.०८	३५९५.७५
१०० टक्के राज्यपुरस्कृत योजना

२३. कृषी उन्नती योजना-राष्ट्रीय अन्न सुरक्षा व पोषण अभियान--बियाणे घटक (बियाण्यांच्या नवीन जातींना प्रोत्साहन देण्यासाठी अर्थसहाय्य (६०:४०-केंद्र:राज्य))

केंद्र शासनाच्या एप्रिल, २०२५ मधील सुधारित मार्गदर्शक सुचनांनुसार कृषी उन्नती योजना-राष्ट्रीय अन्न सुरक्षा व पोषण अभियान अंतर्गत बियाणे व लागवड साहित्य उपअभियानाचा समावेश "बियाणे घटक" म्हणून करण्यात आला आहे. बियाणे बदल दर (SRR) व वाण बदल दरात (VRR) वृद्धी करण्यासाठी त्याचबरोबर ICAR, SAUs, CAUs इत्यादी संस्थांनी विकसित केलेल्या उच्च उत्पादक, पोषणदृष्ट्या समृद्ध व हवामान प्रतिरोधक नव्या वाणांचा प्रसार गतीने व्हावा आणि जुन्या वाणांचा वापर टप्प्याटप्प्याने कमी करणे व नव्या वाणांचा बियाणे साखळीत समावेश होण्याच्या उद्देशाने "बियाण्यांच्या नवीन जातींना प्रोत्साहन देण्यासाठी अर्थसहाय्य" या उपघटकांतर्गत अर्थसहाय्य उपलब्ध आहे. सदर योजना राज्यातील सर्व जिल्ह्यांमध्ये राबविण्यात येत असून सदर घटकांमध्ये महाबीजमार्फत लाभार्थी शेतकऱ्यांना एक हेक्टर क्षेत्र मर्यादित भात, गहू, हरभरा, तूर, मुग उडीद या पिकांचे संकरीत किंवा सुधारित परंतु, अधिसूचित केलेल्या बियाणे करिता जास्तीत जास्त ५० टक्के अनुदानात दराने प्रमाणित बियाणे पुरवठा करण्यात येतो.

पीकनिहाय निर्धारित केलेले अनुदान मापदंड

अ.क्र.	पिकाचे नाव	प्रमाणित बियाणे वितरण
१.	भात, गहू	बियाणे रकमेच्या ५०% किंवा रुपये २०००/- प्रति किंवल यापैकी जी कमी असेल ती रक्कम
२.	हरभरा, तूर, मुग, उडीद	बियाणे रकमेच्या ५०% किंवा रुपये ५०००/- प्रति किंवल यापैकी जी कमी असेल ती रक्कम

बियाण्यांच्या नवीन जातींना प्रोत्साहन देण्यासाठी अर्थसहाय्य या उपघटकांसाठी सन २०२५-२६ करिता दिनांक २५-०७-२०२५ रोजी राज्य शासनाने रुपये १६०४.२५ लाख निधी वितरित केलेला आहे. प्राप्त निधीमधून महाबीज खरीप-२०२५ मध्ये ०.०७ कोटी रकमेचा कार्यक्रम राबविला असून १३९० शेतकऱ्यांना प्रमाणित बियाणे वितरित करण्यात आले आहे. रब्बी २०२५-२६ हंगामाकरिता एकूण ३७६५२ किंवल प्रमाणित बियाणे वितरणाचा लक्षांक देण्यात आलेला आहे. त्यापैकी दिनांक ३१/०१/२०२६ पर्यंत ९०३३ किंवल प्रमाणित बियाणे विक्री झालेली आहे.

तक्ता क्रमांक १
पैदासकार, पायाभूत व प्रमाणित बियाणे उत्पादन
महाराष्ट्र राज्य बियाणे महामंडळ, अकोला यांची माहिती

(आकडे क्विंटलमध्ये)

अ. क्र.	बियाण्याचा प्रकार	पीक	२०२२-२०२३	२०२३-२०२४ (प्रत्यक्ष)	२०२४-२५ (प्रत्यक्ष)	२०२४-२५ (प्रत्यक्ष)	२०२५-२६ (अंदाजित)
१.	पैदासकार बियाणे	तृणधान्य	३.२०	४.०५	..	९.५०	२.१५
		कडधान्य	७.००	६.२०	..	२४.५५	७०.२०
		तेलबिया	०.७०	०.८५	..	०.८०	०.८०
		कपाशी	०.००	०.००
		एकूण	१०.९०	११.१०	..	३४.८५	७३.८५
२.	पायाभूत बियाणे	तृणधान्य	१४३८९	१०६८४	..	१००६२	८२५५
		कडधान्य	२४९७७	१९५२९	..	२६८९३	२३९३६
		तेलबिया	२९४५१	५१८४४	..	४४२०२	३५४७२
		कपाशी	०.००	०.००
		ज्युट	१९३	१९८	..	२८	१०
एकूण	६९०१०	८२२५५	..	८११८५	६७६७३		
३.	प्रमाणित बियाणे	तृणधान्य	१४८५८३	१४६७४४	..	१५४१६५	११२२८९
		कडधान्ये	२१६१७५	१८९७८०	..	२७८९८९	२५०४१३
		तेलबिया	१७६१३७	३१०३२९	..	१८७६७४	२१५७७७
		कपाशी	०.००	०.००	..	६७८	२५०००
		ज्युट	६००	९७८	..	५०२	१३२५
		हिरवळीची खते	५१५१	४७२९	..	५१२३	७६२५
		चारा पिके	२७९७	३८००	..	१७८५	२६००
एकूण	५४९४४३	६५६३६०	..	६२८९१६	६१५०२९		

तक्ता क्रमांक २**महाराष्ट्र राज्य बियाणे महामंडळ, अकोला यांची माहिती**

(आकडे रु. लाख)

अ. क्र.	वर्ष	प्रमाणित बियाणे उत्पादन (क्विंटल)	बिजोत्पादनाखालील क्षेत्र (हे.)	विक्रीची किंमत (रु. लाख)	शेरा
१.	२०२१-२०२२	४०६३०७	७३९३७	३६०५०.००	..
२.	२०२२-२०२३	५४९४४४	५३५३९	२९४४६.००	..
३.	२०२३-२०२४	६४९९९४	५५६५९	४६९१५.६२	..
४.	२०२४-२०२५	६२८९१६	५८०३९	४८१४८.०६	..

तक्ता क्रमांक ३**महाराष्ट्र राज्य बियाणे महामंडळ अकोला, यांचेकडील भाग भांडवलापोटी खालीलप्रमाणे रकमा जमा**

अ. क्र.	वर्ष	रक्कम रुपये	शेरा
१.	२०२१-२०२२	४१८.४४	..
२.	२०२२-२०२३	४१८.४४	..
३.	२०२३-२०२४	४१८.४४	..
४.	२०२४-२०२५	४१८.४४	..

२४. रासायनिक खतांचा संरक्षित साठा करणे

१. योजनेचा उद्देश : ऐन खरीप व रब्बी हंगामात खताचा तुटवडा भासू नये म्हणून रासायनिक खतांचा संरक्षित साठा करणे.
२. योजनेचे घटक : (१) महाराष्ट्र कृषी उद्योग विकास महामंडळ, महाराष्ट्र स्टेट को ऑपरेटिव्ह मार्केटिंग फेडरेशन व विदर्भ को-ऑपरेटिव्ह मार्केटिंग फेडरेशन या नोडल एजंसी यांना खत खरेदीसाठी बँक गॅरंटी देणे.
- (२) रासायनिक खताचा साठा करण्यासाठी या एजंसीना राज्यात खताची वाहतूक, गोदामामध्ये रासायनिक खताची चढाई व उतराई इ. बाबीकरिता येणाऱ्या खर्चाची प्रतिपूर्ती करणे.

३. योजनेची संक्षिप्त माहिती :

ऐन हंगामात केंद्र शासनाकडून किंवा खत पुरवठादार कंपन्यांकडून खताचा मागणीप्रमाणे पुरवठा न झाल्यास खत टंचाई भासू नये म्हणून संरक्षित खत साठा करणेबाबत मंत्रिमंडळ उपसमितीच्या बैठकीत निर्णय घेण्यात येतो.

४. सन २०२५-२६ करिता रक्कम रुपये ३०००.०० लाख तरतूद आहे.

सन २०२६-२७ करिता रक्कम रुपये ३०००.०० लाख तरतूद प्रस्तावित करण्यात आली आहे.

२५. राष्ट्रीय कृषी विकास योजनेतर्गत कृषी यांत्रिकीकरण उपअभियान २०२५-२६

१. योजनेचे संक्षिप्त स्वरूप : राज्यात कृषी यांत्रिकीकरण सेवा-सुविधा निर्माण करणे व अनुदानावर कृषी अवजारांचा शेतकऱ्यांना पुरवठा करणे.
२. योजनेची प्रमुख उद्दिष्टे : राज्यातील कृषी क्षेत्रातील ऊर्जा वापर वाढविणे. भाडे तत्त्वावर कृषी औजारांच्या सेवा-सुविधांसाठी केंद्रे स्थापित करणे. कृषी यांत्रिकीकरणास प्रोत्साहन देण्याचे दृष्टीने शेतकऱ्यांना कृषी यंत्रे/औजारे खरेदी करण्यासाठी अर्थसहाय्य करणे.
३. योजनेत मंजूर घटक : १. शेतकऱ्यांना कृषी यंत्रे/अवजारे खरेदी करण्यासाठी अर्थसहाय्य करणे.
२. शेतकऱ्यांना भाडे तत्त्वावर कृषी अवजारांच्या सेवा-सुविधांसाठी कृषी औजारे बँक स्थापित करण्यासाठी अर्थसहाय्य करणे.

सदर उपअभियानात केंद्र हिस्सा ६० टक्के व राज्य हिस्सा ४० टक्के आर्थिक सहभाग आहे. केंद्र शासनाच्या मार्गदर्शक सूचनांत नमूद केलेली अवजारे खरेदी करण्यासाठी लाभाध्यांना अनुदान दिले जाते. सदर उपअभियानांतर्गत मंजूर घटकांसाठी अनुदानाची मर्यादा खालीलप्रमाणे आहे.

अ. क्र.	घटक	अनुदान मर्यादा
१	शेतकऱ्यांना कृषी यंत्रे/अवजारे खरेदी करण्यासाठी अर्थसहाय्य करणे.	केंद्र शासनाने औजारे प्रकारनिहाय विहित केलेल्या मर्यादेनुसार
२	भाडे तत्त्वावर कृषी औजारांच्या सेवा-सुविधांसाठी केंद्रे स्थापन करणे. रु. २५०.०० लाखपर्यंत अवजारांच्या गुंतवणुकीचे सेवासुविधा केंद्रासाठी एकूण रकमेच्या ४० टक्के	रु. १००.०० लाखपर्यंत
३.	ग्रामीण स्तरावर कृषी औजारांसाठी बँक (कृषी औजारे बँक) स्थापन करणे.	रु. ८.०० लाखापर्यंत

सन २०२५-२६ रु. २२५९०.२० लाख निधीची अर्थसंकल्पीय तरतूद असून रु. २०४१४.५८ लाख निधीच्या वार्षिक कृती आराखड्यास प्रशासकीय मान्यता देण्यात आली आहे. तसेच २०२५-२६ करिता पहिला हप्ता म्हणून रु. ८२६६.६७ लाख निधीस वित्तीय मान्यता दिलेली आहे. दुसरा हप्ता रु १०४७६.६७ लाख निधी वितरीत करण्यात आला आहे. असे दोन्ही हप्ते मिळून रु. ०८७४३.३४ लाख निधी वितरीत करण्यात आला असून, त्यापैकी रु. ८२२४ लाख इतका खर्च झाला आहे.

२६. राज्य पुरस्कृत कृषी यांत्रिकीकरण कार्यक्रम

राज्यात शेती हा प्रमुख व्यवसाय आहे. तथापि, शेती कामासाठी मजूरांचा प्रश्न गंभीर आहे. सध्याचे मजूरीचे दर व त्यामुळे शेतीसाठी येणारा खर्च, मजूरांच्या अभावामुळे शेतीची कामे वेळेवर न होणे आणि प्रत्यक्ष शेतीतून मिळणारे उत्पन्न यामुळे शेती व्यवसाय हा खडतर होत आहे.

सन २०२२ पर्यंत शेतकऱ्यांचे उत्पन्न दुप्पट करण्याचे केंद्र शासनाचे उद्दिष्ट असून शेतीकरिता लागणाऱ्या निविष्टांचा खर्च कमी करून उत्पादनामध्ये वाढ करावयाची झाल्यास पारंपारीक शेतीमध्ये बदल करून आधुनिक पद्धतीने यांत्रिकीकरणाद्वारे शेती करणे आवश्यक आहे. त्यासाठी पेरणी, कापणी पश्चात प्रक्रिया यांत्रिकीकरणाद्वारे करणे गरजेचे आहे. यांत्रिकीकरणाचा मोठ्या प्रमाणावर वापर केल्यास शेती उत्पादनामध्ये वाढ होऊन शेतकऱ्यांच्या उत्पन्नात वाढ होणे शक्य आहे.

महाराष्ट्रात सुमारे ८०% शेतकरी हे अल्प व अत्यल्प भूधारक आहेत. यांत्रिकीकरणासाठी लागणारे यंत्र/औजार शेतकरी त्यांच्या आर्थिक परिस्थितीमुळे खरेदी करू शकत नाहीत. त्यासाठी शेतकऱ्यांना आर्थिक सहाय्य करणे गरजेचे आहे. केंद्र पुरस्कृत कृषी यांत्रिकीकरण उपअभियानांतर्गत कृषी यांत्रिकीकरणाचा कार्यक्रम राज्यात राबविण्यात येतो. त्याचप्रमाणे, राष्ट्रीय अन्न सुरक्षा अभियान, राष्ट्रीय तेलबिया व तेलताड अभियान व एकात्मिक फलोत्पादन विकास कार्यक्रम या अंतर्गत सुद्धा अल्प प्रमाणात यांत्रिकीकरणाचा कार्यक्रम राबविण्यात येतो. तथापि, शेतकऱ्यांकडून असणाऱ्या मागणीच्या प्रमाणात या योजनेमधून शेतकऱ्यांना कृषी औजारांचा पुरवठा करणे शक्य होत नाही. यापूर्वी राष्ट्रीय कृषी विकास योजनेमधून कृषी यांत्रिकीकरणासाठी मोठ्या प्रमाणावर निधी उपलब्ध करून देण्यात येत होता. तथापि, सद्यःस्थितीत राष्ट्रीय कृषी विकास योजनेंतर्गत केंद्र शासनाकडून देण्यात येणाऱ्या निधीमध्ये मोठ्या प्रमाणावर घट झाली आहे. त्यामुळे, कृषी यांत्रिकीकरणासाठी राष्ट्रीय कृषी विकास योजनेमधून फारसा निधी उपलब्ध करून देणे शक्य होत नाही. तसेच, राष्ट्रीय कृषी विकास योजनेमध्ये ट्रॅक्टर, ऊस कापणी यंत्र, पॉवर टिलर यासारख्या जास्त किंमतीच्या यंत्रांना अनुदान अनुज्ञेय नाही. परंतु, सदर यंत्राची मागणी मोठ्या प्रमाणात असल्यामुळे केंद्र शासन पुरस्कृत कृषी यांत्रिकीकरण योजना प्रभावीपणे राबविण्यास मर्यादा आहेत. या पार्श्वभूमीवर शेतकऱ्यांकडून कृषी औजाराची करण्यात येत असलेली मागणी विचारात घेऊन राज्य शासनाची स्वतंत्र कृषी यांत्रिकीकरण योजना राबविण्याचा निर्णय सन २०१८-१९ पासून घेण्यात आला असून दरवर्षी किमान ५० कोटी निधी उपलब्ध करून देण्याचे उद्दिष्ट आहे.

सदर कार्यक्रमाची अंमलबजावणी केंद्र शासनाच्या कृषी यांत्रिकीकरण उप अभियानाच्या मार्गदर्शक सूचनानुसारच करावयाची असून या अंतर्गत कृषी यंत्र औजारांच्या खरेदीसाठी अर्थसहाय्य आणि कृषी औजारे बँकेच्या स्थापनेसाठी अर्थसहाय्य या घटकांची अंमलबजावणी करण्यात येते.

सन २०१९-२० मध्ये सदर कार्यक्रमासाठी रु. ४०.०० कोटी आणि २०२०-२१ मध्ये रु. ३८.०० कोटी निधी उपलब्ध करून देण्यात आला होता. सन २०२१-२२ साठी रु. ११२.५० कोटी निधीच्या कार्यक्रमास प्रशासकीय मान्यता देण्यात आली आहे. सन २०२२-२३ साठी रु. ४००.०० कोटी निधीची अर्थसंकल्पीय तरतूद असून रु. २८० कोटी निधीच्या कार्यक्रमास प्रशासकीय मान्यता देण्यात आली आहे. सन २०२३-२४ साठी रु. ३०० कोटी अर्थसंकल्पीय तरतूद असून रु. २७० कोटी निधीच्या कार्यक्रमास प्रशासकीय मान्यता देण्यात आली आहे. सन २०२४-२५ साठी रु. २५०.०० कोटी निधीची अर्थसंकल्पीय तरतूद असून रु. १५० कोटी निधीच्या कार्यक्रमास प्रशासकीय मान्यता देण्यात आली आहे. सन २०२५-२६ साठी रुपये ४००.०० कोटी निधीची अर्थसंकल्पीय तरतूद असून रु. ४००.०० कोटी निधीच्या कार्यक्रमास प्रशासकीय मान्यता देण्यात आली आहे. त्यापैकी रु. २५०.००० कोटी निधी वितरीत करण्यात आला असून, आज रोजी रु. २१० कोटी इतका निधी खर्च करण्यात आलेला आहे.

कृषी यांत्रिकीकरण उपअभियान

(रक्कम रु. लाखात)

अ. क्र	योजनेचे नाव	केंद्र/राज्य हिस्सा	स्त्रोत	वर्गीकरण	सन २०२४-२५			सन २०२५-२६			सन २०२६-२७ आवश्यक नियतव्यय (मागणी)						
					पुर्नर्जिवित अर्जात निधी	प्राप्त २०२४-२५ च्या मंजूर कार्यक्रमासाठी प्रत्यक्ष प्राप्त निधी	एकूण उपलब्ध निधी	प्रत्यक्ष खर्च	पुर्नर्जिवित अर्जात निधी	प्रशासकीय मान्यता (पुर्नर्जिवित अर्जात निधीसह)	मार्च २०२५ अखेर अपेक्षित खर्च	विदर्भ मराठवाडा उर्वरित महाराष्ट्र (१४ ते १७)	१४	१५	१६	१७	
१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२	१३	१४	१५	१६	१७	१८
					लेखाशिर्ष												
		केंद्र	केंद्र	सर्वसाधारण	२४०१-२५१३	८७.५३०	२५६६.०००	२६५३.५३०	२५९५.७१०	२५९५.७१०	९८५४.०९०	९८५४.०९०	५१२८.४९४	४१७६.६९३	११९९४.८१३	..	२१३००.०००
		विद्ययो	शासन	विद्ययो	२४०१-बी १८८	..	९०१.०००	९०१.०००	५२७.०४०	५२७.०४०	१३३६.२७०	१३३६.२७०	११५५.७११	९४९.२२२	२७०३.०६७	..	४८००.०००
		टीएसपी	शासन	टीएसपी	२४०१-अ ४५९	..	७१४.०००	७१४.०००	२२६.५५०	२२६.५५०	१०५८.४००	१०५८.४००	९३९.०२२	७६४.७५६	२१९६.२२२	..	३९००.०००
		ओटीएसपी	शासन	ओटीएसपी
		एकूण	शासन	एकूण	४१८१.०००	४१८१.०००	४१८१.०००	४१८१.०००	३३४९.३००	३३४९.३००	१२२४८.७६०	१२२४८.७६०	७२२३.२२८	५८८२.६७१	१६८९४.१०१	..	३००००.०००
		कृषी	राज्य	सर्वसाधारण	२४०१-८७३६	५८.३५०	१७१०.६७०	१७६९.०२०	१७३०.४७०	१७३०.४७०	६५६९.३९०	६५६९.३९०	३४१९.३९०	२७८४.४६७	७९९६.५३३	..	१४२००.०००
		राज्य	राज्य	विद्ययो	२४०१-बी १९७	..	६००.६७०	६००.६७०	३५१.३६०	३५१.३६०	८९०.८४०	८९०.८४०	७७०.४६७	६२७.४८९	१८०२.०४४	..	३२००.०००
		राज्य	राज्य	टीएसपी	२४०१-अ ४४१	..	४७५.९९०	४७५.९९०	१५१.०३०	१५१.०३०	७०५.५९०	७०५.५९०	६२६.०१७	५०९.८४०	१४६४.१४३	..	२६००.०००
		उपअभियान	राज्य	ओटीएसपी
		उपअभियान	राज्य	एकूण	५८.३५०	२७८७.३३०	२८४५.६८०	२८४५.६८०	२२३२.८६०	२२३२.८६०	८१६५.८२०	८१६५.८२०	४८१५.४८४	३९२१.७९६	११२६२.७२१	..	२००००.०००
		उपअभियान	राज्य	सर्वसाधारण
		उपअभियान	राज्य	विद्ययो
		उपअभियान	राज्य	डीपीडीसी टीएसपी
		उपअभियान	राज्य	ओटीएसपी
		उपअभियान	राज्य	एकूण
		उपअभियान	राज्य	एकूण राज्य हिस्सा	५८.३५०	२७८७.३३०	२८४५.६८०	२८४५.६८०	२२३२.८६०	२२३२.८६०	८१६५.८२०	८१६५.८२०	४८१५.४८४	३९२१.७९६	११२६२.७२१	..	२००००.०००
		उपअभियान	राज्य	एकूण (केंद्र/राज्य हिस्सा)	१४५.८८०	६९६८.३३०	७११४.२१०	७११४.२१०	५५८२.२६०	५५८२.२६०	२०४१४.५८०	२०४१४.५८०	१२०३८.७११	१८०४.४६७	२८१५६.८२२	..	५००००.०००
		उपअभियान	राज्य	राज्य स्तर	२४०१-अ ९१३	४७९७.७५०	१०२७५.०००	१५०७२.७५०	१५०७२.७५०	१५०७२.७५०	४००००.०००	४००००.०००	२४०७७.४६६	१९६०८.९२०	५६३३३.६१४	..	१०००००.०००

२७. जैविक कीड नियंत्रण प्रयोगशाळेचे बळकटीकरण कार्यक्रम २०२५-२०२६

राज्यात एकूण दहा जैविक कीडनियंत्रण प्रयोगशाळा आहेत. सदर प्रयोगशाळेमध्ये जैविक खते व जैविक कीडनाशकांचे उत्पादन करून शेतकऱ्यांना पुरवठा करण्यात येत आहे. सदर प्रयोगशाळा औरंगाबाद, वर्धा, अमरावती, यवतमाळ, बुलढाणा, धुळे, जळगांव, परभणी, नांदेड व अहमदनगर या ठिकाणी कार्यरत आहेत. सदर प्रयोगशाळेत वर्षानिहाय खालीलप्रमाणे जैविक घटकांचे उत्पादन केले जाते. सन २०१६-१७ पासून प्रयोगशाळांमध्ये द्रवरूप जैविक खतांचे देखील उत्पादन सुरु करण्यात आले आहे.

अ.क्र.	घटक/युनिट	युनिट	जैविक घटक उत्पादन (किलो)				
			२०१६-१७	२०१८-१९	२०१९-२०	२०२०-२१	२०२१-२२
१	ट्रायकोडर्मा	किलो	२६९८	..
२	बिच्छेरिया	किलो	३४५७०	..	७९३५
३	व्हर्टिसिलीयम	किलो	४४१४७	८८१२	१२०११
४	सुडोमोनास	किलो
एकूण			७८७१७	८८१२	१९९४६	२६९८	..
महसूल जमा (रु. लाख)			१०१.६३	१३.३९	२५.००	०.४०	..

*द्रवरूप जैविक खते उत्पादन -

सन २०१९-२० ते २०२४-२५ मधील तपशील खालीलप्रमाणे आहे :-

अ.क्र.	जैविक खत	उत्पादन (लिटर)	२०२०-२१	२०२१-२२	२०२२-२३	२०२३-२४	२०२४-२५	२०२५-२६
१.	रायझोबियम		३४	४०८७
२.	अॅझोटोबॅक्टर		१२०	२३९
३.	ऑसिटोबॅक्टर		..	६८०
४.	पीएसबी		५३६	७८६
५.	द्रवरूप जिवाणू संघ		६६४६५	८१६६२	८३६९७	१३४९४४	१७४३११	९६४५९
६.	के.एम.बी.	
एकूण			६७१५५	८७४५४	८३६९७	१३४९४४	१७४३११	९६४५९
महसूल जमा (रु. लाख)			५३५.६३	१५२.७९	१००	२४०.७३	१३७.१०	४२३.७३

२८. राज्यातील गुणवत्ता नियंत्रण प्रयोगशाळा बळकटीकरण कार्यक्रम

(बीज परीक्षण, खत नियंत्रण, कीटकनाशक चाचणी प्रयोगशाळा व कीडनाशक उर्वरित अंश चाचणी प्रयोगशाळा)

योजनेची माहिती व उद्देश - महाराष्ट्र राज्याचे कृषी विभागात बियाणे, खते, कीटकनाशके व कीडनाशके उर्वरित अंश तपासणी एकूण १४ प्रयोगशाळा आहेत. त्या खालीलप्रमाणे आहेत.

१. बीज परीक्षण प्रयोगशाळा - महाराष्ट्र राज्यात पुणे, परभणी व नागपूर येथे अधिसूचित बीज परीक्षण प्रयोगशाळा आहेत. या प्रयोगशाळांची ५३००० बियाण्याचे नमुने तपासण्याची वार्षिक क्षमता आहे. या सर्व प्रयोगशाळांमध्ये बियाणे अधिनियम, १९६६ व बियाणे नियम, १९६८ अन्वये गुणवत्ता नियंत्रण निरीक्षकांनी घेतलेले व बीज प्रमाणिकरणासाठी उत्पादकांनी पाठविलेले खाजगी नमुने तपासले जातात.

२. खत नियंत्रण प्रयोगशाळा - महाराष्ट्र राज्यात पुणे, नाशिक, औरंगाबाद, अमरावती व कोल्हापूर येथे खत नियंत्रण प्रयोगशाळा आहेत. यांची नमुने तपासण्याची वार्षिक क्षमता एकूण २२,००० नमुने आहे. या सर्व प्रयोगशाळेमध्ये खत (नियंत्रण) आदेश १९८५ अन्वये गुणवत्ता नियंत्रण निरीक्षकांनी घेतलेले तसेच शेतकऱ्यांकडून प्राप्त झालेल्या खत नमुन्यांची तपासणी केली जाते. सर्व खत नियंत्रण प्रयोगशाळेत जैविक खत परीक्षणाची सोय निर्माण करण्यात आली असून या प्रयोगशाळेत जैविक खतांच्या नमुन्यांचे विश्लेषण केले जाते. तसेच सर्व खत चाचणी प्रयोगशाळेत सूक्ष्म मूलद्रव्य तपासणी करण्याची सुविधा उपलब्ध करण्यात आली आहे.

३. कीटकनाशक चाचणी प्रयोगशाळा - महाराष्ट्र राज्यात पुणे, ठाणे, औरंगाबाद व अमरावती येथे कीटकनाशक चाचणी प्रयोगशाळा आहेत. त्यांची एकूण ८००० नमुने तपासण्याची वार्षिक क्षमता आहे. या प्रयोगशाळेमध्ये कीटकनाशक अधिनियम १९६८ अन्वये गुणवत्ता नियंत्रण निरीक्षकांनी घेतलेले तसेच मोहिमे अंतर्गत घेतलेले कीटकनाशकांचे नमुने तपासले जातात.

प्रयोगशाळांसाठी अत्याधुनिक उपकरणे खरेदी करण्यात आल्यामुळे प्राप्त होणारे नमुने ३० दिवसाचे आत तपासणे शक्य झाल्यामुळे नमुने कालबाह्य होण्याचे प्रमाणात लक्षणीय घट झालेली आहे.

४. कीडनाशक उर्वरित अंश तपासणी प्रयोगशाळेची बळकटीकरण करणे

योजनेची माहिती व उद्दिष्ट :- आंतरराष्ट्रीय बाजारपेठेत मालाची निर्यात करण्यासाठी कीडनाशक उर्वरित अंश तपासणीची सुविधा उपलब्ध करून देणे, मालाची साठवण योग्यप्रकारे करण्याकरिता तसेच पॅकींग, प्रॅडिंग, वाहतूक इ. साठी उच्च तंत्रज्ञानाचा वापर करण्यासाठी सुविधा निर्माण करणे. या बाबी शेतकऱ्यांनी उत्पादित केलेल्या मालाची मूल्यवृद्धी होण्यासाठी गरजेच्या आहेत. याकरिता पुणे व नागपूर येथे कीडनाशक उर्वरित अंश तपासणी प्रयोगशाळा स्थापन करण्यात आल्या. परदेशात कीडनाशक उर्वरित अंश विरहित अथवा सहनशक्ती कमाल मर्यादेच्या आत असलेल्या शेतमालाला मोठ्या प्रमाणात मागणी असल्याने आंतरराष्ट्रीय बाजारपेठेत शेतीमाल पाठविण्यापूर्वी कीडनाशक उर्वरित अंशाची तपासणी करून त्याची गुणवत्ता तपासल्यास शेतकरी व निर्यातदारांना त्याचा निश्चित फायदा होतो.

प्रयोगशाळेत अद्ययावत उपकरणांमुळे एका नमुन्यातून १४७ कीटकनाशकांचे उर्वरित अंश तपासणी केली जात आहे.

सन २०२५-२६ मध्ये सदर प्रयोगशाळांसाठी लेखाशिर्ष २४०१-०३०५ योजनेतर्गत मंजूर तरतूद व प्राप्त अनुदान खालीलप्रमाणे :-

आर्थिक तरतूद	पूरक मागणी	प्रशासकीय मान्यता	प्राप्त अनुदान
रु. ३८७५.९९ लाख	--	रु. ३८७५.९९ लाख	रु. ३०६२.३४ लाख (माहे जानेवारी २०२६ अखेर)

२९. मृद सर्वेक्षण व मृद चाचणी योजना

राज्यामध्ये १९५७ मध्ये पुणे येथे व सन १९५९ मध्ये नागपूर येथे मृद चाचणी प्रयोगशाळेची स्थापना करण्यात आली. शासन निर्णय क्र. आकृती/१२९८/प्रक्र.६१/१५अ, दिनांक २९/५/१९९८ आदेशान्वये कृषी विभागाच्या पुनर्रचनेनुसार मृद सर्वेक्षण व मृद चाचणी योजनेचे एकत्रीकरण करण्यात आलेले असून प्रत्येक जिल्ह्यामध्ये एक अशा एकूण ३२ मृद सर्वेक्षण मृद चाचणी प्रयोगशाळा कार्यान्वित आहेत. जिल्हा स्तरावरील मृद सर्वेक्षण व मृद चाचणी योजनेचे काम जिल्हा मृद सर्वेक्षण व मृद चाचणी अधिकारी यांचेकडे देण्यात आलेले असून विभागीयस्तरावर विभागीय कृषी सहसंचालक यांचे नियंत्रण आहे. आयुक्तालयस्तरावर कृषी उपसंचालक मृद सर्वेक्षण व मृद चाचणी यांचे तांत्रिक नियंत्रण आहे. सदरची योजना कृषी संचालक (निवगुनि) यांच्या अधिपत्याखाली कार्यरत आहे. योजनानिहाय माहिती खालीलप्रमाणे.

(अ) मृद चाचणी योजना

उद्देश- मृद चाचणी योजनेचा मुख्य उद्देश म्हणजे शेतकऱ्यांना त्यांच्या शेतातील मृद नमुन्यांचे पृथःकरण करून प्रमुख पीक अन्नद्रव्यांचे प्रमाण निश्चित करणे व त्याचे आधारे निरनिराळ्या पिकाकरिता खताच्या शिफारशी देणे तसेच जमिनीत काही विशेष दोष आढळून आल्यास ते शेतकऱ्यांच्या नजरेस आणून त्यावर योग्य ती उपाययोजना सुचविणे.

शासनाचे नवीन धोरणानुसार सन २०१४-१५ पासून शेतकऱ्यांच्या मृद नमुन्याची तपासणी नत्र, स्फुरद, पालाश, सामु व क्षारता या गुणधर्मासाठी प्रती नमुना रु. ३५/- प्रमाणे शुल्क आकारणी करण्यात येत आहे. तसेच शेतकऱ्यांच्या मृद नमुन्यांच्या महत्त्वाच्या भौतिक व रासायनिक गुणधर्मासाठी सखोल तपासणी करण्याची सोय प्रती नमुना रु. २७५/- प्रमाणे शुल्काची आकारणी करण्यात येत आहे. जमिनीत आढळून आलेल्या अन्नद्रव्यांच्या प्रमाणानुसार कृषी विद्यापीठाने केलेल्या शिफारसीमध्ये सहास्तरिय पद्धतीनुसार योग्य तो बदल करून पिकांचे उत्पादन मिळण्यासाठी खताची शिफारशी देण्यात येतात. जमिनीची सुपीकता कायम ठेवून भरघोस पीक उत्पादनासाठी खताचा समतोल वापर करणे अत्यंत महत्त्वाचे आहे.

अतिकडील काळामध्ये बागायती पिके तसेच फळबाग पिकांच्या उत्पादनामध्ये सूक्ष्म मूलद्रव्यांना सुध्दा महत्त्व प्राप्त झाले आहे. तेव्हा जस्त, लोह, तांबे व मंगल या चार सूक्ष्म मूलद्रव्यांसाठी मृद नमुन्यांची तपासणी प्रती नमुना रु. २००/- या प्रमाणे शुल्क आकारणी करून घेण्यात येते. (कोणत्याही एका घटकात रु. १००/-) राज्यातील ३२ मृद चाचणी प्रयोगशाळेत सूक्ष्म मूलद्रव्ये तपासणीची सुविधा उपलब्ध करून देण्यात आली आहे.

सिंचनासाठी वापरण्यात येणाऱ्या पाण्याची प्रत शेतकऱ्यास माहिती असणे आवश्यक आहे. त्यादृष्टीने पाणी नमुन्याचा आम्ल-विम्ल निर्देशांक, एकूण विद्राव्य क्षारांचे प्रमाण व प्रकार इ. गुणधर्मासाठी प्रती नमुना रु. ५०/- प्रमाणे शुल्क आकारणी करून सर्व प्रयोगशाळेत तपासण्याची सोय करण्यात आलेली आहे.

राज्यातील योजनेतर योजना :- अ मृद सर्वेक्षण आणि अन्विक्षा मृद विश्लेषण रसायन प्रयोगशाळा योजना

या योजनेतर्गत प्रयोग शाळेच्या दैनंदिन खर्चासाठी, सर्वेक्षणासाठी तसेच प्रयोग शाळेकडील कर्मचारी यांचे वेतन भत्ते, प्रयोगशाळांचे भाडे व कर इतर आकरिमक खर्चासाठी राज्याकडून योजनेतर योजना मृद सर्वेक्षण आणि अन्विक्षा यातून अनुदान उपलब्ध होते. बाबी खालीलप्रमाणे.

(१) ०१ - वेतन	(२) ०२ - मजुरी
(३) ०३ - अतिकालीक भत्ता	(४) ०६ - दूरध्वनी, वीज व पाणी शुल्क
(५) ११ - देशांतर्गत प्रवास खर्च	(६) १३ - कार्यालयीन खर्च
(७) १४ - भाडेपट्टी व कर	(८) १६ - प्रकाशने
(९) २१ - सामुग्री व पुरवठा	(१०) २७ - लहान बांधकामे
(११) ५१ - मोटार वाहने	

(रक्कम रुपये लाख)

अ. क्र.	योजनेचे नाव	प्रत्यक्ष खर्च २०२३-२४	प्रत्यक्ष खर्च २०२४-२५	मंजूर तरतूद २०२५-२६	प्रस्तावित २०२६-२७
१	(००) १०१, मृद सर्वेक्षण मृद चाचणी, (००)(०२) मृद सर्वेक्षण आणि अन्वेषण व मृद विश्लेषण प्रयोगशाळा, दत्तमत (२४०२ ००३२) (योजनेत्तर)	२३६८.५०३	२५३६.६३	३५१३.४८	३९५७.९८
२	राष्ट्रीय कृषी विकास योजनेतर्गत जमीन आरोग्य व सुपिकता कार्यक्रम ६०:४० टक्के (केंद्र:राज्य)	८६५	२०६३.८७	५९०९.३१	६६९२.११

(ब) जमीन आरोग्यपत्रिका योजना :-

जमीन आरोग्यपत्रिका अभियान :- महाराष्ट्र शासनाने मृद चाचणीचे महत्त्व लक्षात घेवून जमिनीची आरोग्यपत्रिका शेतकऱ्यांना उपलब्ध करून देणे ही संकल्पना राबविण्याचा धोरणात्मक निर्णय घेतला आहे. राज्यातील शेतकऱ्यांना सध्या दिले जाणारे मृद पृथःकरण अहवाल एका हंगामापुरती माती तपासणी करून पुढील पीकासाठी खतांच्या शिफारशी देण्यापुरत्या मर्यादित आहेत. सन २०१५-१६ ते २०१६-१७ या दोन वर्षांमध्ये राज्यातील सर्व शेतकऱ्यांच्या शेत मातीची बागायत क्षेत्र २.५ हे. व जिरायत क्षेत्रासाठी १०.०० हे. क्षेत्रामधून प्रत्येकी एक मृद नमुना काढण्यात येणार असून त्याचे विश्लेषण करून त्या क्षेत्रातील सर्व शेतकऱ्यांना जमीन आरोग्यपत्रिका वाटप करण्यात येऊन खत वापराविषयी, व जमिनीचे आरोग्य टिकवणे विषयी मार्गदर्शन करण्यात येत आहे. सन २०१५-१६ पासून त्यासाठी नवीन केंद्र पुरस्कृत योजना कार्यरत आहे. सदर योजनेसाठी केंद्र व राज्य शासनाकडून निधीची उपलब्धतेचे प्रमाण ६० : ४०% असे आहे.

राज्यामध्ये मृद चाचणी तपासणीसाठी शासकीय ३२ व योजनेतर्गत समाविष्ट असलेल्या नोंदणीकृत अशासकीय २१२ अशा एकूण २४४ मृद चाचणी प्रयोगशाळा आहेत. सदर प्रयोगशाळांची मृद नमुने तपासणीची वार्षिक क्षमता २१.१० लाख आहे.

सन २०१५-१६ व २०१६-१७ (1st Cycle) मध्ये एकूण देण्यात आलेल्या २३.४७ लाख उद्दिष्टानुसार २७.२२ लाख मृद नमुन्यांची तपासणी करून एकूण १३१.४५ लाख शेतकऱ्यांना जमिनी आरोग्यपत्रिकेचे वितरण करण्यात आलेले आहे.

मृद आरोग्यपत्रिका योजनेची (2nd Cycle) (सन २०१७-१८ व २०१८-१९) चे काम माहे एप्रिल २०१७ पासून सुरु झाले असून (2nd Cycle) मधील एकूण देण्यात आलेल्या उद्दिष्ट - २८.५२ लाख, त्यापैकी काढण्यात आलेले मृद नमुने २७.८२ लाख, एकूण जमीन आरोग्यपत्रिकाचे उद्दिष्ट १३०.९८ लाख असून त्यापैकी १३०.५३ लाख जमीन आरोग्य पत्रिका शेतकऱ्यांना वितरित करण्यात आलेल्या आहेत.

जमीन आरोग्य पत्रिका (पथदर्शी प्रकल्प) २०१९-२० :- सन २०१९-२० पासून जमीन आरोग्यपत्रिका (पथदर्शी प्रकल्प) योजने अंतर्गत राज्यातील ३५१ तालुक्यामध्ये प्रत्येकी एक गाव याप्रमाणे ३५१ गावांची निवड करण्यात आलेली आहे. त्या गावामधील शेतकऱ्यांच्या शेत जमिनीतील २.०७ लाख मृद नमुने काढण्याचे व तपासणीचे उद्दिष्टे होते. २५ फेब्रुवारी, २०२० पर्यंत २.०१ लाख मृद नमुने तपासणी करून २.०१ जमीन आरोग्यपत्रिकेचे वितरण शेतकऱ्यांना करण्यात आले. निवडलेल्या गावात प्रति गाव ५० हे. याप्रमाणे एकूण १५,२७८ हे. वर जमीन आरोग्य पत्रिके आधारित पीक प्रात्याक्षिकांचे व प्रति गाव एक शेतकरी मेळावा याप्रमाणे ३३४ मेळाव्यांचे आयोजन करण्यात आले.

जमीन आरोग्य पत्रिका (पथदर्शी प्रकल्प) २०२०-२१ :- केंद्र शासनाने २०२०-२१ मध्ये कोविड १९ मुळे माती नमुने काढणे, तपासणे व जमीन आरोग्य पत्रिका वितरण करणेही बाब स्थगित केली आहे. सन २०२०-२१ मध्ये केंद्र शासनाच्या सुचनेनुसार योजनेत राज्यातील प्रत्येक तालुक्यामध्ये १० गावांची निवड करून प्रति गाव १ प्रशिक्षण, १ प्रात्याक्षिक अशा एकूण ३५०९ प्रशिक्षण व प्रात्याक्षिक आयोजन करण्यात आले.

(क) मृद आरोग्य व्यवस्थापन योजना :-

एकात्मिक अन्नद्रव्य व्यवस्थापन आणि खताचा संतुलित वापर या पीक उत्पादन वाढीच्या प्रमुख सूत्राच्या वापरास प्रोत्साहन देणेच्या उद्देशाने केंद्र शासनाने राष्ट्रीय जमिनीचे आरोग्य व सुपीकता व्यवस्थापन प्रकल्प हा कार्यक्रम सन २००८-०९ या वर्षापासून देशात व राज्यभरात राबविण्यात येत आहे. सदरचा उपक्रम पूर्ण झाला असून त्यातील काही बाबींच्या अंतर्भावासह सन २०१४-१५ पासून राष्ट्रीय शाश्वत शेती अभियान अंतर्गत जमीन आरोग्य व्यवस्थापन कार्यक्रम राबविण्यात येत आहे. त्यातील बाबी खालीलप्रमाणे सदर घटकांसाठी केंद्र व राज्य निधी उपलब्धतेचे प्रमाण ६० : ४०% असे आहे.

- (१) मृद चाचणीची सुविधा निर्माण करण्यासाठी फिरत्या तसेच स्थायी स्वरूपाच्या मृद चाचणी प्रयोगशाळांची स्थापना करणे.
- (२) शासकीय मृद चाचणी प्रयोगशाळांचे बळकटीकरण.
- (३) एकात्मिक अन्नद्रव्य व्यवस्थापन आणि खताचा संतुलित वापरावर आधारित शेतकरी प्रशिक्षणाचे आयोजन करणे.
- (४) एकात्मिक अन्नद्रव्य व्यवस्थापन आणि खताचा संतुलित वापरावर आधारित अधिकारी व कर्मचारी यांचे प्रशिक्षण आयोजन करणे.
- (५) एकात्मिक अन्नद्रव्य व्यवस्थापन आणि खताचा संतुलित वापरावर आधारित पीक प्रात्याक्षिकांचे आयोजन करणे.
- (६) खत नियंत्रण प्रयोगशाळांची स्थापना करणे.

(ड) इतर कार्ये : --**(अ) प्रमुख अन्नद्रव्याचा तालुकानिहाय व जिल्हानिहाय सुपीकता निर्देशांक व सुपीकता पातळी तयार करणे**

जिल्हा मृद सर्वेक्षण आणि मृद चाचणी प्रयोगशाळेमार्फत तसेच जिल्ह्यातील खाजगी मृद चाचणी प्रयोगशाळांमार्फत त्या वर्षामध्ये तपासण्यात आलेल्या मृद नमुन्यांवर आधारित तालुक्याचा तसेच जिल्ह्याचा सुपीकता निर्देशांक व सुपीकता पातळी तयार करण्यात येते. या सुपीकता निर्देशांकांचा उपयोग जिल्ह्यातील प्रमुख पीकांसाठी आवश्यक असणाऱ्या खताची मात्रा निश्चित करण्यासाठी तसेच तालुका, जिल्हास्तरावर तसेच राज्यस्तरावर आवश्यक असणाऱ्या सेंद्रिय, रासायनिक आणि जैविक खताचे नियोजन करण्यासाठी तसेच त्यानुसार खत पुरवठ्याचे धोरण ठरविण्यासाठी उपयोगात आणले जाते.

(ब) सूक्ष्म मूलद्रव्यांची जिल्हानिहाय कमतरता पातळी निश्चित करणे

राज्यातील सर्व म्हणजेच ३१ मृद सर्वेक्षण मृद चाचणी प्रयोगशाळांमध्ये तसेच काही खाजगी मृद चाचणी प्रयोगशाळांमध्ये मृद नमुन्यातील जस्त, लोह, तांबे आणि मंगल या सूक्ष्म मूलद्रव्यांची पातळी तपासण्याची सुविधा निर्माण करण्यात आली आहे. त्या वर्षामध्ये प्रयोगशाळांमार्फत तपासणी करण्यात आलेल्या मृद नमुन्यांवर आधारित सूक्ष्म मूलद्रव्यांची जिल्हानिहाय कमतरता पातळी निश्चित करण्यात येते. सदर कमतरता पातळीचा उपयोग सूक्ष्म मूलद्रव्ययुक्त खतांचा वापर करणेबाबत शेतकऱ्यांना मार्गदर्शन करण्यासाठी तसेच सूक्ष्म मूलद्रव्ययुक्त खतांचा पुरवठा हा तालुका, जिल्हा व राज्यस्तरावरून नियोजन करण्यासाठी व खत पुरवठ्याचे धोरण ठरविण्यासाठी करण्यात येते.

२. प्रगती अहवाल ---

सन २०२५-२६ मध्ये जमीन आरोग्य व सुपीकता कार्यक्रम अंतर्गत ५,९९,६११ मृद नमुने तपासणी करून आरोग्य पत्रिका वितरीत करण्यात आलेले आहेत. सर्व नमुने केंद्राच्या SHC Mobile App वरून नोंदणीकृत करण्यात येतात.

३०. राष्ट्रीय कृषी विकास योजने अंतर्गत परंपरागत कृषी विकास योजना

परंपरागत कृषी विकास योजनेंतर्गत केंद्र व राज्य शासनाचा हिस्सा अनुक्रमे ६०:४० असा आहे. योजना गट आधारित असून एका गटात २० हेक्टर क्षेत्र घेण्यात येते. प्रथम वर्षी निवड केलेल्या गट/लाभार्थीस तीन वर्षे लाभ देण्यात येतो.

योजनेचा उद्देश :- नैसर्गिक संसाधनावर आधारित एकात्मिक आणि शाश्वत शेती प्रणालीला प्रोत्साहन देण्यासाठी जमिनीची सुपीकता, नैसर्गिक संसाधनांचे संवर्धन आणि शेतकऱ्यांचे बाह्य निविष्टांवरील अवलंबित्व कमी करणे, उत्पादन, प्रक्रिया, मूल्यवर्धन आणि प्रमाणिकरण करण्यासाठी शेतकऱ्यांना सक्षम करणे, शेतकऱ्यांचा उत्पादन खर्च कमी करणे हे मुख्य उद्देश आहेत.

योजनेची प्रगती :-

* योजने अंतर्गत सन २०१६-१७ ते सन २०२५-२६ पर्यंत एकूण २९७८ गट स्थापन करण्यात आले असून ८७,३५० लाभार्थ्यांचे ६६,७५६ हे. क्षेत्र समाविष्ट आहे.

आर्थिक वर्ष	भौतिक (नवीन गट संख्या)		आर्थिक (रु. लाख)		शेरा	
	लक्ष	साध्य	एकूण कार्यक्रम	प्राप्त निधी		
२०२२-२३	५००	५००	१६८३.००	७४९.४६	७४९.४६	मागील ३७० गट व नवीन ५०० गटांवर खर्च झाला आहे.
२०२३-२४	८५०	८५०	५६०१.६७	२५७५.५१	२५७५.५१	मागील ८७० गट व नवीन ८५० गटांवर खर्च झाला आहे.
२०२४-२५	५२३३.३४	२५१५.००	२४९४.३३	मागील १७२० गटांवर खर्च करण्यात आला.
२०२५-२६	५८८१.१५	२९४०.००	१९५०.००	मागील १३५० गटांवर खर्च करण्यात येत आहे.

सन २०२४-२५ मधील राज्याचे एकूण सेंद्रिय प्रमाणिकरणाखालील क्षेत्र (लाख हेक्टर) :

* भारतीय सहभागी हमी प्रणाली (PGS-India)	:	१.१८
* राष्ट्रीय सेंद्रिय उत्पादन कार्यक्रम (NPOP)	:	९.६७
* एकूण	:	१०.८५

३१. डॉ. पंजाबराव देशमुख नैसर्गिक शेती मिशन

सन २०१९-२० पासून डॉ. पंजाबराव देशमुख जैविक शेती मिशन ही १०० टक्के राज्य पुरस्कृत योजना प्रथम टप्प्यात विदर्भातील आत्महत्याग्रस्त/ नैराश्यग्रस्त अमरावती, अकोला, बुलढाणा, वाशिम, यवतमाळ व वर्धा या सहा जिल्ह्यात राबविण्यात येत आहे. सन २०२३-२४ पासून योजनेची व्याप्ती वाढवून संपूर्ण राज्यास लागू करण्यात आली असून सदर योजनेस आता डॉ. पंजाबराव देशमुख नैसर्गिक शेती मिशन असे संबोधण्यात येत आहे.

योजनेचा उद्देश :

- * नैसर्गिक व सेंद्रिय शेतीसाठी निवडलेल्या क्षेत्रात रासायनिक खते व किटकनाशकांचा वापर थांबवून आणि जमिनीतील सेंद्रिय कर्बाचे प्रमाण वाढवून जमिनीची सुपीकता व आरोग्य सुधारणे.
- * रसायनमुक्त सुरक्षित, सकस व पोषणयुक्त नैसर्गिक व सेंद्रिय शेतमाल उत्पादित करणे.
- * नैसर्गिक व सेंद्रिय शेतमालाची मूल्यसाखळी विकसित करणे.
- * नैसर्गिक व सेंद्रिय शेतीस प्रोत्साहन देण्यासाठी शेतकऱ्यांना प्रशिक्षण व प्रोत्साहन देणे.

योजनेची प्रगती :

आर्थिक वर्ष	भौतिक (नवीन गट संख्या)		आर्थिक (रु. लाख)		शेरा	
	लक्ष	साध्य	एकूण कार्यक्रम	प्राप्त निधी		
२०२२-२३	८०	८०	१०००.००	६२५.००	२८७.७२	मागील ३५५ गट व नवीन ८० गटांवर खर्च झाला आहे.
२०२३-२४	४४२०	४७२७	६९८८.००	२०४३.४०	२०२४.६५	मागील ४३५ गट व नवीन ४७२७ गटांवर खर्च करण्यात आला आहे.
२०२४-२५	५३४२.९०	५२७३.००	५२७३.००	मागील ४७२७ गटांवर खर्च करण्यात आला आहे.
२०२५-२६	४०००.००	२३४०.००	१८४७.१८	मागील ४७२७ गटांवर खर्च करण्यात आला आहे.

३२. राष्ट्रीय नैसर्गिक शेती अभियान

राष्ट्रीय नैसर्गिक शेती अभियानांतर्गत केंद्र व राज्य शासनाचा हिस्सा अनुक्रमे ६० : ४० असा आहे. योजना गट आधारित असून एका गटात ५० हेक्टर क्षेत्र घेण्यात येते. प्रथम वर्षी निवड केलेल्या गट/लाभार्थीस दोन वर्षे लाभ देण्यात येतो.

योजनेचा उद्देश :-

निसर्गावर आधारित शाश्वत शेती प्रणालीला प्रोत्साहन देणे, शेतावर तयार केलेल्या नैसर्गिक निविष्टांचा वापर करणे, बाहेरून निविष्टा खरेदी न करता निविष्टावरील खर्च कमी करणे, जमिनीचे आरोग्य सुधारणे, पशुधन एकात्मिक कृषी पद्धती लोकप्रिय करणे हे मुख्य उद्देश आहेत.

योजनेची प्रगती :-

सन २०२५-२६ पासून अभियानाची सुरुवात करण्यात आली आहे. अभियाना अंतर्गत एकूण १,७०९ गट स्थापन करण्यात आले असून २,१३,६२५ लाभार्थ्यांचे ८५,४५० हेक्टर क्षेत्र समाविष्ट आहे.

आर्थिक वर्ष	भौतिक		आर्थिक (रु. लाख)		
	लक्ष	साध्य	एकूण कार्यक्रम	प्राप्त निधी	खर्च
२०२५-२६	१७०९	१७०९	१४७३७.६७	७३६८.८३	५९२७.०२

३३. प्रधानमंत्री राष्ट्रीय कृषि विकास योजना--कॅफेटेरीया (डीपीआर-घटक)

राष्ट्रीय कृषी विकास योजना सन २००७ पासून एक विशेष अतिरिक्त केंद्र सहाय्यित योजना म्हणून कार्यान्वित करण्यात आली. यात राज्यांना त्यांचा एकात्मिक कृषी विकास साधण्याकरिता कृषी व कृषी संलग्न विभागाचे उपक्रम राबविण्याची तसेच सदर विभागांची जिल्हा व राज्याचे नियोजन करतांना समावेश करण्याची मुभा देण्यात आली.

राष्ट्रीय कृषी विकास योजना अकराव्या व बाराव्या पंचवार्षिक योजना मध्ये यशस्वीपणे राबविण्यात आली आहे. यात विविध प्रकारचे प्रकल्प राबविण्यात आले. यात प्रामुख्याने पीक उत्पादन, फलोत्पादन, कृषि यांत्रिकीकरण, नैसर्गिक साधन संपत्ती, बाजार व्यवस्थापन तसेच काढणी पश्चात व्यवस्थापन, पशु संवर्धन, दुग्ध व्यवस्थापन, मत्स्यव्यवस्थापन, विस्तार इत्यादी विभागाचे प्रकल्प राबविण्यात आले. सन २००७-०८ ते २०१३-१४ पर्यंत अतिरिक्त केंद्र सहाय्यित योजना म्हणून राबविण्यात आली. त्यानंतर सन २०१४-१५ मध्ये केंद्र पुरस्कृत योजना १०० टक्के अर्थ सहाय्यित योजना म्हणून राबविण्यात आली. त्यानंतर सन २०१५-१६ पासून ६०:४० केंद्र : राज्य याप्रमाणे अर्थ सहाय्याने राबविण्यात येत आहे. सन २०१७-१८ पासून सर्वसाधारण, अ. जाती आणि अ. जमाती या प्रवर्गांच्या प्रमाणात निधी प्राप्त होत आहे.

बाराव्या पंचवार्षिक योजनेमध्ये योजना राबवितांना किंवा राबविल्याने राज्याकडून आलेले अनुभव किंवा इतर यंत्रणांना आलेले अनुभव व त्याप्रमाणे योजना अधिक प्रभावीपणे राबविण्याकरिता सूचना प्राप्त झाल्या. त्याप्रमाणे राष्ट्रीय कृषि विकास योजना अधिक प्रभावीपणे राबविण्याकरिता व पुनर्जीवन करण्याकरिता सुधारित कार्यक्रम निश्चित करण्यात आला व त्याप्रमाणे १४ व्या वित्त आयोगात त्याप्रमाणे योजना सन २०१७-१८ ते सन २०२१-२२ पर्यंत राबविण्याबाबत सुधारित मार्गदर्शक सूचना राष्ट्रीय कृषि विकास योजना-रफ्तार केंद्र शासनामार्फत देण्यात आल्या आहेत. सन २०२२-२३ पासून राष्ट्रीय कृषी विकास योजनेचे स्वरूप बदलून राष्ट्रीय कृषी विकास योजना-कॅफेटेरीया ही योजना केंद्र शासनाने कार्यान्वित केली आहे. यामध्ये **डिपीआर (प्रकल्पाधारित)** आणि **एएपी (वार्षिक कृती आराखडा)** असे दोन प्रकार आहेत. डिपीआर या प्रकाराची अंमलबजावणी रा.कृ.वि.यो-रफ्तार प्रमाणेच होणार असून एएपी अंतर्गत ६ केंद्र सहाय्यित योजनांचा समावेश करण्यात आला आहे. सुधारित मार्गदर्शक सूचनांप्रमाणे दि. २०-११-२०२४ पासून प्रधानमंत्री राष्ट्रीय कृषी विकास योजना सविस्तर प्रकल्प आधारित घटक म्हणून बदल.

प्रधानमंत्री राष्ट्रीय कृषि विकास योजना (प्रकल्प आधारित)

योजनेची ठळक उद्दीष्टे

१. योजनेच्या माध्यमातून शेतकऱ्यांचा शाश्वत विकास शेतकऱ्यांना अधिक स्वावलंबी बनविणे, शेतकऱ्यांना विकास करतांना जोखीम घेणे आणि कृषिला व्यवसायाभिमुख बनविणे हा मुख्य उद्देश आहे.
२. शेतकऱ्यांना काढणी पूर्व व काढणी पश्चात पायाभूत सुविधा निर्माण करण्यावर भर देणे जेणेकरून साठवणूक सुविधामध्ये वाढ होणे व उत्तम प्रतीचा माल उत्पादन होणे व विक्री करिता बाजार उपलब्ध करून देणे.
३. राज्यांना नियोजन प्रक्रियेत कृषि व कृषि संलग्न विभागाचे प्रकल्प राबविण्यामध्ये पुरेसी स्वायत्तता व लवचिकता प्रदान करणे.
४. राज्यांना अधिक निधी पुरवून कृषि व कृषि संलग्न विभागात सार्वजनिक गुंतवणूक वाढविणे व उत्पादन ते विक्री व्यवस्थापनात प्रोत्साहन देणे.
५. शेतकऱ्यांना जोखीम व्यवस्थापनाद्वारे उत्पन्न वाढविण्यास मदत करणे यात एकात्मिक शेती व्यवस्थापनाद्वारे मशरूम उत्पादन, मधुमक्षीका पालन, सुवासिक वनस्पती लागवड, पुष्प लागवड यात उच्च तंत्रज्ञानाचा प्रभावी वापर करण्यास प्रोत्साहित करणे.
६. राष्ट्रीय पातळीवरील प्राधान्य क्रमवारीत असलेले प्रकल्प प्राधान्याने विशेष योजनेच्या माध्यमातून राबविणे.
७. राज्यातील युवकांना कुशल प्रशिक्षणाद्वारे नाविन्यपूर्ण आणि कृषी व्यवसायाभिमुख आधार घेऊन कृषी व्यवस्थापन मॉडेल तयार करणे व त्याद्वारे युवकांना कृषिकडे आकर्षित करणे व बळ देणे.

राष्ट्रीय कृषी विकास योजनेमध्ये प्रथम प्रत्येक जिल्ह्यातील कृषी व कृषी संलग्न क्षेत्राच्या विकासासाठी सर्वकष जिल्हा कृषी आराखडा तयार करून अनुषंगाने राज्य कृषी आराखडा तयार केलेला आहे. १२ व्या पंचवार्षिक योजनेत यामध्ये **Infrastructure Development Plan** समावेश करण्यात आलेला आहे. सदरहू आराखडा तयार करतांना केवळ शेतीचा विचार न करता शेतीसह पशुसंवर्धन, मत्स्यव्यवसाय, दुग्धव्यवसाय, लघु पाटबंधारे, जलसंधारण व सहकार विभाग, रेशीम विकास विभाग इ. सर्व बाबींचा एकत्रित विचार केलेला आहे. यात राज्यांना स्थानिक गरजेनुसार प्रकल्पाची निवड करण्याची मुभा देण्यात आलेली आहे. त्यासाठी राज्यांचा जिल्हा स्तरावर व राज्य स्तरावरील उपलब्ध साधन सामुग्रीचा विचार करावयाचा आहे. यात आता केंद्र शासनाच्या दिनांक २२-३-२०२२ च्या पत्रान्वये पदुम विभागाचे नवीन प्रकल्प मंजूर करण्यास स्थगिती दिली आहे. तसेच सुधारित मार्गदर्शक सूचना दिनांक २०-११-२०२५ अन्वये तसेच रेशीम व वन विभागाचे सुद्धा प्रकल्पास राकृवियो (DPR) मधून अनुदान देय नाही.

सन २००७-०८ ते २०२५-२६ पर्यंत राज्यस्तरीय प्रकल्प मंजुरी समितीने कृषी व कृषी संलग्न विभागांच्या विविध प्रकल्पांना मंजुरी दिलेली असून त्यासाठी निधीही उपलब्ध करून दिलेला आहे. वर्षनिहाय व विभागनिहाय निधीचा तपशील खालीलप्रमाणे आहे (दि. ३१ जानेवारी, २०२६ अखेर)

सन २०२१-२२ पासून राकृवियोच्या निधीचे व्यवस्थापन सुधारित पीएफएमएस प्रणालीद्वारे होणार आहे. यामध्ये संपूर्ण निधी फक्त राज्यस्तरीय नोडल यंत्रणा (एसएनए) खात्यात राहणार असून, क्षेत्रीय स्तरावरील अंमलबजावणी यंत्रणांना (आय.ए.) फक्त निधी मर्यादा देण्यात येऊन, त्या मर्यादेतच ते खर्च करतील. केंद्र

शासनाच्या दिनांक २१-५-२०२४ च्या सुधारित सुचनेप्रमाणे SNA SPARSH प्रणालीचा अवलंब करण्यात येत आहे.

सन २००७-०८ ते सन २०२५-२६ या वर्षातील निधीचा तपशील

(रक्कम रु. कोटी)

अ. क्र.	वर्ष	राज्यस्तरीय प्रकल्प समितीने मंजूर केलेले (नवीन) प्रकल्प मूल्य	केंद्र शासनाने मंजूर केलेला निधी	केंद्र (६०% टक्के)	राज्य (४०% टक्के)	एकूण	खर्च	सादर केलेले उपयोगिता प्रमाणपत्र
१	२००७-०८	१३२.१०	१२८.२०	१२८.२०	..	१२८.२०	१२८.२०	१२८.२०
२	२००८-०९	३८८.८७	२६१.७७	२६१.७७	..	२६१.७७	२६१.७७	२६१.७७
३	२००९-१०	४०९.८१	४०४.३९	४०४.३९	..	४०४.३९	४०४.३९	४०४.३९
४	२०१०-११	१०७४.३५	६५३.००	६५३.००	..	६५३.००	६५३.००	६५३.००
५	२०११-१२	११९८.५२	७२७.६७	७२७.६७	..	७२७.६७	७२७.६७	७२७.६७
६	२०१२-१३	७६३.७१	१०५८.५८	१०५८.५८	..	१०५८.५८	१०५८.५८	१०५८.५८
७	२०१३-१४	८४९.७१	१०१४.२२	९५९.६९	..	९५९.६९	९५९.६९	९५९.६९
८	२०१४-१५	१०६३.४६	१०२५.९९	९४२.०९	..	९४२.०९	९४२.०९	९४२.०९
९	२०१५-१६	१२१२.२१	७३०.००	४३८.००	२९२.००	७३०.००	७३०.००	७३०.००
१०	२०१६-१७	४४२.३४	७०८.००	२५०.९१	१६७.२७	४१८.१८	४१८.१८	४१८.१८
११	२०१७-१८	१४०८.२६	६५०.०२	३९८.६१	२६५.७४	६६४.३५	६६४.३५	६६४.३५
१२	२०१८-१९	२९०.०८	४०६.७५	२४४.०६	१६२.७०	४०६.७६	४०६.७६	४०६.७६
१३	२०१९-२०	३३२.७०	४१८.४४	२५३.५७	१६९.०४	४२२.६१	४२२.६१	४२२.६१
१४	२०२०-२१	८.१२	४७८.१०	१९९.६१	१३३.०८	३३२.६९	३३२.६९	३३२.६९
१५	२०२१-२२	१२८.३५	४०१.८२	१२०.५५	८०.३६	२००.९१	२००.९१	२००.९१
१६	२०२२-२३	२१४.८३	३८२.८६	५७.४५६	३८.३०	९५.७६	९५.७६	९५.७६
१७	२०२३-२४	१४२.१७.	३७६.४५	६९.७३	४६.४९	११६.२२	११६.२२	११६.२२
१८	२०२४-२५	..	२८२.४७	१५७.५७	१०५.०५	२६५.६२	२३६.६२	७२.८६
१९	२०२५-२६	९१.६९	४०५.१८३३	१२१.५६	८१.०४	३६४.६६	९८.४७७७	..
एकूण		१०१५१.२५	१०४५५.२३९३	७४४७.१६	१५४१.०७	९१५०.१४६	८८५७.९६७७	८५९५.७३

- टीप :**
- सन २०१४-१५ पर्यंत १०० टक्के केंद्रीय सहाय्य
 - सन २०१५-१६ पासून केंद्र हिस्सा ६० टक्के व राज्य हिस्सा ४० टक्के
 - सन २०२१-२२ पासून सुधारित पीएफएमएस प्रणालीद्वारेच निधी व्यवस्थापन.
 - सन २०२३ पासून SNA-SPARSH प्रणालीचा वापर

RKVY Agency wise Ongoing Project in FY 2025-26

Sr. No.	Name of Agency/Project	Sanction Year
1.	Construction of new Irrigation Well for Scheduled caste and Scheduled Tribes farmer having annual income up to Rs. 1.50 lakh.	2019-20
2.	Maharashtra Millet Mission	2022-23
i Director (Extension)		Total
3.	Agriculture Mechanization Project	2022-23
ii. Director (Agri. Mechanization)		
4.	Establishment of Plant Health Clinic for Pomegranate growing regions of Maharashtra NRC Pomegranate Solapur	2022-23
5.	Setting up of biocontrol production laboratory in demonstrate and popularize the use of biocontrol agents for sustainable pest management in Pomegranate, NIRC Pomegranate Solapur	2022-23
6.	Strengthening of State Seed Testing laboratories in Maharashtra State & maintaining NAIBL accreditation.	2024-25 (New)
7.	Strengthening of State Insecticide Testing laboratories in Maharashtra State & maintaining NABL accreditation	2024-25 (New)
8.	Strengthening of Pesticides Residue Testing laboratories in Maharashtra State & maintaining NABI accreditation.	2024-25 (New)
9.	Strengthening of Biocontrol laboratories in Maharashtra State	2024-25 (New)
iii Director (Q. C.)		Total
10.	Training and Capacity Building Program for Officers, Staff and Atma Samiti Members at Vanamati and Rameti, Vanamati Nagpur	2022-23
11.	Training and Capacity Building Program for Officers, Staff and Atma Samiti Members at Vanamati and Rameti, Vanamati Nagpur. i	2025-26 (New)
iv Director (ATMA)		
12.	Development of multi chamber and multi commodity cold storage with export assisting infrastructure and processing unit at Vashi, Navi Mumbai (NAFED)	2019-20
v Director (Planning & Processing)		
13.	Individual Farm Pond lining	2021-22
14.	Financial assistance for protected cultivation	2021-22
15.	Punya Shlok Ahilyadevi Holkar Nursery Scheme. (NHM)	2021-22
16.	Financial Assistance for Low Cost Onion Storage Structures	2022-23
17.	Plastic lining to Individual Farm Ponds.	2022-23
18.	Financial Assistance for Anti hail net cover with M.S. Angle Structure technology for Pomegranate on pilot basis under Protected Cultivation	2022-23
19.	Financial Assistance for Plastic Cover Technology for Grape on Pilot basis under Protected Cultivation	2022-23

Sr. No.	Name of Agency/Project	Sanction Year
vi	MD (MSHMPB)	Total
20	Construction of farmers Hostel for Skill Development and Training to the farming Community, ChitegaonPhata, Nashik (Revision in project cost Rs. 2.24 Cr.)	2022-23
vii	Director (Horticulture) (NHRDF)	
21	Providing seedlings/grafts of Cashewnut on farmer's demand in Konkan Region	2025-26 (New)
viii	Director (Horticulture)	
22	Development and Organization of Need-Based Capacity Building Programmes for Dissemination of Advanced Citriculture Technologies to Stakeholders of Citrus Industry of India	2025-26 (New)
ix	Director (ICAR-CCRI)	
23	Setting up of Biofertilizers, Biopesticides and micronutrients, Water soluble fertilizers 7 PGR manufacturing units, Malegaon Dist Nashik	2021-22
viii	MD (MIDC)	
1	Agriculture Department (I to vii)	
24	Solar Powered Central Pivot Irrigation System (SPCPIS) for Climate Smart Agriculture.	2022-23
25	Establishment of Model Genome Club for Sustainable Agriculture Development at MPKV, Rahuri.	2022-23
26	Establishment of Strawberry Research Station at Mahabaleshwar	2022-23
27	Strengthening of soil Microbiology Laboratory at Zonal Agriculture Research Station Solapur for commercial production of Phule Trichoderma plus and Decomposing culture (MPKV, Rahuri)	2022-23
28	Production and post harvest value chain of millets for sustainable growth of farmers 2025	2024-25(New)
i	MPKV, Rahuri	
29	Adoption of high yielding varieties of Mustard along with low cost production technology in Four District of Nagpur Division	2021-22
30	Establishment of Breeder Seed & Certified Seed Production Centre of Groundnut, Safflower & Sunflower at Dr. PDKV Akola	2021-22
31	Establishment of Model Genome Club at Dr. PDKV, Akola	2022-23
32	Millets (Nutri-Cereals) Breeder seed production to boost up production & Productivity	2024-25(New)
33	Establishment of Advanced seed testing facilities by strengthening of notified seed testing laboratory at Dr. Panjabrao Deshmukh Krishi Vidyapeeth, Akola	2024-25(New)
34	Development of large demonstration and commercial farm under improved fruit crop at Dr PDKV Akola	2024-25(New)
ii	Dr. PDKV, Akola	
35	Establishment of Model Genome Club (MGC) for sustainable Agricultural development	2022-23
36	Farmers Participatory Research Programme on Accelerated Composting Using Microbial and Mechanical Solutions for Sustainable and Natural Farming	2024-25(New)
37	Establishment of Advanced Pesticide Testing and Residue Analysis Laboratory to encourage Natural Farming and Organic Production	2024-25(New)
38.	Production of biopesticides, biofungicides, biofertilizers and bioagents for benefits of farmers in Marathwada region	2024-25(New)
39.	Establishment of Advance Plant Analysis Laboratory and Diagnosis of Nutrient Deficiency in Commonly Grown Crops by Plant Analysis and Tissue Test	2024-25(New)

Sr. No.	Name of Agency/Project	Sanction Year
iii	VNMKV, Parbhani	
40.	Strengthening of Laboratory at Khar Land Research Station, Panvel and capacity building of farmers in soil health and fish production.	2017-18
41.	Production of Bioformulation using advance techniques on commercial scale for enhanced plant health and productivity	2021-22
42.	Facilitation for value addition in Manga bamboo to generate bamboo entrepreneurs in Konkan region	2021-22
43	Establishment of Model Genome Club at Dr. BSKKV, Dapoli.	2022-23
iv	Dr. BSKKV, Dapoli	
2	MCAER (SAUs) (I to iv)	
44	Setting up of godowns in 108 APMCs for implementing agriculture produce pledge loan scheme in the state of Maharashtra.	2017-18
3	MD (MSAMB)	
45	Development of Agro warehousing & logistic park at Jhambargaon, Aurangabad. (Revision in project cost Rs. 3.24 Cr.)	2021-22
4	MD (MSWC)	
46	Seed Storage Capacity addition of Seed Processing Plant in MSSCL. at Washim, Hingoli, Khandala & Chikhali	2022-23
5	MD MSSCL, Akola	
47	Creation of BSL-III Laboratory for Avian Influenza and other Zoonotic pathogens at Disease Investigation Section, Aundh, (DIS) (revision in project cost 29 SLSC Rs 5.615 Cr)	2016-17
48	Establishment of Separate Fermenter Facility for Anaerobic Bacterial Vaccine Production at IVBP, Pune as per cGMP norms on Turnkey basis of Institute of Veterinary Biological Products, Aundh (Project reopen in 34 SLSC with increase in project cost Rs. 3.44Cr)	2017-18
49	Establishment of commercial small animal breeding center as per CCSE and GMP norms at institute of veterinary biological products. Aundh. pune.	2017-18
50	Construction of training centre & administrative building of Maharashtra state veterinary council Nagpur (For continuous education of registered veterinary practitioners of M.S.)	2021-22
6	Commissioner (A H)	
51	Setting up of BMC along with AMC & Milk Processing Plant 100 TLPD capacity M/S. Subhash Anna Kul Co-op. dudhupadak & processing Ltd, Galandwadi, Tal. Daund, Dist. Pune	2020-21
52	M/s. Vaijanath Milk & Milk product producer company Ltd., Shinoli, Tal. Chandgad, Dist. Kolhapur for expansion of Main Dairy plant from 15 to 50 TLPD.	2021-22
7	Commissioner (DD)	
53	Strengthening of Fishery Training institute, Exhibition Hall and Museum at Alibag Dist Raigad. (2010-11-5 yrs). (Resanction in 29 SLSC)	2010-11
54	Providing infrastructure & post harvesting facility to fishermen at 6 fish landing centers	2016-17
8	Commissioner (Fisheries)	
55	Mechanized Harvesting in Sugarcane	2022-23
9	Commissioner (Sugar)	
56	Reclamation of problematic Soils (RPS)	2018-19
10	Water Conservation Department	

Annual Action Plan 2025-26 : Pradhan Mantri Rashtriya Krishi Vikas Yojana (PM-RKVY)

(Rs. in Lakhs)

Sr. No.	Scheme	AAP Approved by Gol	Tentative Allocation	Fund Released	Actual Expenditure	Expenditure (%) to Release
1	2	3	4	5	6	7
A	PM-RKVY					
1	Rainfed Area Development (RAD)	2822.04	4325.00	1411.67	1333.28	94.45
2	Paramparagat Krishi Vikas Yojna (PKVY)	5881.15	6548.33	2940.00	1868.22	63.54
3	Submission on Agriculture Mechanization (SMAM)	20414.58	16529.99	8266.67	8202.36	99.22
4	Soil Health & Fertility (SHF)	5909.31	4951.66	2476.68	2339.90	94.48
5	Per Drop More Crop (PDMC)	59658.33	47728.33	25141.67	22891.18	91.05
6	Rashtriya krishi Vikas Yojana (RKVY)	50833.510	40518.33	20260.00	9847.77	37.25
7	Agro Forestry (AF)	1390.10	1781.67	695.00	0.00	0.00
Total : PM-RKVY		146909.02	122383.31	61191.69	46482.72	72.20

३४. केंद्र शासन सहाय्यित प्रधानमंत्री सूक्ष्म अन्न प्रक्रिया उद्योग योजना (PMFME)

केंद्र शासन सहाय्यित प्रधानमंत्री सूक्ष्म अन्न प्रक्रिया उद्योग योजना (PMFME) सन २०२०-२१ ते २०२४-२५ या पाच वर्षांच्या कालावधीत "एक जिल्हा एक उत्पादन" (ODOP-One District One Product) या आधारावर राबविली जात आहे. सदर योजनेस एक वर्षाची मुदतवाढ देण्यात आली आहे. सदर योजना असंघटीत क्षेत्रासाठी राबविली जात आहे. योजनेतर्गत केंद्र व राज्य शासनाच्या खर्चाचे प्रमाण ६०:४० असे आहे.

योजनेतर्गत नाशवंत शेतीमाल जसे फळे व भाजीपाला, तृणधान्ये, कडधान्ये, तेलबिया, मत्सोत्पादन, मसाला पिके, दुग्ध व पशुउत्पादन, किरकोळ वनउत्पादन इ. मध्ये सद्यस्थितीत कार्यरत उद्योगांचे विस्तारीकरण/आधुनिकीकरण/स्तरवृद्धी किंवा नवीन सूक्ष्म अन्न प्रक्रिया उद्योग उभारणी इ. चा समावेश आहे. सदर योजनेमध्ये वैयक्तिक लाभार्थी, शेतकरी, बेरोजगार युवक, महिला, शेतकरी गट/कंपनी/संस्था, स्वयंसहाय्यता गट, उत्पादक सहकारी संस्था इ. सहभागी होणेसाठी पात्र आहेत. सदर योजनेस दि. २३-१२-२०२० रोजीच्या शासन निर्णयान्वये राज्य शासनाची मंजूरी प्राप्त झाली आहे.

सूक्ष्म अन्न प्रक्रिया उद्योगातील वैयक्तिक, शेतकरी उत्पादक, स्वयंसहाय्यता गट व सहकारी उत्पादक यांची पतमर्यादा वाढविणे हा या योजनेचा मुख्य उद्देश आहे. सदर योजना महाराष्ट्रातील सर्व ३६ जिल्ह्यांमध्ये (मुंबई शहर व मुंबई उपनगर समाविष्ट) राबविण्यात येत आहे. योजनेतर्गत महाराष्ट्र राज्यास पाच वर्षाकरिता २२२३४ सूक्ष्म अन्न प्रक्रिया उद्योगांचे सक्षमीकरणाचा भौतिक लक्षांक प्राप्त झाला आहे.

अर्थसहाय्य

- वैयक्तिक व गटातील सूक्ष्म अन्न प्रक्रिया उद्योगांना भांडवली गुंतवणूकीकरिता बँक कर्जाशी निगडित एकूण पात्र प्रकल्प खर्चाच्या ३५% जास्तीत जास्त रु. १०.०० लाखाच्या मर्यादेत अनुदान दिले जाणार आहे. त्याकरिता www.pmfme.mofpi.gov.in या संकेतस्थळावरील PMFME MIS PORTAL वर Online अर्ज सादर केले जातात.
- शेतकरी गट, शेतकरी उत्पादक संस्था/कंपनी, स्वयंसहाय्यता गट/उत्पादक सहकारी संस्था यांना सामाईक पायाभूत सुविधासाठी बँक कर्जाशी निगडित एकूण पात्र प्रकल्प खर्चाच्या ३५% रु. ३०० लाखाच्या मर्यादेत अनुदान देय आहे. त्याकरिता www.pmfme.mofpi.gov.in या संकेतस्थळावरील PMFME MIS PORTAL वर Online अर्ज सादर केले जातात.
- अन्न प्रक्रिया उद्योगांमध्ये कार्यरत स्वयंसहाय्यता गटातील सदस्यांना खेळते भांडवल व छोटी मशिनरी घेण्याकरिता प्रती सदस्य रु. ४०,०००/- बीज भांडवल रक्कम देण्यात येणार आहे. सदर घटकाची अंमलबजावणी महाराष्ट्र राज्य ग्रामीण जिवनोन्नती अभियान (MSRLM) नवी मुंबई यांचेमार्फत केली जाते. त्यासाठी www.nrml.gov.in या संकेतस्थळावरील NRLM व NULM PORTAL वर Online अर्ज सादर केले जातात.
- गट लाभार्थ्यांना ब्रँडिंग व मार्केटींगसाठी एकूण पात्र प्रकल्प खर्चाच्या ५०% अनुदान दिले जाणार आहे. याकरिता कमाल आर्थिक मर्यादा केंद्र शासनाकडून विहित करण्यात येईल.
- योजनेतील पात्र लाभार्थ्यांना प्रशिक्षण

प्रधानमंत्री सूक्ष्म अन्न प्रक्रिया उद्योग योजनेसाठी २०२३-२४ व २०२४-२५ चा कार्यक्रम (रु. लाख)

वर्ष	केंद्र शासनाने मंजूर कार्यक्रम	राज्य शासनाची प्रशासकीय मान्यता	प्राप्त निधी (पुनरुज्जीवीत निधीसह)	खर्च निधी	शेरा
२०२०-२१	४४३१.५९	०.००	२७५७.४६	२१७४.१६	सन २०२०-२१ मध्ये १००% निधी केंद्र शासनाकडून प्राप्त झाला असून राज्य हिशशाची रक्कम पुढील चार वर्षात समप्रमाणात समायोजित होणार आहे.
२०२१-२२	२१२६६.००	६८०८.३५	४२४३.६१	३४४४.०२	
२०२२-२३	३८६८९.००	१७५९०.००	९५१५.३९	७००४.१२	
२०२३-२४	४१९०७.७६	४१९०७.७६	२१७४४.८७	२०२९०.२३	
२०२४-२५	४२६७४.१०	४२६७४.१०	३००९८.२१	२९७८७.९६	
२०२५-२६	४१९५२.१४	४१९५२.१४	३१३४३.३३	१९७४०.६९	*खर्च माहे जाने. २६ अखेर दर्शविला आहे.

३५. मुख्यमंत्री कृषी व अन्न प्रक्रिया योजना

मुख्यमंत्री कृषी व अन्न प्रक्रिया योजना दि. २० जून २०१७ च्या शासन निर्णय अन्वये सन २०१७-१८ या आर्थिक वर्षापासून लागू करण्यात आली असून राज्य शासनाद्वारे प्रतिवर्षी किमान ५०.०० कोटी रुपयांची आर्थिक तरतूद उपलब्ध करून देण्याचे उद्दीष्ट ठेवण्यात आलेले आहे. दिनांक १७ मे २०२२ चे शासन निर्णयान्वये ही योजना पुढील पाच वर्षे सन २०२६-२७ पर्यंत सुरू ठेवण्यास मान्यता देण्यात आली आहे. या योजनेतर्गत फळे, भाजीपाला, अन्नधान्ये, कडधान्ये, तेलबिया इत्यादींवर आधारित कृषी प्रक्रिया उद्योगांचा समावेश आहे.

योजनेमधील घटक - या योजनेतर्गत खालीलप्रमाणे घटकांचा समावेश करण्यात आलेला आहे.

घटक क्र. १ - कृषी व अन्न प्रक्रिया प्रस्थापना, स्तरवृद्धी व आधुनिकीकरण

घटक क्र. २ - शीतसाखळी, मूल्यवर्धन आणि साठवणुकीच्या पायाभूत सुविधा निर्माण करणे.

मुख्यमंत्री कृषी व अन्न प्रक्रिया योजनांसाठी सन २०२२-२३ चे साध्य व सन २०२३-२४ साठी मंजूर कार्यक्रम व सन २०२४-२५ साठी प्रस्तावित कार्यक्रम.

रु. लाखात

अ. क्र.	वर्ष	अनुदान मागणी	शेरा
१	२०२२-२३	१००००.००	प्राप्त झालेला रु. ५४५३.०० लाख निधी १६३ मंजूर प्रकल्पांवर संपूर्णपणे खर्च झालेला आहे.
२	२०२३-२४	७०००.००	प्राप्त निधी रु. ७०००.०० लाख सदरहू निधी २२३ प्रकल्पांचे अनुदान अदायगीसाठी संपूर्ण खर्च करण्यात आला.
३	२०२४-२५	७५००.००	प्राप्त निधी रु. ६३२४.८८ लाख प्राप्त निधीपैकी रु. ६२६९.०० लाख २०२ प्रकल्पांचे अनुदान अदायगी पोटी खर्च करण्यात आला आहे.
४	२०२५-२६	७५००.००	अर्थसंकल्पीय तरतूद रु. ७५००.०० लाख प्रशासकीय मान्यता रु. ४५००.०० लाख. प्राप्त निधी रु. ३१९७.७५ लाख नोव्हेंबर २०२५ अखेर पर्यंत ४२ प्रकल्पांचे अनुदान अदायगीपोटी रु. १२.५४.०० लाख खर्च करण्यात आला आहे.

३६. सनियंत्रण व मूल्यमापन कक्ष

(१) प्रास्ताविक :

शासन निर्णय, क्र. कृषी व सहकार विभाग क्र. कृषी आ-४२८०/१८३०८-२/१४ अ, दिनांक ०९-०२-१९८१ तसेच शासन निर्णय क्र. कृषी व पदुम विभाग निर्णय क्र. आकृवि/१२९८/प्रक्र-६१/१५-अ, दिनांक २९ मे, १९९८ व कृषि, पदुम विभाग, शासन निर्णय क्र. आ. कृ. वि./१२०८/प्र. क्र.-७२/१५-अ/दि. २२ मे, २००९ अन्वये खात्याच्या पुनर्रचनेनुसार कृषी आयुक्तालयात, सनियंत्रण व मूल्यमापन कक्षाची स्थापना करण्यात आलेली आहे. कृषी संचालक (कृषि प्रक्रिया व नियोजन) यांच्या नियंत्रणाखाली सदर कक्षाचे कामकाज पार पाडले जाते.

(२) मंजूर पदांची माहिती :

सदर कक्षाचे कामकाज पार पाडण्यासाठी खालीलप्रमाणे एकूण १५ पदे मंजूर करण्यात आलेली आहेत.

अ. क्र.	पदनाम	वेतनश्रेणी (रु.)	मंजूर पदे	भरलेली पदे	रिक्त पदे
१.	सहसंचालक	..	१	१	..
२.	प्रमुख, सनियंत्रण व मूल्यमापन (कृषी उपसंचालक म. कृ. से. गट अ)	..	१	१	..
३.	कृषी अधिकारी (गट ब कनिष्ठ)	..	२	२	..
४.	उप कृषी अधिकारी	..	४	२	२
५.	लघुलेखक (निम्नश्रेणी)	..	१	..	१
६.	वरिष्ठ लिपिक	..	१	..	१
७.	कनिष्ठ लिपिक	..	२	२	..
८.	वाहन चालक	..	१	..	१
९.	नाईक	..	१	..	१
१०.	शिपाई	..	१	१	..
	एकूण पदे	..	१५	९	६

(३) सनियंत्रण व मूल्यमापनाचा उद्देश :

उद्देश: एखाद्या चालू योजनेची अंमलबजावणी व लक्ष साध्य योग्यरित्या होत आहे की नाही ते पाहणे, योजना राबविताना योजनेची प्रगती पाहणे हा सनियंत्रणाचा मुख्य उद्देश आहे, तर योजना राबविल्यानंतर त्या योजनेचे लक्षांकानुसार काम झाले आहे किंवा कसे हे तपासणे. योजनेचा प्रभाव व परिणामकारकता तपासणे, योजना योग्य पद्धतीने राबविली गेली किंवा कसे ते तपासून अडचणींवर उपाय सुचविणे. योजना किती प्रमाणात यशस्वी झाली हे पाहणे व लाभार्थ्यांच्या प्रतिक्रिया, अंमलबजावणी करणारे अधिकारी व कर्मचारी यांचे अभिप्राय जाणून घेऊन त्याप्रमाणे मार्गदर्शक सूचनांमध्ये आवश्यक ते बदल वेळीच करता यावे हा मूल्यमापनाचा मुख्य उद्देश आहे. सनियंत्रण व मूल्यमापन कक्षामार्फत सन २०२५-२६ पर्यंत एकूण ५० मूल्यमापन अहवाल प्रसिद्ध करण्यात आले आहेत.

(४) शाश्वत विकास ध्येये कार्यक्रम अंतर्गत एकूण ६ निर्देशांकांची माहिती महाराष्ट्र शासनास सादर करण्यात येते.

(५) जिल्हा सुशासन निर्देशांक अंतर्गत कृषी विभागाशी संबंधित एकूण १३ निर्देशांकांची नियमितपणे शासनास सादर करण्यात येते.

(६) महाराष्ट्राची आर्थिक पाहणी प्रकाशनाकरिता कृषि विभागाशी संबंधित योजनांची वार्षिक माहिती अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय, मुंबई यांना उपलब्ध करून देण्यात येते.

३७. मा. बाळासाहेब ठाकरे कृषी व्यवसाय व ग्रामीण परिवर्तन (स्मार्ट) प्रकल्प

राज्यात अल्प व अत्यल्प भूधारकांची संख्या अधिक असल्याने त्यांना संघटीत करून शेतकऱ्यांचे गट व कंपनी स्थापन करणे, गटशेतीवर भर देणे आणि त्या माध्यमातून शेतमालाचे एकत्रीकरण करून शेतकऱ्यांचा बाजार संपर्क वाढविणे यासाठी राज्यात सुमारे ५००० शेतकरी उत्पादक कंपनी, महिलांचे ४०६ लोकसंचलीत साधन केंद्र व १११६ प्रभाग संघ स्थापन करण्यात आलेले आहेत. महाराष्ट्रात पिकविल्या जाणाऱ्या विविध पिकांच्या कार्यक्षम मूल्यसाखळ्या विकसित करण्यामध्ये या संघटीत शेतकऱ्यांचा सहभाग घेण्यासाठी जागतिक बँकेच्या अर्थसहाय्याने मा. बाळासाहेब ठाकरे कृषी व्यवसाय व ग्रामीण परिवर्तन (स्मार्ट) प्रकल्प राबविण्यात येत आहे.

प्रकल्पाचे उद्दिष्ट :- "राज्यात अल्प आणि अत्यल्प भूधारक शेतकऱ्यांना केंद्रस्थानी ठेवून प्रमुख पिकांच्या स्पर्धाक्षम व समावेशी मूल्यसाखळ्या विकसित करणे"

प्रकल्प गुंतवणूकआराखडा :- प्रकल्पाचा कालावधी ७ वर्षे असून एकूण अंदाजित प्रकल्प खर्च रु. २१६१ कोटी इतका आहे. त्यापैकी सुमारे रु. १५१३ कोटी जागतिक बँक (आयबीआरडी) कडून अल्प व्याजदरांचे कर्ज व महाराष्ट्र शासनाचे रु. ५७६ कोटी, तर ग्राम सामाजिक परिवर्तन फाउंडेशन (व्हीएसटीएफ) च्या माध्यमातून खाजगी क्षेत्राचा सहभाग (सीएसआर) सुमारे रु. ७२ कोटी इतका असणार आहे.

प्रकल्प अंमलबजावणी संरचना :- प्रकल्पाच्या अंमलबजावणीसाठी कृषी विभाग हा नोडल विभाग असून त्यासह शासनाच्या सात विभागांचा प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्ष (संलग्न यंत्रणांच्या माध्यमातून) सहभाग राहणार आहे. १) कृषी, २) कृषी पणन, ३) सहकार, ४) पशुसंवर्धन, ५) ग्राम विकास, ६) महिला व बाल विकास आणि ७) पुणे महानगरपालिका.

राज्यस्तरावर प्रकल्प संनियंत्रणासाठी मा. मुख्य सचिव यांच्या अध्यक्षतेखाली सुकाणू समिती स्थापन करण्यात आली असून सर्व अंमलबजावणी यंत्रणांमध्ये योग्य समन्वयासाठी सचिव, कृषी यांच्या अध्यक्षतेखाली "स्मार्ट सोसायटी" स्थापन करण्यात आलेली आहे. या सोसायटीच्या अंतर्गत एक "प्रकल्प समन्वय व व्यवस्थापन कक्ष" आणि सर्व संलग्न विभागांमध्ये "प्रकल्प अंमलबजावणी कक्ष" स्थापन करण्यात आलेले आहेत. त्याचबरोबर विभागीय आणि जिल्हा पातळीवरही प्रकल्प अंमलबजावणी कक्ष स्थापन करण्यात येत आहेत.

प्रकल्पाची सद्यस्थिती :- जागतिक बँकेच्या अर्थसहाय्याने मा. बाळासाहेब ठाकरे कृषी व्यवसाय व ग्रामीण परिवर्तन (स्मार्ट) प्रकल्प राबविण्याचा निर्णय महाराष्ट्र शासनाने दि. ११ सप्टेंबर, २०१९ रोजीच्या शासन निर्णयान्वये घेतलेला आहे. जागतिक बँकेसमवेत दि. २४ जानेवारी, २०२० रोजी विविध करार करण्यात आलेले आहेत. Project effectiveness date दि. २३ मार्च, २०२० आहे.

मा. बाळासाहेब ठाकरे कृषी व्यवसाय व ग्रामीण परिवर्तन (स्मार्ट) प्रकल्पाकरिता एकूण ५०४ पदांचा आकृतिबंध मंजूर करणेबाबतचा निर्णय दिनांक ११ नोव्हेंबर, २०२१ च्या शासन निर्णयाद्वारे घेण्यात आलेला आहे.

स्मार्ट प्रकल्पांतर्गत ३४ जिल्हांतील १११५ समुदाय आधारीत संस्थांचे उप प्रकल्प मंजूर करण्यात आलेले आहे. या पथदर्शी प्रकल्पाद्वारे अंदाजे ७.५० लाख शेतकऱ्यांना लाभ होणार आहे. समुदाय आधारीत संस्थांमध्ये शेतकरी उत्पादक कंपनी, महाराष्ट्र ग्रामीण जिवनन्तोती अभियानांतर्गत स्थापित झालेले महिला बचत गटांचे प्रभाग संघ, महिला आर्थिक विकास महामंडळांमार्फत स्थापित झालेले लोकसंचलित साधन केंद्र इत्यादीमधून स्थापन झालेल्या कंपनी यांचा समावेश आहे.

प्रकल्पास सन २०२०-२१ या आर्थिक वर्षात रक्कम रु. १८.४१ कोटी अनुदान प्राप्त तसेच रु. ०.१२ कोटी मागील शिल्लक असे एकूण रु. १८.५३ कोटी अनुदानापैकी रु. ७.१६ कोटी विविध प्रकल्प घटकांवर खर्च झालेले आहेत.

सन २०२१-२२ या आर्थिक वर्षात रक्कम रु. १४२.५८ कोटीची तरतूद शासनाने केली होती त्यापैकी रु. ५०.८६ कोटी अनुदान प्राप्त तसेच रु. ११.३७ कोटी मागील शिल्लक असे एकूण रु. ६२.२३ कोटी अनुदानापैकी रु. १७.७६ कोटी विविध प्रकल्प घटकांवर खर्च झालेला आहे.

शासनाने सन २०२२-२३ या आर्थिक वर्षात रक्कम रु. १००.०० कोटी श्वेतपुस्तिकेमध्ये अर्थसंकल्पीत केलेले आहेत. त्यानुसार शासनाकडून रु. १००.०० कोटी अनुदान व रु. ३४.०० कोटी अनुदान पुरक मागणीद्वारे प्राप्त असून रु. ४४.४७ कोटी मागील शिल्लक असे एकूण रु. १७८.४७ कोटी उपलब्ध अनुदानापैकी रु. १५७.५९ कोटी इतका निधी विविध प्रकल्प घटकांवर खर्च झालेला आहे.

सन २०२३-२४ या आर्थिक वर्षाकरिता रक्कम रु. ४५२.०० कोटीचे अंदाजपत्रक प्रकल्पामार्फत शासनास सादर करण्यात आलेले आहे. त्यापैकी शासनाने रु. ३००.०० कोटी श्वेतपुस्तिकेमध्ये अर्थसंकल्पीत केलेले आहेत. त्यापैकी रु. २९९.९९ कोटी अनुदान प्राप्त असून मागील शिल्लक रु. २०.८८ कोटी असे एकूण रु. ३२०.८६ कोटी उपलब्ध अनुदानापैकी मार्च, २०२४ अखेर रु. २२५.३३ कोटी इतका निधी विविध प्रकल्प घटकांवर खर्च झालेला आहे.

सन २०२४-२५ या आर्थिक वर्षाकरिता रक्कम रु. ५९०.२२ कोटीचे अंदाजपत्रक शासनास सादर करण्यात आलेले आहे. त्यापैकी शासनाने रु. १६०.०० कोटी श्वेत पुस्तिकेमध्ये अर्थसंकल्पित केलेले आहे. तसेच नागपूर हिवाळी अधिवेशन-२०२४ मध्ये खर्चाचे पूरक विवरणपत्राद्वारे रक्कम रु. १५० कोटी इतका निधी मंजूर केलेला आहे. त्यानुसार रक्कम रु. ३१०.०० कोटी अनुदान प्राप्त असून मागील शिल्लक रक्कम रु. ६९.८० कोटी असे एकूण रु. ३७९.८० कोटी उपलब्ध अनुदानापैकी मार्च २०२५ अखेर रु. २२८.४२ कोटी इतका निधी विविध प्रकल्प घटकांवर खर्च झालेला आहे.

सन २०२५-२६ या वर्षाकरिता रक्कम रु. ५९९.९१ कोटीचे अंदाजपत्रक शासनास सादर करण्यात आले आहे. त्यानुसार शासनाने रक्कम रु. ३१२.७२ कोटी अनुदान प्राप्त असून मागील शिल्लक रु. १४९.७७ कोटी असे एकूण रक्कम रु. ४६२.४९ कोटी उपलब्ध अनुदानापैकी दि. १९/०१/२०२६ अखेर अंदाजित रक्कम रु. २९९.०८ कोटी इतका निधी विविध घटकांवर खर्च झालेला आहे.

सन २०२६-२७ या आर्थिक वर्षाकरिता रक्कम रु. ८००.१५ कोटीचे अंदाजपत्रक शासनास पाठविण्यात आले होते. तद्नंतर दि. २७/०१/२०२६ रोजी रक्कम रु. ६२०.८३ कोटीचे सुधारीत अंदाजपत्रक सादर करण्यात आले आहे.

३८. नानाजी देशमुख कृषी संजीवनी प्रकल्प २.०

१. प्रकल्पाची पार्श्वभूमी :

नानाजी देशमुख कृषी संजीवनी प्रकल्प टप्पा १ मराठवाडा, विदर्भ आणि उत्तर महाराष्ट्रातील १६ जिल्ह्यांमधील ५२२० गावांमध्ये सन २०१८-२०२४ या कालावधीत राबविण्यात आला. या प्रकल्पा अंतर्गत वैयक्तिक शेतकरी, शेतकरी उत्पादक कंपनी/ शेतकरी गट/बचत गट यांना आर्थिक सहाय्य, तसेच मृद आणि जलसंधारणाची कामे, शेतीशाळा, क्षमता बांधणी, कृषि हवामान सल्ला इत्यादींसाठी अर्थसहाय्य देण्यात आले. प्रकल्प टप्पा - १ ची समाधानकारक अंमलबजावणी आणि सकारात्मक परिणाम लक्षात घेऊन महाराष्ट्र शासनाने जागतिक बँकेच्या सहाय्याने नानाजी देशमुख कृषी संजीवनी प्रकल्पाचा दुसरा टप्पा महाराष्ट्रातील २१ जिल्ह्यांमध्ये राबविण्यास दि. ३० जून, २०२३ रोजीच्या शासन निर्णयान्वये तत्त्वतः मान्यता दिलेली आहे. प्रकल्पाच्या दुसऱ्या टप्प्यामध्ये, संसाधनांची कार्यक्षमता वाढवून उत्पादकता वृद्धी करणे, काटेकोर शेतीस प्रोत्साहन, उत्पन्न वाढीचे स्रोत बळकटीकरणवावर भर देण्यात येणार आहे. यामध्ये पाण्याचे संधारण व कार्यक्षम वापर, खतांचा व अन्नद्रव्यांचा कार्यक्षम वापर, सेंद्रिय कर्बमध्ये वाढ, हवामान अनुकूल शेती पद्धतीचा अवलंब, शेतीविषयक सल्ला, इत्यादींवर भर देण्यात येणार आहे. शेतीविषयक नवीन संशोधन, उन्नत शेती, हवामान अनुकूल तंत्रज्ञानसाठी विविध संशोधन संस्थांबरोबर भागीदारी करण्यात येणार आहे.

प्रकल्प उद्देश : महाराष्ट्रातील निवडक जिल्ह्यांतील शेतकऱ्यांना हवामान बदलांमुळे उद्भवलेल्या परिस्थितीशी जुळवून घेण्यास सक्षम करणे आणि शेतीतील नफ्यात वृद्धी करणे.

प्रकल्प क्षेत्राची व्याप्ती :

समाविष्ट जिल्हे व गावे संख्या : अकोला (१४९), अमरावती (४५४), बुलढाणा (३१०), वाशीम (१८९), यवतमाळ (५५९), छत्रपती संभाजीनगर (२९७), बीड (४०९), जालना (१७६), नाशिक (६७४), जळगाव (३१९), लातूर (२१६), हिंगोली (१४८), नांदेड (३७५), धाराशिव (१३८), परभणी (१७३), नागपूर (५६३), वर्धा (३८३), भंडारा (२९९), चंद्रपूर (५६९), गडचिरोली (५३२), गोंदिया (२९३) अशी एकूण प्रकल्प टप्पा-२ साठी ७२०९ गावे आहेत. हवामान बदलास संवेदनशीलता, असुरक्षितता आणि नैसर्गिक आपत्ती या प्रमुख निकषांच्या आधारे प्रत्येक तालुक्यातून निवडलेल्या लघुपाणलोट क्षेत्रामध्ये ही गावे समाविष्ट आहेत.

प्रकल्प कालावधी - प्रकल्पाचा एकूण कालावधी नोव्हेंबर, २०२५ ते नोव्हेंबर, २०३१ असा सहा वर्षांचा आहे.

प्रकल्प अंमलबजावणी यंत्रणा - प्रकल्पाची अंमलबजावणी प्रकल्प कार्यक्षेत्रातील कृषि विभागाच्या विभाग स्तर (५ विभाग), जिल्हा स्तर (जिल्हा अधीक्षक कृषि अधिकारी व प्रकल्प संचालक, आत्मा, उपविभाग स्तर (५५ उपविभाग), तालुका स्तर (२२४ तालुके) असलेल्या कार्यालयांकडून करण्यात येणार आहे. प्रकल्प व्यवस्थापन कक्ष हे मुंबई येथे असून प्रकल्प कामकाजाची अंमलबजावणी संदर्भात मार्गदर्शन व नियंत्रण ठेवण्यात येते. प्रकल्पाकरिता पदांचा आकृतिबंध मंजूर करण्यात आलेला असून, त्यानुसार क्षेत्रीय स्तरावर १४९ नियमित अधिकारी/कर्मचारी तसेच १०४० बाह्यस्रोताद्वारे नियुक्त कर्मचारी कार्यरत आहेत. याशिवाय प्रकल्प व्यवस्थापन कक्षासाठी ३१ नियमित अधिकारी/कर्मचारी आणि ४५ बाह्यस्रोताद्वारे नियुक्त कर्मचारी पदांना मंजुरी देण्यात आलेली आहे.

२. प्रकल्पाची वित्तीय स्थिती :

जागतिक बँकेच्या करारानुसार मूळ प्रकल्पाची किंमत रु. ६००० कोटी (७०० दशलक्ष डॉलर) इतकी असून, त्यापैकी (७० %) : रु. ४२०० कोटी (४९० दशलक्ष डॉलर) रक्कम हे जागतिक बँकेकडून कर्ज स्वरूपात प्राप्त होणार आहे. उर्वरित (३०%) : रु. १८०० कोटी (२१० दशलक्ष डॉलर) रक्कम हे राज्य शासनमार्फत उपलब्ध करून देण्यात येईल.

- * सन २०२५-२६ ची एकूण तरतूद : रु. ३५९.४२ कोटी
- * प्रकल्पाकरिता प्राप्त निधी : रु. २२९.४८ कोटी
- * प्रकल्पावरील प्रत्यक्ष खर्च : रु. ६७.९९ कोटी (दि. ०३.०२.२०२६ अखेर)
- * सन २०२६-२७ करिता एकूण मागणी : ९०० कोटी.

३. लाभार्थी निवडीचे निकष

प्रकल्पात शेतकरी, भूमिहीन कुटुंबे, शेतकरी गट, स्वयंसहाय्यता गट, शेतकरी उत्पादक कंपनी इत्यादी विविध वर्गातील लाभार्थी असतील. प्रकल्पामध्ये ५ हेक्टरपेक्षा कमी जमीनधारणा असलेल्या शेतकऱ्यांना वैयक्तिक लाभाच्या घटकांचा लाभ घेण्यासाठी पात्र असतील (हवामान अनुकूल बियाणे उत्पादन या घटककरिता जमीनधारणा मर्यादा अट नाही). वैयक्तिक लाभाच्या बाबींकरिता अनुसूचित जाती व जमाती, महिला, दिव्यांग व सर्वसाधारण यांना प्राधान्य देण्यात येणार आहे. प्रकल्पंतर्गत देण्यात येणारा लाभ अनुदानाचे थेट हस्तांतर (DBT) पद्धतीने लाभार्थ्यांच्या आधार लिंकड बँक खात्यावर वितरीत करण्यात येणार आहे.

४. प्रकल्पांतर्गत राबविण्यात येणारे घटक व बाबी :

प्रकल्पांतर्गत वैयक्तिक लाभाने घटक आणि शेतकरी गट/शेतकरी उत्पादक कंपनी यांच्यासाठीचे घटक राबवले जातात. प्रकल्प घटकांच्या मार्गदर्शक सूचना प्रकल्पाच्या https://mahapocra.gov.in/mr/project_guidelines या संकेतस्थळावर उपलब्ध करून देण्यात आलेल्या आहेत. सदर मार्गदर्शक सूचनांमधील घटकनिहाय दिलेल्या प्रचलित आर्थिक मापदंड व प्रमाणानुसार घटकाची अंमलबजावणी करण्यात येणार आहे.

(अ) वैयक्तिक लाभाने घटक :

पाणी व्यवस्थापन आणि सिंचन : टिबक व तुषार सिंचन संघ, वैयक्तिक शेततळे, सामुदायिक शेततळे व शेततळे अस्तरीकरण, नवीन विहीर व विहीर पुनर्भरण, नवीन बोडी व बोडी दुरुस्ती, पाईप व पंप संघ (अनु. जाती व अनु. जमातीतील शेतकऱ्यांसाठी).

फळबाग/वृक्ष लागवड : वानिकी आधारित वृक्ष लागवड, बांबू लागवड व फळबाग लागवड

संरक्षित शेती आणि निविष्ठा : हरितगृह, शेडनेटगृह, शेडनेटगृह / हरितगृहामधील लागवड साहित्य, गांडूळ खत व नाडेप व बिजोत्पादन.

शेती पूरक व्यवसाय : रेशीम उद्योग, मधुमक्षिका पालन, शेततळ्यातील मत्स्यपालन तसेच शेळीपालन (केवळ भूमिहीन कुटुंबातील व्यक्ती, विधवा, परित्यक्ता व घटस्फोटीत महिला यांचेकरिता).

डी. बी. टी. प्रणाली : नानाजी देशमुख कृषि संजीवनी प्रकल्प २.० च्या वैयक्तिक घटकांच्या लाभाने घटकांच्या डीबीटी प्रणालीचे अनावरण दि. २८ ऑक्टोबर २०२५ रोजी मा. मुख्यमंत्री, महाराष्ट्र राज्य यांच्या हस्ते करण्यात आले. सदर पोर्टलवर वैयक्तिक बाबींकरिता दि. ०५ फेब्रुवारी, २०२६ अखेर २,५२,९६६ अर्ज प्राप्त झाले आहेत.

(ब) शेतकरी गट/शेतकरी उत्पादक कंपनीसाठीचे घटक :

शेतकऱ्यांच्या सामूहिक प्रयत्नांना आणि कृषि व्यवसायातील मूल्यवर्धनाला चालना देण्यासाठी :

- * गावनिहाय कृषि औजारे बँक
- * गोडारूज, शीतगृह
- * कृषि प्रक्रिया उद्योग

कृषि व्यवसाय घटकांतर्गत शेतकरी उत्पादक कंपन्या/महिला स्वयंसहाय्यता बचत गट/लोकसंचालित साधन केंद्र /प्रभाग संघ /ग्राम संघ / पेसा ग्रामपंचायत /पेसा ग्रामसभा यांना सक्षम करण्याच्या उद्देशाने नानाजी देशमुख कृषि संजीवनी प्रकल्पांतर्गत उत्पन्न वाढीचे स्रोत बळकटीकरण या घटकाचा समावेश करण्यात आलेला आहे. प्रकल्पामध्ये वेब प्लॅटफॉर्म आणि मोबाईल ॲप्लिकेशनच्या माध्यमातून कृषि व्यवसाय घटक/ बाबींचा लाभ पारदर्शक आणि सुलभ पद्धतीने देण्यासाठी नोंदणी करणे, अर्ज करणे आणि टप्पानिहाय मंजुरीची ऑनलाईन व्यवस्था FPO-DBT-Portal विकसित करण्यात आलेले आहे. प्रकल्पांतर्गत एका शेतकरी उत्पादक संघटनेच्या व्यावसायिक प्रस्तावांना अनुदानाची कमाल मर्यादा रक्कम रु. ६०.०० लाखांपर्यंत राहिल आणि प्रकल्प मूल्य कमाल मर्यादा रक्कम रु. १०० लाखांपर्यंत राहिल. सदर पोर्टल दि. १४ नोव्हेंबर २०२५ पासून कार्यरत असून या बाबींकरिता दि. ०५ फेब्रुवारी, २०२६ अखेर ५७० अर्ज प्राप्त झाले आहेत.

(क) मृद व जलसंधारण आणि पुनर्भरण उपचार :

प्रकल्प गावांमध्ये पाण्याच्या ताळेबंधानुसार शिल्लक अपघाव अडवण्यासाठी विविध मृद व जलसंधारण उपचार माथा ते पायथा या तत्वावर घेण्यात येणार आहेत. प्रकल्पातून क्षेत्र उपचार, ओघळीवरील उपचार, मूलस्थानी जलसंधारण यासारखी कामे करण्यात येणार आहेत. सदर प्रकल्पांतर्गत मृद व जलसंधारणाची कामे १००% अनुदान तत्वावर करण्यात येणार आहेत.

५. प्रकल्प संबंधित बाबी :

- * **ग्राम कृषि विकास समिती**-प्रकल्प गावांकरिता ४८०८ ग्राम कृषि विकास समित्या कार्यरत आहेत.
- * **महिला सामाजिक संघटक (कृषिताई)**- प्रकल्पाच्या अंमलबजावणीत महिला शेतकऱ्यांचा सहभाग वाढवण्यासाठी प्रत्येक गावात ग्रामसभेमार्फत एक कृषिताईची निवड करण्यात येत आहे. आतापर्यंत एकूण ६३४३ कृषिताईची निवड पूर्ण झाली असून त्यापैकी ६००३ कृषिताईचे तालुकास्तरीय प्रशिक्षण पूर्ण झाले आहे.
- * **गावस्तरीय लोकसहभागीय सूक्ष्म नियोजन प्रक्रियेकरिता, स्वयंसेवक** - प्रकल्प गावातून २६,९६८ स्वयंसेवकांची निवड पूर्ण झाली आहे.
- * **प्रशिक्षण** - प्रकल्पांतर्गत ४९२६ ग्रामपंचायतीमधील सरपंचांचे व २५९ प्रशासकांचे प्रशिक्षण यशदामार्फत पूर्ण झाले आहे. प्रकल्प अंमलबजावणीसाठी प्रकल्प संचालक (आत्मा), उपविभागीय कृषि अधिकारी व तालुका कृषि अधिकारी यांचे तसेच सूक्ष्म नियोजन करण्यासाठी सहाय्यक कृषि अधिकाऱ्यांचे प्रशिक्षण पूर्ण झालेले आहे. याव्यतिरिक्त २३००० स्वयंसेवकांचे वेबिनारद्वारे प्रशिक्षण झाले आहे. तसेच प्रकल्प जिल्ह्यांतील ३३ तंत्रज्ञान समन्वयक (TC) यांची NIPHM हैद्राबाद आणि ३८ नैसर्गिक साधन संपत्ती व्यवस्थापन (NRM) समन्वयक यांची क्षमता बांधणी हिचरे बाजार या ठिकाणी करण्यात आली आहे.

- * **प्रकल्प माहिती पुस्तिका** - जागतिक हवामान बदलास सामोरे जाण्यासाठी शेतकऱ्यांना सक्षम करण्याच्या उद्देशाने प्रकल्पाची अंमलबजावणी कार्यपद्धती व उद्देश याची माहिती ग्राम कृषि विकास समिती सदस्य आणि सरपंच यांना व्हावी याकरिता सरपंच प्रशिक्षण पुस्तिकांचे वितरण संबंधित सर्व सरपंचांना तसेच ४४०० पुस्तिकांचे वितरण संबंधित प्रकल्प अधिकारी/ कर्मचारी यांना करण्यात आले आहे.
- * **सूक्ष्म नियोजन प्रक्रिया व गावस्तरीय हवामान अनुकूल आराखडे** - प्रकल्पातील प्रत्येक गावाचा "हवामान अनुकूलन आराखडा" तयार करण्यासाठी सूक्ष्म नियोजन प्रक्रिया सुरु करण्यात आली आहे. ६४३३ गावात प्रक्रिया पूर्ण झाली आहे. जिल्हास्तरीय समन्वय समितीकडून १४२३ गावस्तरीय हवामान अनुकूल आराखड्यांना मंजूरी देण्यात आली आहे.
- * **पाण्याचा ताळेबंद** - प्रकल्पांतर्गत एकूण गावांपैकी ६९८९ गावांमध्ये पाण्याचा ताळेबंद प्रक्रिया पूर्ण झालेली आहे.
- * **समाजमाध्यमाद्वारे प्रसिद्धी** - प्रकल्पाच्या "नानाजी देशमुख कृषि संजीवनी प्रकल्प Maha PoCRA" या Youtube चॅनेलवर हवामान अनुकूल शेतीपद्धतीविषयीचे २७ व्हिडीओ प्रसारीत केलेले आहेत. तसेच प्रकल्पाच्या एक्स हँडल, इन्स्टाग्रॅम व फेसबुकद्वारे प्रकल्पाकडून वेळोवेळी माहिती प्रसारीत करण्यात येते.
- * **हवामान अनुकूल तंत्रज्ञान शेतीशाळा** - प्रकल्पातील एकूण २८९९ गावांमध्ये शेतीशाळा घेण्यात येत असून त्यापैकी १२४० गावांमध्ये महिला शेतीशाळा सुरु आहेत. शेतीशाळेमध्ये ८०००० पेक्षा जास्त गेस्ट फार्मर उपस्थित राहिलेले असून २५००० पेक्षा जास्त महिला गेस्ट फार्मर उपस्थित होत्या.

६. प्रकल्पाच्या Digital Innovation Lab कडून तयार केलेली वेब व मोबाईल ऍप्लिकेशन-

- * सूक्ष्मपातळी नियोजन (MLP), टिम्स, ग्राम कृषि विकास समिती, डिबीटी (वैयक्तिक व एफपीओ) मनुष्यबळ संनियंत्रण हे पोर्टल्स विकसित करण्यात आलेली आहेत.
- * सूक्ष्मपातळी नियोजन (MLP), पाण्याचा ताळेबंद, प्रशिक्षण, मनुष्यबळ सनियंत्रण, डिबीटी संदर्भातील मोबाईल ऍप प्रकल्पाकडून विकसित करण्यात आले आहेत.
- * प्रकल्प डॅशबोर्ड प्रकल्प व्यवस्थापन कक्षाला उपक्रमांची अंमलबजावणी आणि सद्यस्थितीचे नियमित निरीक्षण व संनियंत्रण करण्याकरिता विकसित करण्यात येईल.

३९. कृषी समृद्धी योजना

राज्यातील कृषी क्षेत्रात भांडवली गुंतवणूक वाढवून पायाभूत सुविधा निर्माण करण्याच्या हेतूने सन २०२५-२६ पासून कृषि समृद्धी योजना राबविण्यात येणार आहे. या योजनेच्या माध्यमातून सन २०२५-२६ ते सन २०२९-३० या ५ वर्षांसाठी शेतकरी सुविधा केंद्र उभारणी, अस्तरीकरणसह वैयक्तिक शेततळे खोदकाम, मुख्यमंत्री शेतकरी झोन, रुंद सरी वरंबा (BBF) यंत्र आणि इतर प्रचलित योजनांचे सक्षमीकरण इत्यादी घटक राबविण्यात येतील. याकरिता दरवर्षी रु. ५००० कोटी इतकी तरतूद मंजूर करण्याचे प्रस्तावित आहे.

४० महाराष्ट्र कृषी-कृत्रिम बुद्धिमत्ता धोरण

कृत्रिम बुद्धिमत्ता व उदयोन्मुख तंत्रज्ञानाच्या माध्यमातून डेटा आधारित शेती व्यवस्था उभारण्याच्या दृष्टीने महाकृषि कृत्रिम बुद्धिमत्ता धोरण जाहीर केले आहे. या धोरणांतर्गत विविध डिजिटल पायाभूत सुविधा उभारण्यात येत आहेत ज्यात महाअॅगएक्स (कृषी डेटा एक्सचेंज), एआय-सक्षम ट्रेसिबिलिटी, एआय-सक्षम भू-स्थानिक बुद्धिमत्ता इंजिन आणि शेतकरी-केंद्रित सल्ला प्रणाली महाविस्तार यांचा समावेश आहे. याद्वारे स्टार्टअप्स व संशोधकांना शासकीय डेटा संमती आधारित उपलब्ध करून देण्याबरोबरच त्यांनी विकसित केलेल्या उपायांची चाचणी, प्रमाणीकरण व सुधारणा करण्याची उच्च दर्जाची सॅडबॉक्स सुविधा उपलब्ध करून देत आहे.

त्याशिवाय कृत्रिम बुद्धिमत्ता आधारित नाविन्यपूर्ण संशोधन व तंत्रज्ञान विकासास चालना देण्यासाठी शासन स्टार्टअप्स, संशोधक इत्यादींना निधी देखील उपलब्ध करून देत आहे. संशोधनातून निर्माण होणाऱ्या कल्पनांचे इन्क्युबेशन, पायलटिंग आणि प्रभावी उपायांची व्यापक स्तरावर अंमलबजावणी करण्यासाठी अर्थसहाय्य करण्यात येत आहे.

या धोरणात शेतकरी तसेच विभागातील अधिकाऱ्यांची क्षमता बांधणी करण्यावर भर देण्यात आला आहे. त्याचप्रमाणे, दरवर्षी जागतिक कृषि क्षेत्रातील कृत्रिम बुद्धिमत्ता परिषद व गुंतवणूदार शिखरपरिषद आयोजित करून देशविदेशातील विकसित तंत्रज्ञान तसेच संशोधक व संशोधन संस्था यांच्यासोबत सहकार्य व ज्ञानविनिमय करण्यात येणार आहे. या धोरणासाठी प्रथम पहिल्या टप्प्यात रु. ५०० कोटीची तरतूद मंजूर करण्यात आली आहे.

४१. महाराष्ट्र कृषी शिक्षण व संशोधन परिषद, पुणे (कृषि विद्यापीठे)

अ) प्रस्तावना

महाराष्ट्र कृषि शिक्षण व संशोधन परिषद, पुणे हे चारही कृषि विद्यापीठांच्या संशोधन कार्याचा समन्वय साधण्याचे काम करते. विद्यापीठे संशोधन कार्यक्रम राबवित असतांना अधिनियम, परिनियम व राज्य शासनाचे निर्देश यांचे पालन होते किंवा नाही याचे संनियंत्रण करते. विद्यापीठांमध्ये नवीन संशोधन केंद्रे सुरू करण्यासाठी पुढाकार घेते. संशोधन प्रस्तावांची छाननी करून राज्य शासनाकडे सादर करणे तसेच विद्यापीठांच्या संशोधन परिषदांच्या बैठकांना निमंत्रित सदस्य म्हणून उपस्थित राहणे, इत्यादींबाबत कार्यवाही करते.

कृषी संशोधन आणि विकास समिती विद्यापीठांच्या संशोधन कार्याचे मूल्यमापन करून अहवाल कृषि परिषदेस सादर करते. संशोधनाशी निगडित असलेल्या बाबींबद्दल कृषि विद्यापीठे, भारतीय कृषि अनुसंधान परिषद आणि राज्य शासन यांच्यामध्ये समन्वय संस्था म्हणून कृषि परिषद काम करते.

(ब) महात्मा फुले कृषि विद्यापीठ, राहुरी

महत्त्वाच्या संशोधन उपलब्धी

प्रसारीत वाण

१. भात : फुले मावळ -७ (व्हीडीएन-१८०८) : भाताचा फुले मावळ-७ (व्हीडीएन-१८०८) हा अधिक उत्पादन देणारा, गरवा व लांबट बारीक दाण्याचा वाण पश्चिम महाराष्ट्रात खरीप हंगामात लागवडीसाठी प्रसारित करण्याची शिफारस करण्यात येत आहे.

वैशिष्ट्ये :

- * उत्पादन ५१.५९ किं.ग./हे., कर्जत-२ या वाणापेक्षा १८.३% अधिक उत्पादन (४३.६० किं.ग./हे.) देणारा वाण.
- * बुटका (उंची ९०-९५ सें. मी.) व उशिरा (१४० ते १४५ दिवस) तयार होणारा वाण.
- * लांबट बारीक दाणे असणारा वाण.
- * भरडाईचे प्रमाण (७०.१९%) व अखड्या दाण्यांचे प्रमाण (६१.७४%) अधिक आहे.
- * शिजवलेल्या भाताची प्रत चिकट आणि उत्कृष्ट, अमायलोज या प्रथिन आम्लाचे प्रमाण कमी (१८.४%) असल्यामुळे आणि जेल सातत्यता (६३ एमएम) अधिक.
- * लोळत नाही आणि दाणेही गळत नाही.
- * मानेचा करपा, तपकिरी ठिपके आणि दाणे रंगहिनता रोगास मध्यम प्रतिकारक.
- * खोडकीडीस मध्यम प्रतिकारक.
- * पश्चिम महाराष्ट्रात खरीप हंगामात लागवडीसाठी शिफारशीत.

२. ऊस - फुले ऊस १५००६ (एमएस १६०८१) : ऊसाचा फुले ऊस १५००६ (एमएस १६०८१) हा अधिक ऊस, साखर उत्पादन देणारा, मध्यम पक्वता गटातील व न लोळणारा वाण महाराष्ट्र राज्याकरिता सुरू, पूर्वहंगाम आणि आडसाली लागवडीसाठी प्रसारित करण्याची शिफारस करण्यात येत आहे.

वैशिष्ट्ये :

- * अधिक ऊस उत्पादन आडसाली: १६४ टन/हे., पूर्व हंगामी : १४७ टन/हे., सुरु : १३५ टन/हे., खोडवा : १२४ टन/हे.
- * अधिक व्यापारी शर्करा उत्पादन आडसाली : २३.९२ टन/हे., पूर्व हंगामी : २१.३२ टन/हे., सुरु : १८.९४ टन/हे., खोडवा : १७.५८ टन/हे.
- * मध्यम कालावधी, खोडव्यास योग्य,
- * मर आणि लाल कुज रोगांना मध्यम प्रतिकारक, चाबूक काणी, पाने पिवळी पडणार (बाय.एल.डी.) रोगांना प्रतिकारक.
- * खोडकिड, कांडी किडीस कमीत कमी बळी पडणारा.
- * सरळ वाढणारा, यांत्रिक काढणीस योग्य.
- * महाराष्ट्र राज्यात आडसाली, पूर्वहंगामी व सुरु हंगामासाठी शिफारशीत.

३. दुधी भोपळ-फुले गौरव (आर.एच.आर.बी. जी. ५४) : दुधी भोपळ्याचा फुले गौरव (आर. एच. आर. बी. जी. ५४) हा दंडगोलाकार, हिरव्या रंगाची फळे असणारा आणि अधिक उत्पादन देणारा वाण महाराष्ट्रात लागवडीसाठी प्रसारित करण्याची शिफारस करण्यात येत आहे.

वैशिष्ट्ये :

- * सरासरी फळांचे उत्पादन (४१३.६३ किं.ग./हे.), तुलनात्मक वाण, वरद (२०.७४%) व सम्राट (१७.७५%) पेक्षा अधिक उत्पादन.
- * हिरव्या रंगाची, दंडगोलाकार फळे.
- * मध्यम लांबीची (२७ ते ३० सेंमी) व ५४० ते ५५० ग्रॅ. वजनाची फळे.
- * महाराष्ट्र राज्यात लागवडीसाठी शिफारशीत.

४. **दोडका-फुले किरण (आर.एच.आर.आर.जी.एच.-३)** : दोडक्याचा फुले किरण (आर. एच. आर. आर. जी. एच.-३) हा सरळ, कोवळी हिरवी फळे असणारा आणि अधिक उत्पादन देणारा संकरीत वाण पश्चिम महाराष्ट्र, मराठवाडा व विदर्भ विभागात लागवडीसाठी प्रसारित करण्याची शिफारस करण्यात येत आहे.

वैशिष्ट्ये :

- * सरासरी फळांचे उत्पादन २४५.६८ किं/हे., तुलनात्मक संकरीत वाण नागा पेक्षा १८.३९% अधिक उत्पादन.
- * हिरव्या रंगाची, सरळ, मध्यम लांबीची (२८ ते ३१ सेंमी) फळे.
- * फळाचे वजन - १५५ ते १६५ ग्रॅ.
- * पश्चिम महाराष्ट्र, मराठवाडा व विदर्भ विभागात लागवडीसाठी शिफारशीत.

५. **कांदा-फुले स्वामी (आर.एच.आर.ओ.आर.-१२)** : कांद्याचा फुले स्वामी (आर.एच.आर.ओ. आर.-१२) आकर्षक फिक्कट लाल रंगाचा, गोलाकार, अधिक उत्पादन देणारा आणि साठवणुकीसाठी उत्तम असणारा वाण महाराष्ट्रात रब्बी हंगामासाठी पश्चिम महाराष्ट्र, विदर्भ व मराठवाडा विभागात लागवडीसाठी प्रसारित करण्याची शिफारस करण्यात येत आहे.

वैशिष्ट्ये :

- * सरासरी उत्पादन ३९.४१ टन/हे. तुलनात्मक वाण एन-२-४-१ (१९.२७%), भीमा शक्ती (१८.५६%) व प्रचलित वाण (२१.०७%) पेक्षा अधिक उत्पादन,
- * फिक्कट लाल, चमकदार गोलाकार कांदे.
- * साठवणुकीसाठी उत्तम (६ महिन्यांपर्यंत).
- * पश्चिम महाराष्ट्र, विदर्भ व मराठवाडा विभागात लागवडीसाठी शिफारशीत.

६. **टोमॅटो-फुले सूर्या (आर.एच.आर.टी.एच. ३ x ५)** : संकरित टोमॅटोचा, फुले सूर्या (आर. एच. आर. टी. एच. ३ x ५) हा मध्यम वाढीचा, अंडाकृती, जाड सालीची टणक फळे, लायकोपिनचे अधिक प्रमाण असणारा आणि अधिक उत्पादन देणारा वाण पश्चिम महाराष्ट्र, मराठवाडा व विदर्भ विभागात लागवडीसाठी प्रसारित करण्याची शिफारस करण्यात येत आहे.

वैशिष्ट्ये :

- * सरासरी फळांचे उत्पादन ६६.१८ टन/हे, तुलनात्मक वाण फुले राजा (१६.६३%), अभिनव (२३.२२%) पेक्षा खरीप हंगामामध्ये अधिक उत्पादन, तुलनात्मक वाण फुले राजा (१८.९९%). अभिनव (१८.४४%) पेक्षा रब्बी हंगामामध्ये अधिक उत्पादन.
- * अंडाकृती, जाड सालीची टणक फळे (०.७२ सें.मी.).
- * लायकोपिनचे प्रमाण ४.१८ मि.ग्रॅ. प्रति १०० ग्रॅ.
- * पश्चिम महाराष्ट्र, विदर्भ व मराठवाडा विभागात लागवडीसाठी शिफारशीत.

राष्ट्रीय स्तरावर शिफारशीत वाण--

१. **तूर-फुले पल्लवी (फुले तूर-१२-१९-२)** : तूर पिकाचा फुले पल्लवी हा जास्त उत्पादन देणारा, टपोरे, अंडाकृती, तपकिरी रंगाचे दाणे असणारा, मर व बांझ रोगास मध्यम प्रतिकारक्षम, शेंगा पोखरणारी अळी आणि शेंगमाशीचा कमी प्रादुर्भाव होणारा वाण मध्य भारतातील महाराष्ट्र, गुजरात, मध्यप्रदेश. छत्तीसगड व राजस्थान या राज्यांमध्ये लागवडीसाठी शिफारस करण्यात आली आहे.

वैशिष्ट्ये :

- * सरासरी उत्पादन- २१.४५ किं/हे., उत्पादन क्षमता ३७.११ किं/हे.
- * मध्यम पक्वता कालावधी- १५७-१५९ दिवस
- * फिक्कट तपकिरी रंगाचे टपोरे दाणे (११ ग्रॅ./१०० बियाणे)
- * मर आणि बांझ रोगास मध्यम प्रतिकारक्षम
- * शेंगा पोखरणारी अळी आणि शेंगमाशीचा कमी प्रादुर्भाव
- * मध्य भारतातील महाराष्ट्र, गुजरात, मध्य प्रदेश, छत्तीसगड व राजस्थान या राज्यांसाठी लागवडीसाठी शिफारशीत.

२. वाल-फुले श्रावणी (फुले चारधारी वाल-पी.डब्ल्यू.बी. १७-१८) : वालाचा फुले श्रावणी (फुले चारधारी वाल-पी.डब्ल्यू. बी. १७-१८) हा अधिक उत्पादन देणारा, पसरणारा, फिक्कट निळ्या रंगाची फुले असणारा, जास्त पक्वता कालावधीचा (१६०-१६८ दिवस) वाण महाराष्ट्र, छत्तीसगड, उत्तरप्रदेश आणि झारखंड राज्यांसाठी खरीप हंगामात लागवडीसाठी शिफारस करण्यात आली आहे.

वैशिष्ट्ये :

- * सरासरी उत्पादन १३.८१ किं/हे., हिरव्या शेंगांचे उत्पादन १४२.९६ किं/हे.
- * उशिरा पक्व होणारा १६५ दिवस
- * गडद तपकिरी रंगाचे दाणे
- * तेलाचे प्रमाण १६.०१%, प्रथिनांचे प्रमाण २४.९५%
- * मर आणि वांझ रोगास मध्यम प्रतिकारक्षम
- * महाराष्ट्र, छत्तीसगड, उत्तरप्रदेश आणि झारखंड राज्यांमध्ये खरीप हंगामात लागवडीसाठी शिफारशीत

३. करडई-एसएसएफ १८-०२ : करडई च्या एस.एस.एफ.-१८-०२ या वाणाची भारतातील बागायत व जिरायत करडई लागवड क्षेत्रात (विभाग-१- महाराष्ट्र, कर्नाटक, आंध्रप्रदेश आणि तेलंगना आणि विभाग-२- मध्यप्रदेश व छत्तीसगड) लागवडीसाठी शिफारस करण्यात आली आहे.

वैशिष्ट्ये :

- * बियांचे अधिक उत्पादन (१८४४ कि./हे.), राष्ट्रीय तुल्यवाण ओ-१ पेक्षा ४.०६% अधिक उत्पादन (१७७२ कि./हे.)
- * तेलाचे अधिक उत्पादन (६२५ कि./हे.), राष्ट्रीय तुल्यवाण ओ-१ पेक्षा २२.०५% अधिक उत्पादन (५१२ कि./हे.)
- * तेलाचे अधिक प्रमाण- ३३.७%
- * सरासरी पक्वता कालावधी- १३६ दिवस
- * मर रोगास मध्यम प्रतिकारक्षम
- * भारतातील बागायत व जिरायत करडई लागवड क्षेत्रात (विभाग-१- महाराष्ट्र, कर्नाटक, आंध्रप्रदेश आणि तेलंगना आणि विभाग-२- मध्यप्रदेश व छत्तीसगड) लागवडीसाठी शिफारशीत.

४. भुईमूग जेएल १२९१ : भुईमूगाचा जेएल १२९१ हा जास्त उत्पादन देणारा, खरीप कोरडवाहू परिस्थितीत पेरणीस योग्य वाणाची विभाग २ (राजस्थान आणि गुजरात) मध्ये लागवडीसाठी शिफारस करण्यात आली आहे.

वैशिष्ट्ये :

- * वाळलेल्या शेंगांचे अधिक उत्पादन (३२०२ कि./हे.), तुल्यवाण जेएल-५०१ (२७९५ कि./हे.), टीजी ३७ अ (२४८५ कि./हे.), जीजी ७ (२१३० कि./हे.) पेक्षा अधिक उत्पादन
- * शेंगदाण्याचे अधिक उत्पादन (२२२८ कि./हे.), तुल्यवाण जेएल-५०१ (१८८४ कि./हे.), टीजी- (१६८६ कि./हे.), जीजी ७ (१४६६ कि./हे.) पेक्षा अधिक उत्पादन
- * लवकर व उशिरा दिसणारे पानांवरील टिपके, तांबेरा, कॉलर कुज आणि खोड कुजव्या, कोरडा मूळकूज या रोगास प्रतिकारक तसेच शेंडा मर रोगास मध्यम प्रतिकारक
- * तुडतुडे, फुलकिडे, शेंगा पोखरणारी अळी व नाग आळीस मध्यम प्रतिकारक
- * विभाग २ (राजस्थान आणि गुजरात) मध्ये लागवडीसाठी शिफारशीत

५. गहू एनआयएडब्ल्यू ४०२८ : गहूचा एनआयएडब्ल्यू ४०२८ हा जास्त उत्पादन देणारा, मर्यादित सिंचन उपलब्ध परिस्थितीत येणारा, वेळेवर पेरणीसाठी उपयुक्त वाण द्विपकल्पीय प्रदेशासाठी (महाराष्ट्र, कर्नाटक, आंध्रप्रदेश, तामिळनाडू, केरळ) शिफारशीत करण्यात आला आहे.

वैशिष्ट्ये :

- * अधिक उत्पादन ३३.४३ किं/हे., प्रथिनांचे उत्पादन ४६.८ किं/हे.
- * काळा व नारंगी तांबेरा, कर्नाल बंट, भुरी, काजळी व करपा रोगास प्रतिकारक
- * मावा व खोडमाशीस प्रतिकारक
- * दाण्यामधील लोहाचे प्रमाण- ३९.७ मिली. ग्रॅ/कि., जस्ताचे प्रमाण- ३७ मिली.ग्रॅ/कि.
- * द्विपकल्पीय प्रदेशासाठी (महाराष्ट्र, कर्नाटक, आंध्रप्रदेश, तामिळनाडू, केरळ) शिफारशीत

कृषि यंत्रे :

१. फुले भेंडी प्लकर : भेंडी तोडणीसाठी हस्तचलित फुले भेंडी प्लकर प्रसारित करण्याची शिफारस करण्यात येत आहे.

वैशिष्ट्ये :

- * भेंडी तोडताना त्वचेला इजा होत नाही.
- * भेंडी तोडल्यानंतर पकडून ठेवते.
- * भेंडीला इजा होत नाही.
- * कमी किमतीचे, वजनाला हलके आणि अर्गोनिमिक डिझाईन.

२. फुले मका कणीस सोलणी व दाणे काढणी यंत्र : मक्याची कणसे सोलून दाणे वेगळे करण्यासाठी विद्युत मोटार चलित फुले मका कणीस सोलणी व दाणे काढणी यंत्र प्रसारीत करण्याची शिफारस करण्यात येत आहे.

वैशिष्ट्ये :

- * मक्याचे कणीस सोलून दाणे काढण्यासाठी उपयुक्त .
- * सिंगल फेज ०२ एच पो विद्युत मोटारद्वारे चालविता येते.
- * दाणे काढण्याची क्षमता २१८ किलो प्रति तास.
- * लहान आणि मध्यम प्रक्रिया उद्योगासाठी उपयुक्त .
- * मक्याचे कणीस सोलण्याची कार्यक्षमता १०० टक्के, मक्याचे दाणे काढण्याची कार्यक्षमता ९९ टक्के आणि साफसफाईची कार्यक्षमता ९८ टक्के आहे.
- * सर्वसाधारण कार्यक्षमता ९७ टक्के आहे.
- * पारंपारिक पद्धतीपेक्षा वेळेत (९८ टक्के) आणि खर्चामध्ये (९५ टक्के) बचत होते.

३. फुले अंजीर प्लकर : अंजीर फळांची तोडणी करण्यासाठी मनुष्यचलित फुले अंजीर प्लकर प्रसारीत करण्याची शिफारस करण्यात येत आहे.

वैशिष्ट्ये :

- * अंजीर फळांची तोडणी करण्यासाठी उपयुक्त.
- * फळाला इजा होत नाही.
- * फळाची सहजपणे तोडणी करून फळ धरून ठेवता येते.
- * अंजीर फळाची तोडणी कार्यक्षमता २७ किलो प्रति तास.
- * मनुष्याच्या त्वचेला इजा होत नाही.

४. फुले पोर्टेबल हायड्रॉलिक जनावरे उचलण्याचे यंत्र : आजारी पशुधन जमिनीपासून उचलून सुलभतेने उपचार करण्यासाठी फुले पोर्टेबल हायड्रॉलिक जनावरे उचलण्याचे यंत्र प्रसारीत करण्याची शिफारस करण्यात येत आहे.

वैशिष्ट्ये :

- * मशिनची उचलण्याची क्षमता १५०० कि.ग्रॅ. आहे.
- * मशीन हाताळण्यासाठी कमी मनुष्यबळ लागते.
- * वाहतुकीस सुलभ.
- * गोठ्याच्या अरुंद प्रवेशद्वारासाठी समायोज्य फ्रेम संरचना.
- * खुरे काढण्याच्या सुविधेसाठी उपयुक्त.
- * आजारी जनावरांच्या वैद्यकीय उपचारांसाठी उपयुक्त .

५. फुले गुळ घोटणी व ढेपा भरणी यंत्र : गुळ बनवताना घोटणी करणे आणि गुळाच्या ढेपा बनविण्यासाठी विद्युत मोटार चलीत फुले गुळ घोटणी व ढेपा भरणी यंत्र प्रसारीत करण्याची शिफारस करण्यात येत आहे.

वैशिष्ट्ये :

- * मशीनची क्षमता ८० किलो प्रति तास.
- * गूळ तयार करताना अन्न सुरक्षा आणि स्वच्छता राखण्यास मदत.
- * गुळाचे स्फटिकीकरण करण्यासाठी उपयुक्त.
- * कमी मजूर लागतात.

पीक उत्पादन तंत्रज्ञान शिफारशी

शेती पिके (पीक सुधारणा व तंत्रज्ञान व्युत्पन्न)

१. रब्बी ज्वारीचा फुले रेवती हा अधिक धान्य उत्पादन देणारा वाण महाराष्ट्र राज्यातील बागायत क्षेत्रात भारी जमिनीत लागवडीसाठी शिफारस करण्यात येत आहे.

नैसर्गिक साधनसंपत्ती व्यवस्थापन

कृषी हवामानशास्त्र

२. वांग्यावरील पांढऱ्या माशीच्या प्रादुर्भावाची हवामान घटकावर आधारित (एक आठवडा आधी) पुर्वसूचना देण्यासाठी खालील प्रतिगमण सूत्राची पश्चिम महाराष्ट्रासाठी शिफारस करण्यात येत आहे.

सूत्र :

वांग्यावरील पांढरी माशी (संख्या/पान/झाड) = $-26.393 + (9.082 \div \text{कमाल तापमान}) - (0.209 \div \text{वाऱ्याचा वेग}) + (0.08 \div \text{बाष्पीभवन}) + (0.388 \div \text{प्रखर सूर्यप्रकाशाचे तास})$

याठिकाणी,

पांढरी माशी = पांढऱ्या माशीची संख्या/पान/झाड (सूत्रामध्ये),

कमाल तापमान = (२५.०-३२.४ अंश से.),

वाऱ्याचा वेग = (०.८-४.० किमी/तास),

बाष्पीभवन = (४.१-५.४ मिमी),

प्रखर सूर्यप्रकाशाचे तास = (३.३-९.३ तास दिवस-१).

३. मिरचीवरील फुलकिडीच्या प्रादुर्भावाची हवामान घटकावर आधारित (एक आठवडा आधी) पुर्वसूचना देण्यासाठी खालील प्रतिगमण सूत्राची पश्चिम महाराष्ट्रासाठी शिफारस करण्यात येत आहे.

सूत्र : मिरचीवरील फुलकिडीची संख्या = $-38.059 + (9.922 \div \text{कमाल तापमान}) - (9.255 \div \text{किमान तापमान}) + (0.826 \div \text{सकाळची सापेक्ष आर्द्रता}) + (0.92 \div \text{संध्याकाळची सापेक्ष आर्द्रता}) - (0.959 \div \text{वाऱ्याचा वेग}) - (0.009 \div \text{प्रखर सूर्यप्रकाशाचे तास})$

याठिकाणी

फुलकिडे = फुलकिड्यांची संख्या/पान/झाड (सूत्रामध्ये),

कमाल तापमान = (२७.६-३२.४ अंश से.)

किमान तापमान = (८.६-२२.७ अंश से.)

सकाळची सापेक्ष आर्द्रता = (५६.०-८१.६ टक्के)

संध्याकाळची सापेक्ष आर्द्रता = (२८.०-६२.४ टक्के)

वाऱ्याचा वेग = (०.४-४.५ किमी/तास)

प्रखर सूर्यप्रकाशाचे तास = (३.५-९.५ तास दिवस-१)

कृषिविद्या :

४. महाराष्ट्राच्या उपपर्वतीय विभागात लागवड पद्धतीच्या भात शेतीमध्ये प्रभावी तण नियंत्रण व अधिक आर्थिक फायद्यासाठी, पुनर्लावडीनंतर १५ ते २० दिवसांनी १०० ग्रॅम इथॉक्सीसल्फ्युरोन १५ टक्के डब्ल्यू.डी.जी. प्रती हेक्टर ५०० लिटर पाण्यात मिसळून फवारण्याची आणि पुनर्लावडीनंतर ४५ दिवसांनी एक खुरपणी करण्याची शिफारस करण्यात येत आहे.

५. ऊस बेणेमळ्यातील बेण्याचे अधिक उत्पादन आणि आर्थिक फायद्यासाठी ऊसाची लागवड रोपांद्वारे करण्याची आणि शिफारशीत खतमात्रेच्या ७० टक्के खते (४२०:१६१:८१ किलो नत्र: स्फुरद : पालाश प्रती हेक्टर, अनुक्रमे) आणि शेणखत २५ टन प्रती हेक्टर देऊन खालील तक्त्यानुसार दर आठवड्यास एक याप्रमाणे ३१ हप्त्यात ठिबक सिंचनाद्वारे देण्याची शिफारस करण्यात येत आहे.

ऊस बेणेमळ्यासाठी टिबक सिंचनाद्वारे द्यावयाच्या खताचे वेळापत्रक :

आठवडे	अन्नद्रव्याची मात्रा (कि./हे.)			हप्ते
	नत्र	स्फुरद	पालाश	
२ ते ५	१६ (४.००)	६ (१.५०)	२ (०.५०)	४
६ ते ११	७६ (१२.६६)	२९ (४.८३)	१४ (२.३३)	६
१२ ते १५	८४ (२१.००)	३२ (८.००)	१६ (४.००)	४
१६ ते २१	१०१ (१६.८३)	३९ (६.५०)	१९ (३.१६)	६
२२ ते २७	७६ (१२.६६)	२९ (४.८३)	१४ (२.३३)	६
२८ ते ३२	६७ (१३.४०)	२६ (५.२०)	१६ (३.२०)	५
एकूण	४२०	१६१	८१	३१

टीप: कंसातील आकडे प्रती हप्ता मात्रा दर्शवितात.

६. बीटी कपाशीच्या प्रती हेक्टरी कापूस समतुल्य उत्पादन वाढीसाठी व आर्थिक फायद्यासाठी बीटी कपाशीच्या (६०-१२० x ९० सेमी) जोडओळी नंतर मुगाच्या (२:२) किंवा सोयाबीनच्या दोन ओळी (२:२) या प्रमाणात आंतरपिक पद्धतीच्या लागवडीची पश्चिम महाराष्ट्रासाठी शिफारस करण्यात येत आहे.

७. पश्चिम महाराष्ट्रातील अवर्षण प्रवण विभागातील उथळ जमिनीसाठी बाजरी-चवळी (२:१) या आंतरपिक पद्धतीची अधिक उत्पादन व आर्थिक फायद्यासाठी शिफारस करण्यात येत आहे.

८. लहान व सीमांत शेतकऱ्यांनी एकात्मिक शेती पद्धती प्रारूपामध्ये पर्यावरणीय, पौष्टिक व आर्थिक सुरक्षेसाठी प्रचलित पिक पद्धतीपैकी सोयाबीन-कांदा, जमीन आरोग्य सुधारण्यासाठी सोयाबीन-हरभरा, घरगुती पोषण सुरक्षेसाठी मका+मूग (१:१) भुईमूग, पशुधन पोषणसाठी चवळी-रब्बी ज्वारी तसेच आर्थिक उत्पन्न वाढीसाठी कापूस कांदा पिक पद्धतीचा अवलंब करण्याची शिफारस करण्यात येत आहे.

९. पश्चिम महाराष्ट्रातील बागायती क्षेत्रासाठी लहान व सीमांत शेतकऱ्यांची आर्थिक उन्नती, शाश्वत उत्पन्न, जमीन आरोग्य व्यवस्थापन, पाणी, अन्नद्रव्य व उर्जा कार्यक्षम वापरासाठी तसेच हरितगृह वायू उत्सर्जन कमी करण्यासाठी आणि ग्रामीण भागातील युवा वर्गाला शेतीकडे आकर्षित करण्यासाठी महात्मा फुले कृषि विद्यापीठाने विकसित केलेले १.० हेक्टर बागायती एकात्मिक शेती पद्धतीचे प्रारूपामध्ये पिके/ पिक पद्धती, चारा पिके, फलोत्पादन (मिश्र फळबाग), पशुपालन घटकामध्ये दुग्धव्यवसायासाठी संकरित गायी, शेळीपालन, कुक्कुटपालन व गांडूळखत युनिट वापरण्याची शिफारस करण्यात येत आहे.

१.० हेक्टर एकात्मिक शेती पद्धती प्रारूप सविस्तर पुढीलप्रमाणे :

घटक	हंगाम			क्षेत्र (हे.)	क्षेत्र (%)
	खरीप	रब्बी	उन्हाळी		
१. पिक पद्धती (६०%)					
	मका	हरभरा	भाजीपाला	०.१५	१५
	सोयाबीन	कांदा		०.१५	१५
	कापूस	गहू		०.१५	१५
	ऊस	ऊस	ऊस	०.१५	१५
२. चारा पिके (१५%)					
	लसूण घास	लसूण घास	लसूण घास	०.१०	१०
	नेपियर गवत	नेपियर गवत	नेपियर गवत	०.०५	५
३. फळपिके (२०%)					
	आंबा+डाळिंब+सिताफळ+शेवगा+झेंडू (आंतरपिक)			०.२०	२०
४. पशुपालन (३%)					
	दुग्धव्यवसाय (२ संकरित गायी), शेळीपालन (१० शेळी व १ बोकड), कुक्कुटपालन (२००० पक्षी प्रती वर्ष)			०.०३	३
५. गांडूळखत युनिट (२%)					
	गांडूळखत, व्हर्मीकल्चर, गांडूळ पाणी			०.०२	२
६. बांधावरील झाडे					
	पपई+शेवगा+नारळ+करंज+नीम			१.००	१००

१०. पश्चिम महाराष्ट्रातील बागायती मैदानी प्रदेशासाठी पोक पद्धतीमध्ये अधिक उत्पादन व आर्थिक फायद्यासाठी मधुमका (खरीप), राजमा (हिरवी शेंगभाजी) (रब्बी), भेंडी (उन्हाळी) किंवा मधुमका (खरीप) कांदा (रब्बी), काकडी (उन्हाळी) या वार्षिक पीक पद्धतीची टिबक सिंचनाद्वारे १०० % शिफारसीत खत मात्रा विद्राव्य खताद्वारे देऊन लागवड करण्याची शिफारस करण्यात येत आहे.

पीकनिहाय शिफारशीत विद्राव्य खत मात्रा आणि टिबक सिंचनाद्वारे द्यावयाचे वेळापत्रक

पीक	शेणखत (टन प्रती हेक्टर)	खत मात्रा (किलो प्रती हेक्टर)			पेरणी / लागवडीनंतर खत मात्रेचे प्रती आठवडा समान हप्ते
		नत्र	स्फुरद	पालाश	
मधुमका	१०	१२० (१३.३३)	६० (६.६६)	४० (५)	०९
राजमा	५	६० (७.५)	८० (१०)	..	०८
भेंडी	२०	१०० (१०)	५० (५)	५० (५)	१०
कांदा	१५	१०० (१०)	५० (५)	५० (५)	१०
काकडी	२०	१०० (१०)	५० (५)	५० (५)	१०

टीप : कंसातील आकडे प्रती हप्ता मात्रा दर्शवितात.

११. पश्चिम महाराष्ट्रातील मैदानी प्रदेशासाठी शहरालगतच्या भागात अधिक पीकपद्धती उत्पादन व आर्थिक फायद्यासाठी रब्बी हंगामात मधुमका पिकामध्ये पालेभाजी पिके मेथी किंवा पालक किंवा शेंपू किंवा करडई या आंतरपिकाची १:४ या प्रमाणात (मधुमका ७५ से.मी. पालेभाजी आंतरपिकांच्या प्रत्येकी ४ ओळी १० से.मी. अंतरावर) लागवड करण्याची शिफारस करण्यात येत आहे.

१२. महाराष्ट्रातील मैदानी प्रदेशात खोल काळ्या जमिनीत गहू पिकाच्या उशिरा पेरणीतून धान्याचे अधिक उत्पादन व आर्थिक फायदा मिळण्यासाठी फुले समाधान या गहू वाणाची ५१ व्या हवामान आठवड्यापर्यंत (१७ ते २३ डिसेंबर) पर्यंत पेरणी करण्याची शिफारस करण्यात येत आहे.

१३. उत्तर महाराष्ट्रातील हमखास पाऊस पडणाऱ्या विभागात, खरीप भुईमूगातील तणांच्या प्रभावी नियंत्रणासाठी, अधिक उत्पादन व आर्थिक फायद्यासाठी पेरणीनंतर उगवणीपुर्वी डायक्लोसुलम ८४ % डब्लूडीजी २५ ग्रॅम प्रती हेक्टरी ५०० लिटर पाण्यात मिसळून फवारण्याची आणि त्यानंतर ३० दिवसांनी एक खुरपणी करण्याची शिफारस करण्यात येत आहे.

१४. पश्चिम महाराष्ट्रात कृषि उद्यान पद्धतीमध्ये बागायती क्षेत्रात मध्यम खोल जमिनीत शाश्वत उत्पादन व आर्थिक फायद्यासाठी, जमिनीचे आरोग्य सुधारण्यासाठी सिताफळाची लागवड (५ मी.) आंब्याच्या दोन झाडांमध्ये (१० मी. x १० मी.) लागवड करण्याची आणि खरीप हंगामात सोयाबीन व रब्बी हंगामात हरभरा आंतरपिके सुरवातीच्या सात वर्षांपर्यंत घेण्याची शिफारस करण्यात येत आहे.

१५. पश्चिम महाराष्ट्रातील अवर्षण प्रवण विभागातील हलक्या जमिनीत कुळीथ पिकाचे अधिक उत्पादन व आर्थिक फायद्यासाठी पेरणीच्या वेळी शिफारसीत खतमात्रा (शेणखत ५ टन/हे. व १५:३० नत्र: स्फुरद कि/हे.) देऊन पेरणीनंतर डी.ए.पी २ टक्के ३५ व ४५ दिवसांनी फवारणी करण्याची शिफारस करण्यात येत आहे.

मृदविज्ञान :

१६. पश्चिम महाराष्ट्रातील मध्यम खोल काळ्या जमिनीत रब्बी कांदा पिकाचे हेक्टरी ३०० ते ३५० क्विंटल अपेक्षित उत्पादनासह आर्थिक फायद्यासाठी व जमिनीची सुपिकता टिकविण्यासाठी एकात्मिक पीक अन्नद्रव्य व्यवस्थापन आधारित ५ टन/ हे. गांडूळ खतासोबत नत्र, स्फुरद व पालाश खतमात्रेची उत्पादन उद्दिष्टे समीकरणानुसार देण्याची शिफारस करण्यात येत आहे.

अ) गांडूळखत विरहीत अपेक्षित उत्पादन समीकरण

खतामधुन द्यावयाचे नत्र (कि./हे.) =

(०.८३ x अपेक्षित उत्पादन, किं./हे.) (०.६५ x जमिनीतील उपलब्ध नत्र, कि./हे.)

खतामधुन द्यावयाचे स्फुरद ऑक्साल्ड (कि./हे.) =

(०.४१ x अपेक्षित उत्पादन, किं./हे.) (३.२१ x जमिनीतील उपलब्ध स्फुरद, कि./हे.)

खतामधुन द्यावयाचे पालाश ऑक्साल्ड (कि./हे.) =

(०.४५ x अपेक्षित उत्पादन, किं./हे.) (०.१८ x जमिनीतील उपलब्ध पालाश, कि./हे.)

ब) गांडुळखतासोबत अपेक्षित उत्पादन समीकरण

खतामधुन घावयाचे नत्र (कि./हे.) =

(०.६५ X अपेक्षित उत्पादन, किं./हे.) (०.५१ जमिनीतील उपलब्ध नत्र, कि./हे.) (५.०५ X गांडुळखत, टन/हे.)

खतामधुन घावयाचे स्फुरद ऑक्साईड (कि./हे.) =

(०.३९ X अपेक्षित उत्पादन, किं./हे.) (३.०६ X जमिनीतील उपलब्ध स्फुरद, कि./हे.) (५.२२ X गांडुळखत, टन/हे.)

खतामधुन घावयाचे पालाश ऑक्साईड (कि./हे.) =

(०.३८ X अपेक्षित उत्पादन, किं./हे.) (०.१५ X जमिनीतील उपलब्ध पालाश, कि./हे.) (४.०४ X गांडुळखत, टन/हे.)

क) गांडुळखत व जिवाणुसंवर्धनासोबत (द्रवरूप अडॅटोबॅक्टर आणि स्फुरद विरघळणारे जिवाणू, प्रत्येकी ५०० मिली/हे)

अपेक्षित

उत्पादन समीकरण

खतामधुन घावयाचे नत्र (कि./हे.) =

(०.६३ X अपेक्षित उत्पादन, किं./हे.) - (०.४९ X जमिनीतील उपलब्ध नत्र, कि./हे.) - (६.५७ X गांडुळखत, टन/हे.)

खतामधुन घावयाचे स्फुरद ऑक्साईड (कि./हे.) = (०.२७ X अपेक्षित उत्पादन, किं./हे.)

(२.१३ X जमिनीतील उपलब्ध स्फुरद, कि./हे.) (५.०० X गांडुळखत, टन/हे.)

खतामधुन घावयाचे पालाश ऑक्साईड (कि./हे.) = (०.३६ X अपेक्षित उत्पादन, किं./हे.)

(०.१५ X जमिनीतील उपलब्ध पालाश, कि./हे.) (५.४९ X गांडुळखत, टन/हे.)

१७. सुरु ऊस व त्याच्या खोडव्याचे अधिक ऊस व साखरेचे उत्पादन आणि आर्थिक फायद्यासाठी माती परिक्षण पिक प्रतिसाद उद्दिष्ट समिकरणानुसार आलेल्या खत मात्रेच्या ८०% रासायनिक खतमात्रा टिबक सिंचनातून सुरु ऊसाकरिता १५० टन प्रति हे. उद्दिष्ट व खोडव्यासाठी १२५ टन प्रति हे. उद्दिष्ट ठेवून शिफारस करण्यात येत आहे.

अ) सुरु ऊसाकरिता अपेक्षित उत्पादन समीकरण (शेणखत २० टन/हे.)

खतामधुन घावयाचे नत्र (कि./हे.) = (६.६० X अपेक्षित उत्पादन, किं./हे.) - (२.३० X जमिनीतील उपलब्ध नत्र, कि./हे.) - (१.६९ X शेणखत, टन/हे.)

खतामधुन घावयाचे स्फुरद ऑक्साईड (कि./हे.) = (२.१० X अपेक्षित उत्पादन, किं./हे.) (८.० X जमिनीतील उपलब्ध स्फुरद, कि./हे.) (०.७५ X शेणखत, टन/हे.)

खतामधुन घावयाचे पालाश ऑक्साईड (कि./हे.) = (२.६० X अपेक्षित उत्पादन, किं./हे.) (०.३८ X जमिनीतील उपलब्ध पालाश, कि./हे.) (१.२६ X शेणखत, टन/हे.)

आ) खोडवा ऊसाकरिता अपेक्षित उत्पादन समीकरण

खतामधुन घावयाचे नत्र (कि./हे.) =

(४.४७ X अपेक्षित उत्पादन, किं./हे.) (१.०८ X जमिनीतील उपलब्ध नत्र, कि./हे.)

खतामधुन घावयाचे स्फुरद ऑक्साईड (कि./हे.) =

(१.५६ X अपेक्षित उत्पादन, किं./हे.) (२.२३ X जमिनीतील उपलब्ध स्फुरद, कि./हे.)

खतामधुन घावयाचे पालाश ऑक्साईड (कि./हे.) =

(३.३७ X अपेक्षित उत्पादन, किं./हे.) (०.६४ X जमिनीतील उपलब्ध पालाश, कि./हे.)

तक्ता : टिबक सिंचनातून सुरु ऊसासाठी विद्राव्य खते देण्याचे वेळापत्रक

आठवडे	हप्ते	अन्नद्रव्ये (%)		
		नत्र	स्फुरद	पालाश
१ ते ४ आठवडे	४	१५	१०	१०
५ ते ९ आठवडे	५	३५	३५	१५
१० ते २० आठवडे	११	५०	५५	३५
२१ ते २६ आठवडे	६	४०

१८. निशिंगंधाचे अधिक दर्जेदार उत्पादन, निव्वळ आर्थिक फायद्यासाठी आणि जमिनीची सुपिकता टिकवण्यासाठी शिफारशीत खतमात्रेसोबत (३००:२००:३०० कि.ग्रॅ. नत्र : स्फुरद : पालाश + शेणखत ३० टन प्रति हेक्टर) फेरस सल्फेट (हिराकस) २० किलो झिंक सल्फेट १० किलो प्रति हेक्टर (शेणखतात १:१० प्रमाणात १५ दिवस मुरवून) पैकी ६०:४०:६० नत्र : स्फुरद : पालाश कि.ग्रॅ. + शेणखत ३० टन प्रति हेक्टर लागवडीच्यावेळी आणि ३०:२०:३० नत्र : स्फुरद : पालाश कि.ग्रॅ. प्रति हेक्टर प्रत्येकी एक महिन्याच्या अंतराने ८ हप्त्यामध्ये विभागून देण्याची शिफारस करण्यात येत आहे.

१९. महाराष्ट्राच्या उपपर्वतीय विभागामधील जमिनीमध्ये सोयाबीनचे अधिक उत्पादन आणि आर्थिक फायद्याकरिता २५% स्फुरदाची शिफारशीत खतमात्रे बचत होण्यासाठी स्फुरद विरघळणारे संयुक्त जिवाणू संवर्धक (बॅसिलस सबिटिल्स, स्यूडोमोनास फ्लोरोसेन्स आणि बॅसिलस मेगाटेरियम) १० ग्रॅम प्रति कि.ग्रॅ. १०५ बियाणे या प्रमाणात सोयाबीनची बीजप्रक्रिया करावी. याचबरोबर १००% तत्र व पालाशाची खतमात्रा (५०:४५ नत्र:पालाश कि.ग्रॅ. प्रति हेक्टर) शेणखत १० टन प्रति हेक्टर देण्याची शिफारस करण्यात येत आहे.

२०. पश्चिम महाराष्ट्रातील गंधकाची कमतरता असलेल्या मध्यम खोल काळ्या जमिनीमध्ये सोयाबीन पिकाचे गुणवत्तापूर्ण अधिक उत्पादन, आर्थिक फायदा व जमीन सुपीकतेसाठी हेक्टरी २० किलो बॅटोनाईट सल्फर शिफारशीत खतमात्रेसोबत (५०:७५:४५ किलो नत्र : स्फुरद : पालाश १० टन शेणखत प्रति हेक्टर) पेरणीच्यावेळी देण्याची शिफारस करण्यात येत आहे.

२१. पूर्वहंगामी ऊस व त्याच्या खोडव्याच्या ऊसाचे व साखरेचे अधिक उत्पादन व आर्थिक फायद्यासाठी सूक्ष्म अन्नद्रव्याच्या मात्रा (२५:२०:१०:०५ फेरस सल्फेट, झिंक सल्फेट, मैगनिज सल्फेट व बोराक्स किलोग्रॅम प्रति हेक्टरी) लागणीच्या वेळी जमिनीतून किंवा ऊसाच्या पानावर २ टक्के (२० मिली प्रति लिटर) फुले द्रवरूप सूक्ष्म अन्नद्रव्ये ग्रेड-२ लागणीनंतर ६० व ९० दिवसांनी फवारणी करून ऊस व खोडव्या करीता शिफारशीत खतमात्रा (३४०:१७०:१७० आणि २५०:११५:११५ नत्र, स्फुरद व पालाश किलो ग्रॅम प्रति हेक्टर, अनुक्रमे) तसेच लागणीच्या ऊसासाठी शेणखत २५ टन प्रति हेक्टर व पाचट व्यवस्थापन करण्याची शिफारस करण्यात येत आहे.

२२. केळीची गुणवत्ता वाढविण्यासाठी, अधिक उत्पादन व निव्वळ आर्थिक फायद्यासाठी घडावर २ टक्के (२० ग्रॅम प्रति लिटर) सल्फेट ऑफ पोटॅशच्या दोन फवारण्या, पहिली फवारणी केळफुल कापल्यानंतर व त्यानंतर १५ दिवसांनी दुसरी फवारणी शिफारशीत खतमात्रेसह करण्याची शिफारस करण्यात येत आहे.

२३. महाराष्ट्रातील चुनखडीच्या जमिनीत सुरु हंगामात अधिक ऊस व साखर उत्पादन आणि आर्थिक फायद्यासाठी शिफारशीत खतमात्रा २० टन प्रति हेक्टर शेणखत, २५ किलो प्रति हेक्टर मायक्रोन्यूट्रिएंट ग्रेड १ (शेणखतात १:१० प्रमाणात १५ दिवस मुरवून) किंवा २५ किलो प्रति हेक्टर फेरस सल्फेट किंवा २० किलो प्रति हेक्टर झिंक सल्फेट + २.५ लिटर प्रति हेक्टर स्फुरद विरघळणारे जिवाणू (बॅसिलस मेगाटेरीअम, बॅसिलस पॉलीमिक्सा, सिडोमोनास स्ट्रायटा) आणि २.५ लिटर प्रति हेक्टर पालाश गतिशील करणारे जिवाणू (फ्रॅट्युरा ऑररेन्टीना, बॅसिलस मुसिलोजिन्स, सिडोमोनास फ्लूरेसेन्स) खालील तक्त्याप्रमाणे विभागून देण्याची शिफारस करण्यात येत आहे.

अ. क्र.	खतमात्रा (कि./हे.)	लागणीच्या वेळी		लागणीनंतर ४५ दिवसांनी		लागणीनंतर ९० दिवसांनी		लागणीनंतर १२० दिवसांनी		एकूण	
		को.	इतर	को.	इतर	को.	इतर	को.	इतर	को.	इतर
		८६०३२	वाण	८६०३२	वाण	८६०३२	वाण	८६०३२	वाण	८६०३२	वाण
१.	६२% नत्र-यूरिया	७	३०.५९	२६०	१२२.३८	६५	३०.५९	७१	७४.१०	४०३	..
२.	२०% नत्र अमोनियम सल्फेट	२५०	१९०	२५०	..
३.	१००% स्फुरद डाय अमोनियम फॉस्फेट	१५०	१२५	१५०	१२५	३००	..
४.	२०% पालाश सल्फेट ऑफ पोटॅश	२९	२३	२९	२३	५८	..
५.	८०% पालाशम्युरेट ऑफ पोटॅश	९३	७७	९३	..	१८६	..
६.	मायक्रोन्यूट्रिएंट ग्रेड १ किंवा फेरस सल्फेट	२५	२५	२५	२५
	फेरस सल्फेट ग्रेड १ किंवा झिंक सल्फेट	किंवा	किंवा	किंवा	किंवा
		२०	२०	२०	२०
७.	स्फुरद विरघळणारे जिवाणूंची आळवणी	२.५ लि.	२.५ लि.	२.५ लि.	२.५ लि.
८.	पालाश गतिशील करणारे जिवाणूंची आळवणी	२.५ लि.	२.५ लि.	२.५ लि.

टीप : को ८६०३२ ऊस वाणासाठी शिफारशीत खतमात्रा ३००:१४०:१४० कि/हे नत्र: स्फुरद: पालाश इतर ऊस वाणासाठी शिफारशीत खतमात्रा २५०:११५:११५ कि/हे नत्र:स्फुरद: पालाश

२४. स्ट्रॉबेरी पिकाच्या अधिक उत्पादन आणि आर्थिक फायद्यासाठी लागवडीवेळी १५ टन शेणखतासोबत खालील तक्त्यात दर्शवल्याप्रमाणे १४०:१२०:९० नत्र स्फुरद पालाश कि.ग्रॅ प्रति हेक्टर ही खते १९ हप्त्यात १० दिवसाच्या अंतराने ठिबक सिंचनातून देण्याची शिफारस करण्यात येत आहे.

तक्ता : स्ट्रॉबेरी पिकासाठी ठिबक सिंचनाद्वारे खते देण्याचे प्रमाण

अ.क्र.	पिकाची अवस्था	लागवडीनंतरचे दिवस	हप्ते	नत्र	स्फुरद (कि. ग्रॅ./हे.)	पालाश
१.	शासकीय वाढ	३० दिवसापर्यंत	०४	४०	२५	१८
२.	फुलोरा	४०-६०	०३	३५	४०	१८
३.	फुले व फळे	७०-१८०	१३	६५	५५	५४
एकूण			२०	१४०	१२०	९०

आंतरविद्याशाखा जलसिंचन व्यवस्थापन

२५. पश्चिम महाराष्ट्रातील मध्यम खोल जमिनीत उन्हाळी हंगामातील दुधी भोपळा पिकाचे अधिक उत्पादन तसेच पाण्याच्या कार्यक्षम वापरासाठी शिफारशीत खतमात्रेच्या ८०% (८० : ४० : ४० किलो नत्र : स्फुरद : पालाश प्रति हेक्टर) विद्राव्य खते ठिबक सिंचनातून १८ हप्त्यामध्ये खालीलप्रमाणे देण्याची शिफारस करण्यात येत आहे.

ठिबक सिंचनातून उन्हाळी हंगामातील दुधी भोपळा पिकास १८ हप्त्यामध्ये अन्नद्रव्य देण्याचे प्रमाण

लागवडीनंतरचा कालावधी (दिवस)	आठवडे/हप्ते	नत्राचे प्रमाण किलो / हेक्टर	स्फुरदचे प्रमाण किलो / हेक्टर	पालाशचे प्रमाण किलो / हेक्टर
१ ते ३५	५	२० (४.००)	१२ (२.४०)	०६ (१.२०)
३६ ते ७०	५	२८ (५.६०)	१४ (२.८०)	१४ (२.८०)
७१ ते १०५	५	२४ (४.८०)	१० (२.००)	१२ (२.४०)
१०६ ते १२६	३	०८ (२.६७)	०४ (१.३३)	०८ (२.६७)
एकूण	१८	८०	४०	४०

टीप : कंसातले आकडे किलो प्रति हप्ता मात्रा दर्शवितात.

२६. पश्चिम महाराष्ट्रातील हलक्या ते मध्यम जमिनीत रब्बी बटाटा पिकाचे अधिक उत्पादन, पाण्याचा कार्यक्षम वापर व आर्थिक परतावा मिळवण्यासाठी चंदेरी काळ्या प्लास्टिक आच्छादनाचा वापर करून पिक बाष्पोत्सर्जनाच्या ८०% पाणी ठिबक सिंचनाद्वारे देण्याची शिफारस करण्यात येत आहे.

२७. पूर्वहंगामी ऊस आणि त्याच्या सलग चार खोडव्याच्या ऊसाचे आणि साखरेचे अधिक उत्पादन व आर्थिक फायद्यासाठी बाष्पोत्सर्जनाच्या ८० टक्के पाणी जमिनीखालील ठिबक सिंचनाद्वारे आणि शिफारशीत खत मात्रेच्या ७५ टक्के खते लागणीच्या (२५५:१२८:१२८ नत्र : स्फुरद पालाश किलो प्रति हेक्टर, शेणखत २५ टन प्रति हेक्टर) व खोडव्याच्या ऊसासाठी (१८८:८६:८६ नत्र : स्फुरद : पालाश, किलो प्रति हेक्टर) असेटोबॅक्टर व स्फुरद विरघळविणारे जिवाणूची बेणेप्रक्रिया आणि खोडव्यासाठी पाचट व्यवस्थापन करून खालील तक्त्यानुसार दर आठवड्यास एक याप्रमाणे ४४ हप्त्यात देण्याची शिफारस करण्यात येत आहे.

**पूर्वहंगामी ऊस आणि त्याच्या खोडव्याच्या जमिनीखालील
टिबक सिंचनाद्वारे द्यावयाच्या खताचे वेळापत्रक**

आठवडे	आठवडे/हप्ता	अन्नद्रव्यांची मात्रा (किलो / हेक्टर)					
		लागणीचा ऊस			खोडवा		
		नत्र	स्फुरद	पालाश	नत्र	स्फुरद	पालाश
२ ते ५	४	१० (२.५०)	५ (१.२५)	३ (०.७५)	७ (१.७५)	४ (१.००)	२ (०.५०)
६ ते ११	६	४६ (७.६७)	२३ (३.३८)	८ (१.३३)	३४ (५.६७)	१५ (२.५०)	५ (०.२३)
१२ ते १५	४	५१ (१२.७५)	२६ (६.५०)	५ (१.२५)	३८ (९.५०)	१७ (४.२५)	४ (१.००)
१६ ते २१	६	६१ (१०.१७)	३१ (५.१७)	१५ (२.५०)	४५ (५.६७)	२१ (३.५०)	१० (१.६७)
२२ ते २७	६	४६ (७.६७)	२३ (३.३८)	१५ (२.५०)	३४ (५.६७)	१५ (२.५०)	१० (१.६७)
२८ ते ३१	४	२० (०.५)	१० (२.५०)	१५ (३.७५)	१५ (३.७५)	७ (१.७५)	१० (२.५०)
३२ ते ३७	६	२० (३.३३)	१० (१.६७)	३१ (५.१७)	१५ (२.५०)	७ (१.१७)	२१ (३.५०)
३८ ते ४१	४	-	-	२१ (५.२५)	-	-	१४ (३.५०)
४२ ते ४५	४	-	-	१५ (३.७५)	-	-	१० (२.५०)
एकूण	४४	२५५	१२८	१२८	१८८	८६	८६

टीप : कंसातले आकडे किलो प्रति हप्ता मात्रा दर्शवितात.

उद्यानविद्या--

२८. खरबूज पिकाच्या संकरित जातीची कलमे अधिक यशस्वी होण्यासाठी, अधिक उत्पादन व फायद्यासाठी तसेच मर रोगाच्या कमी प्रारुभावासाठी घोसाली पिकाच्या फुले कोलम या वाणाचा खुंट म्हणून वापरण्याची शिफारस करण्यात येत आहे.

२९. कलिंगड पिकाच्या संकरित जातीची कलमे अधिक यशस्वी होण्यासाठी, अधिक उत्पादन व फायद्यासाठी तसेच मर रोगाच्या कमी प्रारुभावासाठी घोसाली पिकाच्या फुले कोलम या वाणाचा खुंट म्हणून वापरण्याची शिफारस करण्यात येत आहे.

३०. टोमॅटो पिकाच्या संकरित जातीची कलमे अधिक यशस्वी होण्यासाठी, जास्त वाढ, अधिक फळ उत्पादन, पिकाचा वाढीव कालावधी व अधिक निव्वळ नफा मिळण्यासाठी तसेच मर रोगाच्या कमी प्रारुभावासाठी सोलॅनम पिंपोनेलीफॉलियम या खुंटावर कलम करण्याची शिफारस करण्यात येत आहे.

३१. पश्चिम महाराष्ट्रामध्ये केशर जातीच्या आंबा फळ पिकाच्या अधिक उत्पादनासाठी अति घन लागवड तंत्रज्ञानाची शिफारस करण्यात येत आहे.

अति घन लागवड तंत्रज्ञान -

३ x २ मीटर अंतरावर आंब्याची लागवड करावी (१६६६ झाडे / हेक्टर)

झाडाच्या आकारमानानुसार पॅक्लोबुट्राझोल ०.५ ग्रॅम (क्रियाशिल घटक) प्रती फूट या प्रमाणात ऑगस्ट महिन्यात द्यावे.

(तिसऱ्या वर्षानंतर).पोर्टेशियम नायट्रेट (१३ : ०० : ४५) या विद्राव्य खताची २० ग्रॅम प्रति लिटर पाणी या प्रमाणात फुलोऱ्यानंतर १ महिन्याने फवारणी करावी.

३२. डाळिंब पीकामध्ये प्रखर सूर्यप्रकाशामुळे होरपळण्यापासून फळांचे संरक्षण, विक्री योग्य फळांचा दर्जा, उत्पादनात वाढ होण्यासाठी आणि रोग किडींचा कमी प्रारुभाव राहण्यासाठी पांढऱ्या रंगाचे युव्ही पॉलिमर ६० जीएसएम नेटचा झाडाच्या आच्छादनासाठी वापरण्याची शिफारस करण्यात येत आहे.

३३. ऊर्ध्वशेती (व्हर्टिकल फार्मिंग) पद्धतीत अधिक उत्पादन आणि आर्थिक फायद्यासाठी स्ट्रॉबेरीची लागवड एकावर एक पाच थरामध्ये (स्टेकिंग अप) प्लास्टिक कुंड्यांमध्ये करण्याची शिफारस करण्यात येत आहे.

३४. पश्चिम महाराष्ट्रातील सब्जा पिकाच्या ओल्या झाडपाल्याचे अधिक उत्पादन व फायद्यासाठी या पिकाची पुनर्लागवड जुलै महिन्यात, ६० सेंमी X ४५ सेंमी अंतरावर करण्याची शिफारस करण्यात येत आहे.

पशु व मत्स्यविज्ञान--

३५. सात दिवसीय टिकवण क्षमता असलेली (५ सें.+१० सें.) कमी उष्मांकाची लस्सी बनविण्यासाठी टोन्ड दुधापासून बनवलेल्या दही वजनाच्या १७ टक्के जांभूळ गर आणि जांभूळ बी भूकटी (७:१) यांचे मिश्रण, ०.२० % एस्पार्टेम आणि १०% पाणी वापरण्याची शिफारस करण्यात येत आहे.

३६. झटपट (इंस्टंट) आईस्क्रीम तयार करण्यासाठी देशी गाईच्या ५०% आटवलेल्या दुधाच्या ५% साखर, २० % आंब्याचा किंवा २५% केळीचा किंवा १५% फणसाचा किंवा २५% चिकुचा किंवा २५% सिताफळाचा गर वापरण्याची शिफारस करण्यात येत आहे.

३७. झटपट (इंस्टंट) आईस्क्रीम तयार करण्यासाठी ५०% आटवलेल्या देशी गाईच्या दुधाच्या ९% साखर, १०% खाऊपानांचा अर्क (६ ग्रॅम पाने ३० मिली पाणी) किंवा ३०% पेरूचा गर, ७% साखर वापरण्याची शिफारस करण्यात येत आहे.

३८. झटपट (इंस्टंट) आईस्क्रीम तयार करण्यासाठी ५० % आटवलेल्या देशी गाईच्या दुधाच्या ७.५% साखर आणि ३०% कोवळ्या नारळाचा गर वापरण्याची शिफारस करण्यात येत आहे.

मूलभूत शास्त्रे, अन्नशास्त्र आणि जैव तंत्रज्ञान--

३९. जमिनीतील क्षारतेमुळे ऊस पिकावर येणारा ताण कमी करण्यासाठी ग्लुकोनासेटोबॅक्टर या इंडोफायटिक जिवाणूचे द्रावण ५ मिली प्रति लिटर पाण्यात (१ X १०^८ सी.एफ.यू) लागवडीच्यावेळी उसाचे बेणे १५ मिनिटे बुडवून आणि लागवडीनंतर अनुक्रमे ३०, ४५ व ६० दिवसांनी फवारणीद्वारे वापरण्याची शिफारस करण्यात येत आहे.

४०. हरभरा पिकाच्या कोरडी मूळकुज या रोगास कारणीभूत असलेल्या बुरशीची विविधता ओळखण्यासाठी MPKV DRR ०८, MPKV DRR १३ आणि MPKV-DRR-१८ या आण्विक चिन्हांची शिफारस करण्यात येत आहे.

४१. फूले यशोमती या ज्वारीच्या वाणापासून कप केक (मफिन्स) तयार करण्यासाठी ज्वारीचे पीठ ७७०ग्रॅम. गव्हाचे पीठ किंवा मैदा ३०० ग्रॅम, साखर ५०० ग्रॅम, वनस्पती तूप ४५० ग्रॅम, बेकिंग पावडर २५ ग्रॅम व दोन अंड्यांचा वापर करण्याची शिफारस करण्यात येत आहे.

४२. स्टेविया पावडर व मैद्यापासून साखर विरहित एचडीपीई आवरणामध्ये सर्वसाधारण तापमानास ९० दिवसांपर्यंत साठवण क्षमता असलेली बिस्किटे व कुकीज तयार करण्यासाठी मैदा १००० ग्रॅम, स्टेविया पावडर १५० ग्रॅम, वनस्पती तूप ५०० ग्रॅम, अमोनियम बाय कार्बोनेट ५ ग्रॅम व सोडियम बाय कार्बोनेट ५ ग्रॅम वापरण्याची शिफारस करण्यात येत आहे.

४३. ज्वारीपासून सूप तयार करण्यासाठी ज्वारी स्टार्च ५० ग्रॅम, भाजीपाला पावडर १० ग्रॅम (गाजर २.५ ग्रॅम, टोमॅटो २.० ग्रॅम, कढीपत्ता १.५ ग्रॅम, कोथिंबीर १.५ ग्रॅम व हिरवे वाटाणे पावडर २.५ ग्रॅम), मसाले पावडर १० ग्रॅम (आले २.० ग्रॅम, लसूण २.० ग्रॅम, कांदा ३.० ग्रॅम, मीठ १.५ ग्रॅम, हळद १.० ग्रॅम व काळी मिरे पावडर ०.५ ग्रॅम), १००० मिली लिटर पाण्यामध्ये उकळी येईपर्यंत गरम करून वापरण्याची शिफारस करण्यात येत आहे.

पीक संरक्षण

कृषि कीटकशास्त्र

४४. ऊसावरील हुमणी किडीच्या नियंत्रणासाठी हेटेरोरहाबडीटीस इंडिका किंवा हेटेरोरहाबडीटीस बॅक्टेरिओफोरा (१ X १०^८ आय.जी.एस./मिली) ही किडींना रोगग्रस्त करणाऱ्या सूत्रकृमीची पाण्यात विरघळणारी भुकटी १२.५ किलो प्रती हेक्टरी ५०० लिटर पाणी या प्रमाणात, उसाची बाळबांधणी करतांना आणि त्यानंतर दोन महिन्याने दुसरी आळवणी करण्याची शिफारस करण्यात येत आहे.

४५. कांदा बियाणे प्रक्षेत्रावर बियाण्याची उत्तम प्रत आणि अधिक उत्पादनासाठी एपिस सेरेना इंडिका या पाळीव मधमाशांच्या प्रती हेक्टर ५ वसाहती १० टक्के पिक फुलोऱ्यात असतांना ठेवण्याची शिफारस करण्यात येत आहे.

४६. कपाशीवरील गुलाबी बोंडअळीच्या देखरेखीसाठी आणि नर व मादी पतंगांची संख्या कमी करणेसाठी पाते व फुले लागण्याच्या अवस्थेत सायंकाळी ७ ते ९.३० या वेळात निळ्या रंगाचा प्रकाश सापळा लावण्याची शिफारस करण्यात येत आहे.

वनस्पती रोगशास्त्र आणि कृषी अणुजीवशास्त्र

४७. गव्हाच्या खोडावरील तांबेरा रोगाचे प्रभावी व्यवस्थापन करणे, अधिक धान्य उत्पादन आणि आर्थिक फायद्यासाठी, रोगाचा प्रादुर्भाव दिसून येताच व त्यानंतर १५ दिवसांनी टेबुकोनेझोल ५०% + ट्रायफ्लोक्सीस्ट्रोबीन २५% डब्ल्यू.जी. या संयुक्त बुरशीनाशकाची ६ ग्रॅम प्रती १० लिटर पाणी या प्रमाणात फवारणी करण्याची शिफारस करण्यात येत आहे.

४८. मका पिकावरील टरसिकम पर्ण करपा रोगाचे प्रभावी व्यवस्थापन, अधिक उत्पादन आणि आर्थिक फायद्यासाठी रोगाची लक्षणे दिसताच व त्यानंतर १५ दिवसांनी अनुक्रमे संयुक्त बुरशीनाशक आझोक्सीट्रोबीन १८.२% + सायप्रोकोनॅझोल ७.३% एस.सी. १० मिली प्रति १० लिटर पाणी आणि आझोक्सीट्रोबीन १८.२% + डायफेनकोनॅझोल ११.४ % एस.सी. १० मिली प्रति १० लिटर पाणी या प्रमाणात दोन फवारण्या करण्याची शिफारस करण्यात येत आहे.

४९. सोयाबीनच्या शेंगावरील करपा रोगाचे प्रभावी व्यवस्थापन आणि अधिक नफा मिळवण्यासाठी टेब्युकोनाझोल २५.९% इ.सी. या बुरशीनाशकाची ६२५ मिली प्रति हेक्टर या प्रमाणात रोगाचा प्रादुर्भाव दिसून येताच १० दिवसांच्या अंतराने दोन फवारण्या ड्रोनद्वारे करणेची शिफारस करण्यात येत आहे.

५०. बटाटा पिकावर उशीरा येणाऱ्या करपा रोगाचे व्यवस्थापन, अधिक उत्पादन आणि आर्थिक फायद्यासाठी रोगाचा प्रादुर्भाव दिसून येताच अनुक्रमे मॅकोझेब ७५% डब्ल्यू.पी. (२५ ग्रॅम/१० लि.पाणी), सायमोक्झेनिल ८% + मॅकोझेब + ६४ % डब्ल्यू.पी. (३० ग्रॅम/१० लिटर पाणी) आणि मॅकोझेब ७५ % डब्ल्यू.पी. (२५ ग्रॅम/१० लिटर पाणी) या बुरशीनाशकांची १० दिवसांच्या अंतराने फवारणी करण्याची शिफारस करण्यात येत आहे.

५१. सोयाबीन बिजोत्पादनात पाने व शेंगावरील करपा रोगाच्या व्यवस्थानासाठी तसेच अधिक उगवण क्षमता, रोपाचा वाढीचा जोम, अधिक बीजोत्पादन आणि बियाण्यातील रोगकारक बुरशी कमी करण्यासाठी अनुक्रमे टेब्युकोनाझोल २५.९ टक्के ईसी १२.५ मिली प्रति १० लिटर पाणी किंवा संयुक्त बुरशीनाशक टेब्युकोनाझोल १० टक्के सल्फर ६५ टक्के डब्ल्यू.जी. २५ ग्रॅम प्रति १० लिटर पाणी या प्रमाणात दोन फवारण्या १० दिवसांच्या अंतराने रोगाचा प्रादुर्भाव दिसून येताच करण्याची शिफारस करण्यात येत आहे.

५२. ऊस व साखरेचे अधिक उत्पादन मिळविण्यासाठी शिफारशीत मात्रेच्या ५०% नत्र (१२५ किलो/हे.), २५% स्फुरद (२९ किलो/हे.) आणि २५% पालाश (२९ किलो/हे.) या रासायनिक अन्नद्रव्यांच्या बचतीसाठी खालील प्रमाणे शिफारस करण्यात येत आहे.

लागवडीपूर्वी उसाचे बेणे हेक्टरी १०० लिटर पाण्यात प्रत्येकी १ लिटर द्रवरूप अॅसेटोबॅक्टर जीवाणू, स्फुरद विरघळविणारे जीवाणू (ब्यासिलस मेगाटेरीयम १ x १०^८ सिएफयु मिल्ली) आणि पालाश विरघळविणारे जीवाणू (सुडोमोनोस फेटूरीया ऑरेंशीया १ x १०^८ सिएफयु/मिली) मिसळून तयार केलेल्या द्रावणात ३० मिनिटे बुडवून लागवड करावी.

अथवा

ऊसाच्या रोप लागवड पद्धतीमध्ये, लागवडीपूर्वी रोपे ३० दिवसांची असतांना हेक्टरी १ लिटर द्रवरूप अॅसेटोबॅक्टर ५० लिटर पाण्यातून रोपांवर फवारणी करावी आणि रोप लागवडीनंतर ६० दिवसांनी द्रवरूप स्फुरद विरघळविणारे + पालाश विरघळविणारे जीवाणू प्रत्येकी १ लिटर १०० लिटर पाण्यात मिसळून ऊसामध्ये आळवणी करावी.

वरीलपैकी कोणत्याही पद्धतीने लागवड केलेल्या ऊसाच्या खोडवा पिकास ६० दिवसांनी हेक्टरी १ लिटर द्रवरूप अॅसेटोबॅक्टर १०० लिटर पाण्यात मिसळून फवारणी करावी आणि द्रवरूप स्फुरद विरघळविणारे + पालाश विरघळविणारे जीवाणू प्रत्येकी १ लिटर १०० लिटर पाण्यात मिसळून आळवणी करावी,

५३. ऊस लागणीच्यावेळी बेणे प्रक्रियेसाठी व लागणीनंतर ३०, ६०, ९० आणि १२० दिवसांनी आळवणीसाठी ५०० लि./हे. प्रमाणात ३ ते ७ दिवस साठवलेली जैविक स्लरी (पाणी १ लीटर, देशी गाईचे शेण ५० ग्रॅम, सेंद्रिय गूळ १० ग्रॅम, घरगुती दळलेले बेसन पीठ ५ ग्रॅम, ताक १० मिली, जीवाणूखत वापरलेल्या शेतातील माती ५ ग्रॅम, लाकडी घाण्याचे शेंगदाणा तेल- १ मिली) उपयुक्त जीवाणू असलेले (अॅझोटोबॅक्टर क्रोकोक्कम, बॅसिलस पॉलिमिक्सा, स्यूडोमोनास स्ट्रारोटा, फ्रेट्युरा ऑरेंशीया, बेसिलस मेगाटेरीयम, थायोबॅसिलस थायॉक्सिडन्स, थायोबॅसिलस फेरॉक्सिडान्स, लॅक्टोबॅसिलस प्लॅन्टारम, न्होडोसुडोमोनास अॅसिडोफीलस आणि न्होडोसुडोमोनास पॅल्युस्ट्रीस) आणि ८ दिवस साठवलेले देशी गाईचे गोमूत्र ५ लीटर या प्रमाणात मिसळून शिफारशीत रासायनिक खत व शेणखत्ताच्या मात्रेसोबत (२५०:११५:११५ कि. नत्र, स्फुरद, पालाश/हे. व २५ टन/हे.) सुरू ऊस पिकाचे व साखरेचे अधिकतम उत्पादन मिळविण्यासाठी आणि जमिनीची सुपीकता वाढविण्यासाठी मध्यम खोल काळ्या जमिनीत वापरण्याची शिफारस करण्यात येत आहे.

कृषी अभियांत्रिकी

कृषी यंत्रे व शक्ती अभियांत्रिकी

५४. कोरडवाहू शेतीमध्ये तसेच निविष्ठा, वेळ आणि खर्चाची बचत करून श्रम कमी करणे आणि उत्पादन वाढीसाठी मफुकृवि विकसित नाविन्यपूर्ण कृषि अवजारांचा संच विविध शेती कामासाठी वापरण्याची शिफारस करण्यात येत आहे.

मफुकृवि विकसित कोरडवाहू शेतीसाठी नाविन्यपूर्ण कृषि अवजारांचा संच

१. ट्रॅक्टरचलित फुले अॅटोमॅटिक पलटी नांगर

२. ट्रॅक्टरचलित फुले मोल नांगर ४

३. ट्रॅक्टरचलित फुले बंदिस्त वाफे तयार करण्याचे अवजार
४. ट्रॅक्टरचलित फुले बंदिस्त वाफे अवजार
५. ट्रॅक्टरचलित फुले सरी वरंबा बहूपीक टोकण यंत्र
६. कमी अश्वशक्ती (२५ एच.पी.) ट्रॅक्टरचलित फुले सरी वरंबा बहूपीक टोकण यंत्र
७. पॉवर टिलर चलित फुले बहूपीक टोकण यंत्र
८. विद्युत मोटर चलित फुले कडबा कुट्टी यंत्र
९. बैलचलित बहुउद्देशीय फुले शेती अवजारे चौकट (यंत्र)
१०. मनुष्य चलित फुले शेवगा काढणी झेला
११. मनुष्य चलित फुले ज्वारी काढणी अवजार

५५. ज्वारीच्या कणसांचे २५ मिटर अंतरापर्यंत पाखरांपासून संरक्षण करण्यासाठी वाऱ्याच्या सहाय्याने चालणारे कमी खर्चाचे संयंत्र वापरण्याची शिफारस करण्यात येत आहे.

कृषी प्रक्रिया अभियांत्रिकी

५६. सीताफळ १५° से. तापमानात १६ दिवसापर्यंत टिकवण्यासाठी विकरणीत कायटोसन (१%) लेपून १-मिथाईल सायक्लोप्रोपिन (८१० पीपीबी) सह एलडीपीई बॅग (५० मायक्रॉन) मध्ये वेष्टित करण्याची शिफारस करण्यात येत आहे.

मृद व जलसंधारण

५७. तरंगत्या (Suspended) गाळाचे कमी प्रमाण असलेल्या मोठ्या जलाशयांमध्ये तरंगत्या (Suspended) गाळाचे स्पेशिओ टेम्परल मूल्यांकन आणि देखरेख करण्यासाठी (ग्रीन रेड एज १) रेड' या वर्णक्रमीय गुणोत्तराचा वापर करण्याची शिफारस करण्यात येत आहे.

५८. जमिनीमध्ये कर्ब स्थिरीकरण वाढविण्यासाठी शेतजमिनीत कंपार्टमेंट बेड तयार करणे व फळबाग (आंबा), वन व नापीक जमिनीमध्ये खोल सलग समतल चर तयार करण्याची शिफारस करण्यात येत आहे.

५९. पश्चिम महाराष्ट्रातील अवर्षणप्रवण विभागामध्ये सौम्य उत्ताराच्या जमिनीवर (३ टक्केपर्यंत) खरीप हंगामामध्ये जूनच्या दुसऱ्या पंधरवाड्यात कोरडवाहू सिताफळामध्ये जमिनीतील ओलावा टिकविण्यासाठी, फळांचे अधिक उत्पादन मिळवण्यासाठी आणि जमिनीची सुपीकता सुधारणेसाठी झाडाभोवती उत्ताराला आडवे अर्धचंद्राकृती आळे करून झाडापासून १ मी. अंतरावर उत्ताराच्या बाजूस १.५ मी. लांबीचे ३० से.मी. रुंद व ४५ से.मी. खोलीचे चर काढून त्यामध्ये पीक अवशेषांचे स्तंभ आच्छादन करण्याची शिफारस करण्यात येत आहे.

६०. महाराष्ट्रातील अवर्षणप्रवण विभागामध्ये पावसाची अनिश्चितता लक्षात घेता मध्यम खोल काळ्या जमिनीत तूर पिकाचे अधिक उत्पादन, आर्थिक फायदा मिळविण्यासाठी आणि जमिनीतील अन्नद्रव्य व ओलावा टिकविण्यासाठी तुरीची रोपे तयार करून एक महिना अगोदर तयार केलेल्या सरीवरंब्यावर १८० से.मी. x ३० से.मी. अंतरावर (रोपांची लागवड एका आड एक ओळ सोडून मध्य ओळीत उडीद पिकाची टोकण) करावी. तसेच लागणीवेळी ३७.५ कि./हे. पालाश शिफारशीत खतमात्रेबरोबर (२५ : ५० नत्र : स्फुरद कि./हे. + २ टन शेणखत/हे.) देण्याची शिफारस करण्यात येत आहे.

६१. अॅनालिटिकल हायरारकी प्रोसेसरद्वारे ठरविलेल्या भारांकाचा एकत्रित प्रभाव निर्देशांकाद्वारे पाणलोट क्षेत्र विकास कार्यक्रमाची क्रमवारी ठरविण्यासाठी खालील मोजपट्टीची (०-१ स्केल) शिफारस करण्यात येत आहे.

प्रभाव निर्देशांक	<०.२०	०.२१ ते ०.४०	०.४१ ते ०.६०	०.६१ ते ०.८०	>०.८०
श्रेणी	निकृष्ट	असमाधानकारक	मध्यम	चांगले	उत्कृष्ट

डिजिटल शेती तंत्रज्ञान

६२. पिकनिहाय उत्पादन व मुल्यवर्धन तंत्रज्ञान आणि व्यवस्थापन पद्धतीचे प्रसारण करण्यासाठी लागणारे मोबाईल ॲप्लिकेशन तयार करण्यासाठी महात्मा फुले कृषि विद्यापीठाने विकसित केलेले फुले पीक व्यवस्थापन हे सर्व समावेशक ॲप्लिकेशन वापरण्याची शिफारस करण्यात येत आहे.

६३. टोमॅटो, कांदा, बटाटा, कर्लिंगड आणि तांबडा भोपळा पिकांच्या उत्पादन व मुल्यवर्धन तंत्रज्ञान आणि व्यवस्थापन पद्धतीच्या माहितीचा प्रसार करण्यासाठी महात्मा फुले कृषि विद्यापीठाने विकसित केलेल्या अनुक्रमे फुले टोमॅटो, फुले कांदा, फुले बटाटा, फुले कर्लिंगड आणि फुले तांबडा भोपळा हे मोबाईल ॲप्लिकेशन्स वापरण्याची शिफारस करण्यात येत आहे.

६४. गाव किंवा गावसमूह पातळीवरील आपत्कालीन पिक नियोजनाकरिता मोबाईल व वेब प्रणाली तयार करण्यासाठी महात्मा फुले कृषि विद्यापीठाने विकसित केलेले व्हीएलसीसीपी हे सर्वसमावेशक ॲप्लिकेशन वापरण्याची शिफारस करण्यात येत आहे.

६५. निर्दिष्ट हवामानातील घटकांची प्रत्यक्ष वेळेनुसार माहिती नोंद, संचयित, प्रदर्शित व पुनःप्राप्ती करण्यासाठी आणि त्यावर आधारित संदर्भिय बाष्पोत्सर्जन आणि सूर्यप्रकाशाचे तास काढण्यासाठी महात्मा फुले कृषि विद्यापीठाने विकसित केलेले खालील विविध प्रकारचे आयओटी सक्षम स्वयंचलित हवामान केंद्र, फुले स्मार्ट हवामान केंद्र (PSWS) वापरण्याची शिफारस करण्यात येत आहे.

- * PSWS- प्रकार-१ : पर्जन्यमान
- * PSWS- प्रकार-२ : तापमान व आर्द्रता
- * PSWS- प्रकार-३ : तापमान, आर्द्रता व पर्जन्यमान
- * PSWS- प्रकार-४ : तापमान, आर्द्रता, पर्जन्यमान, वाऱ्याचा वेग व वाऱ्याची दिशा
- * PSWS- प्रकार-५ : तापमान, आर्द्रता, पर्जन्यमान, वाऱ्याचा वेग, वाऱ्याची दिशा व सौर उत्सर्जन
- * PSWS- प्रकार-६ : तापमान, आर्द्रता, पर्जन्यमान, वाऱ्याचा वेग, वाऱ्याची दिशा, सौर उत्सर्जन. ध्वनी प्रदूषण व हवा गुणवत्ता निर्देशांक

६६. निर्दिष्ट हवामानातील घटकांची प्रत्यक्ष वेळेनुसार माहिती नोंद, संचयित, प्रदर्शित व पुनःप्राप्ती करण्यासाठी त्यावर आधारित संदर्भिय बाष्पोत्सर्जन आणि सूर्यप्रकाशाचे तास काढण्यासाठी महात्मा फुले कृषि विद्यापीठाने विकसित केलेले सहज स्थलांतरणीय खालील आयओटी सक्षम लघु हवामान केंद्र वापरण्याची शिफारस करण्यात येत आहे.

- * लघु-WS- प्रकार-अ : तापमान व आर्द्रता
- * लघु-WS- प्रकार-ब : तापमान, आर्द्रता व पर्जन्यमान

६७. टिपिंग बकेट प्रकारच्या पर्जन्यमापकाद्वारे मोजलेल्या पर्जन्य माहितीच्या आधारे प्रत्यक्ष वेळेनुसार पर्जन्य धूप निर्देशांक काढण्यासाठी महात्मा फुले कृषि विद्यापीठाने विकसित केलेले फुले रेनफॉल इरोजीव्हीटी एस्टीमेटर मोबाईल ॲप्लिकेशन वापरण्याची शिफारस करण्यात येत आहे.

६८. प्रत्यक्ष वेळेनुसार चरामधील पाण्याची पातळी मोजण्यासाठी महात्मा फुले कृषि विद्यापीठाने विकसित केलेले आयओटी सक्षम फुले ट्रेच वॉटर लेव्हल रेकॉर्डर (PTWLR) मोबाईल ॲप्लिकेशनसह वापरण्याची शिफारस करण्यात येत आहे.

६९. महात्मा फुले कृषि विद्यापीठाने विकसित केलेला फुले रोबो, दोन ओळीतील अंतर २-४ मीटर आणि झाडांची उंची ३ मीटरपेक्षा कमी असणाऱ्या फळबागांमध्ये फवारणीसाठी वापरण्याची शिफारस करण्यात येत आहे.

७०. ऊस पिकामध्ये ड्रोन (बॅटरी ऑपरेटेड हेक्झाकॉप्टर/क्वाडकॉप्टर आणि इंजिन ऑपरेटेड क्वाडकॉप्टर) ने फवारणी करताना फवारणीच्या अधिकतम समानतेसाठी आणि ड्रिप्ट कमी होण्यासाठी ड्रोन ऊसाच्या १.५ मीटर उंचीवरून, ५ मीटर प्रती सेकंद या गतीने प्रत्येक वेळी ४ मीटर रुंदीचा पट्टा धरून चालवण्याची शिफारस करण्यात येत आहे.

७१. सिंचन व्यवस्थापनासाठी प्रत्यक्ष वेळेनुसार विविध प्रकारच्या जमिनीतील ओलावा मोजण्यासाठी महात्मा फुले कृषि विद्यापीठाने धारीतेवर (कॅपसिटन्स) आधारित विकसित केलेले ३०, ६० व ९० सें.मी. खोलीचे माती ओलावा संवेदके वापरण्याची शिफारस करण्यात येत आहे.

७२. प्रत्यक्ष वेळ व विशिष्ट स्थानानुरूप जनावरांवर येणाऱ्या उष्णतेच्या ताणाचा अंदाज काढून त्यावर आधारित पशुधन व्यवस्थापन सल्ला देणारे महात्मा फुले कृषि विद्यापीठाने विकसित केलेले फुले अमृतकाळ हे तापमान आर्द्रता निर्देशांक आधारित वेब व मोबाईल ॲप्लिकेशन वापरण्याची शिफारस करण्यात येत आहे.

७३. गोठ्यामध्ये जनावरांवर येणाऱ्या उष्णतेच्या ताणाचे व्यवस्थापन करण्याकरीता महात्मा फुले कृषि विद्यापीठाने विकसित केलेली तापमान आर्द्रता निर्देशांक आधारित फुले स्मार्ट अमृतकाळ या पर्यावरण नियंत्रण आयओटी सक्षम प्रणालीची शिफारस करण्यात येत आहे.

७४. रब्बी हरभरा पिकाची पाण्याची गरज निश्चित करण्यासाठी खालील तक्त्यात नमूद केलेल्या 'पीक गुणांकाची' शिफारस करण्यात येत आहे.

पेरणीपासूनचा आठवडा	पीक गुणांक	पेरणीपासूनचा आठवडा	पीक गुणांक
१	०.४४	९	१.२
२	०.४६	१०	१.२५
३	०.५७	११	१.१८
४	०.७१	१२	१.०७
५	०.८५	१३	०.९२
६	०.९१	१४	०.७१
७	१.०२	१५	०.४६
८	१.०६	१६	०.२९

वरील तक्त्यास पर्याय म्हणून खालील सूत्राची शिफारस करण्यात येत आहे.

पीक गुणांक ५.५५१८ (ट/ठ)^४ - १५.६५४ (ट/ठ)^३ + १०.५६ (ट/ठ)^२ - ०.६५७२ (ट/ठ) + ०.४४८५

पीक गुणांक = ट दिवसाचा पीक गुणांक

ट - पेरणीपासूनचा दिवस

ठ - पीक कालावधी

७५. सिंचन व्यवस्थापनासाठी प्रत्यक्ष वेळेनुसार विविध प्रकारच्या जमिनीतील ओलावा मोजण्यासाठी महात्मा फुले कृषि विद्यापीठाने एफडीआर-धारीतेवर (एफडीआर-कॅम्पसिटन्स) आधारित विकसित केलेले ३०, ६० व ९० सें.मी. खोलीचे काटेकोर व स्थिर माती ओलावा संवेदके वापरण्याची शिफारस करण्यात येत आहे.

७६. प्रत्यक्ष वेळेनुसार पिक फवारणीस योग्य परिस्थितीची माहिती करून घेण्यासाठी महात्मा फुले कृषि विद्यापीठाने विकसित केलेले फुले स्प्रे इंजिकेटर मोबाईल ॲप्लिकेशन वापरण्याची शिफारस करण्यात येत आहे.

७७. सिंचन प्रकल्पांचे बॅच मार्किंग करण्यासाठी 'भौगोलिक माहिती प्रणाली आणि सुदूर संवेदन तंत्रज्ञानाचा वापर करून महात्मा फुले कृषि विद्यापीठाने विकसित केलेला फुले जेनेरिक डॅशबोर्ड वापरण्याची शिफारस करण्यात येत आहे.

सामाजिक शास्त्रे कृषि अर्थशास्त्र

७८. भारतातील तृणधान्य निर्यात कमी आंतरराष्ट्रीय व्यापार जोखिमीसह वैविध्यपूर्ण स्पर्धात्मक फायदा असणारी आहे. भारतीय तृणधान्यासाठी खाली नमूद केलेल्या

* ज्वारीसाठी ८४.०९ टक्के आणि ७७.०८ टक्के निर्यात धारणा असलेल्या यूके (इंग्लंड) आणि नेपाळ

* बाजरीसाठी ८७.३६ टक्के, ८२.९३ टक्के आणि ६६.१६ टक्के निर्यात धारणा असलेल्या यूई सौदी अरब आणि येमेन ह्या आणि

* रागीसाठी ८९.०७ टक्के निर्यात धारणेसह नेपाळ या सर्वांत स्थिर आणि विश्वासाह बाजारपेठा आहेत. त्यामुळे वर नमूद केलेल्या देशांना या तृणधान्यांची निर्यात वाढवण्याची शिफारस केली जाते.

७९. महाराष्ट्रात ज्वारी आणि नाचणी यांचा एकूण उत्पादन खर्च मजुरांवरील होणाऱ्या खर्चात वाढ झाल्याने प्रति वर्षी ८ ते १० टक्क्यांनी वाढला आहे तर त्यांच्या लागवडीतून मिळणाऱ्या एकूण उत्पादनात वार्षिक ७ ते ९ टक्के वाढ झाली आहे. उत्पादनात १० टक्के वाढ झाल्यास, ज्वारी आणि नाचणीचा उत्पादन खर्च सुमारे १५ टक्क्यांनी आणि ८ टक्क्यांनी कमी होऊ शकतो. त्यामुळे, ज्वारी आणि नाचणी लागवडीतील मजूर निविष्टांचे प्रमाण कमी करून, बियाणे आणि खते या निविष्टांचा विद्यापीठांच्या शिफारशीत मात्रेनुसार वापर करण्याची शिफारस करण्यात येत आहे.

८०. निव्वळ पिकांपासून मिळणाऱ्या उत्पन्नापेक्षा जास्त उत्पन्न मिळविण्यासाठी, उपलब्ध जमीन धारणा आणि संसाधने विचारात घेऊन खालीलपैकी योग्य शेती पद्धतीचा अवलंब करावा अशी शिफारस करण्यात येत आहे.

शेतीपद्धती	उत्पन्न खर्च गुणोत्तर	अधिक उत्पन्न खर्च गुणोत्तर	उत्पन्न वाढ (पट)
I. निव्वळ पिके	१.६६	--	--
II. पिके + शेळीपालन	१.९८	२.२४	२.६९
III. पिके + दुग्धव्यवसाय	२.०४	२.२७	३.३५
IV. पिके + दुग्धव्यवसाय + फलोत्पादन	२.१५	२.४०	३.८४

कृषि विस्तार शिक्षण—

८१. मकृवि आयडॉल्स ही एक अभिनव संकल्पना आहे ज्यामध्ये प्रगतिशील शेतकऱ्यांनी अवलंबलेल्या नाविन्यपूर्ण कृषि तंत्रज्ञानाचे सादरीकरण केले आहे. इतर शेतकऱ्यांमध्ये या तंत्रज्ञानाचा प्रसार करण्यासाठी यशोगाथा आणि जनसंपर्क माध्यमांचा वापर केला जातो. ही संकल्पना ग्रामीण युवक, कृषि पदवीधर आणि शेतकऱ्यांना या नाविन्यपूर्ण तंत्रज्ञानाचे त्यांच्या शेतामध्ये अवलंबन करण्यास प्रोत्साहित करते. यामुळे अशी शिफारस करण्यात येते की, इतर कृषि विद्यापीठांनी आणि संस्थांनी कृषि तंत्रज्ञानाच्या प्रभावी प्रसारणासाठी या संकल्पनेचा अवलंब करावा.

८२. आय सी ए आर फार्मर फस्ट (FIRST : F-शेती, I-नवाचार, R- संसाधने, S-विज्ञान आणि T-तंत्रज्ञान) कार्यक्रमांतर्गत सोयाबीन पिकाच्या फुले संगम वाणाच्या आर्थिक मूल्यमापन विश्लेषणातून असे दिसून आले आहे की पीक प्रात्यक्षिकाद्वारे दर्शविण्यात आलेल्या तंत्रज्ञान शिफारशीचा (जिवाणू खतांची बीजप्रक्रिया, मृद आर्द्रता तणाव व्यवस्थापन, प्रमाणित बियाणे वापर, रुंद सरी वरंबा पद्धत आणि विद्राव्य रासायनिक खतांच्या फवारणी) अवलंब केल्यामुळे सहभागी शेतकऱ्यांच्या सकल उत्पादनात व उत्पन्नात ४५.४५ टक्के वाढ झाली आहे. यामुळे सोयाबीन उत्पादक शेतकऱ्यांनी अधिक उत्पादन व उत्पन्नासाठी प्रात्यक्षिकाद्वारे दर्शविण्यात आलेल्या तंत्रज्ञान पॅकेजचा अवलंब करण्याची शिफारस करण्यात येत आहे.

८३. बहुतांश द्राक्ष बागायतदारांना रासायनिक कीटकनाशकांच्या वापराविषयी काढणीपूर्व कालावधी या संकल्पनेची जागरूकता नसल्याने ते या संकल्पनेच्या मापदंडाचे पालन करीत नाहीत. त्यामुळे अशी शिफारस करण्यात येते की, द्राक्ष बागायतदार संघ व विस्तार यंत्रणा यांनी संयुक्तपणे विविध विस्तार उपक्रमांद्वारे द्राक्ष बागायतदारांमध्ये रासायनिक कीटकनाशकांच्या वापराविषयी काढणीपूर्व कालावधी व त्या विषयीचे मापदंड यावर जागरूकता निर्माण करावी तसेच विविध जैविक कीटकनाशकांचा अधिक वापर करणेबाबत प्रोत्साहित करणे गरजेचे आहे.

८४. बहुतांश डाळिंब उत्पादक प्रतिकूल हवामानात डाळिंब उत्पादन प्रणाली आधारित विघटन करण्यायोग्य बॅगिंग, झाडांना सावलीची व्यवस्था करणे, बाष्परोधकाचा वापर या अनुकूल पद्धतींचे अवलंबन करीत नसल्याचे दिसून आले आहे. त्यामुळे हवामान बदल आणि परिवर्तनशीलतेचा सामना करण्यासाठी या आधुनिक अनुकूलन पद्धतींची माहिती विविध प्रसार माध्यमांद्वारे डाळिंब उत्पादक शेतकऱ्यांना उपलब्ध करून देण्याची शिफारस करण्यात येत आहे.

८५. बीटी कापूस उत्पादनातील तफावत कमी करण्यासाठी अशी शिफारस करण्यात येते की, शाश्वत बीटी कापूस तंत्रज्ञान पॅकेज ज्यामध्ये उच्च गुणवत्तेचे बियाणे, रासायनिक खते, जैविक खते, कीटकनाशके आणि या सोबत विद्यापीठाने शिफारीत केलेले तंत्रज्ञान विषयक सोप्या भाषेत माहिती पुस्तिका उपलब्ध करून देणे तसेच प्रसार माध्यमांद्वारे प्रसारित करणे याबाबतची यशस्वी अंमलबजावणी बियाणे उत्पादक कंपन्या, जैविक कीटकनाशक उत्पादक कंपन्या आणि विस्तार यंत्रणांनी एकत्रितपणे प्रयत्न करण्याची आवश्यकता आहे.

८६. ऊस उत्पादक शेतकरी ऊस रोपांच्या उपलब्धतेसाठी स्वतःच्या अथवा खाजगी शेतकऱ्यांच्या रोपवाटिकेवर अवलंबून आहेत. लागवड केलेल्या बेण्याच्या प्रमाणीकरण वर्गाची बहुतांश शेतकऱ्यांना माहिती नसल्याचे दिसून आले आहे. खात्रीशीर ऊस बेण्याची / रोपांची कमी प्रमाणात उपलब्धता आणि उसावरील गवताळ वाढ रोगाचा वाढता प्रादुर्भाव या प्रमुख अडचणी आहेत. यामुळे असे शिफारशीत करण्यात येते की, साखर कारखान्यांनी कृषि विद्यापीठांचे संशोधन केंद्रे आणि VSI. पुणे यांच्या समन्वयाने ऊस उत्पादकांना खात्रीशीर बेण्याचा / ऊस रोपांचा पुरवठा करण्यासाठी प्रयत्न करावेत तसेच त्यांना ऊस रोपवाटिका व्यवस्थापनाविषयी प्रशिक्षित करावे.

संख्याशास्त्र

८७. अन्नद्रव्याच्या योगदानासाठी केलेल्या पाथ विश्लेषणाच्या आधारे रासायनिक खतासहित व खत विरहित या दोन्ही परिस्थितीमध्ये रब्बी कांदा पिकाच्या उत्पादनात, गांडूळ खताच्या वापराचे योगदान अनुक्रमे २५ व ७९ टक्के आढळून आले. म्हणून रब्बी कांदा पिकाचे लक्षित उत्पादन मिळविण्यासाठी आणि जमिनीची सुपीकता टिकविण्यासाठी खतमात्रेसोबत (लक्षित उत्पादन समीकरणानुसार) शेतकऱ्यांच्या शेतावर तयार केलेले गांडूळ खत (५ टन प्रती हेक्टर) आणि द्रवरूप जिवाणू संवर्धन (प्रत्येकी ५०० मिली प्रती हेक्टर अँडोटोबॅक्टर व स्फुरद विरघळणारे जिवाणू खते) वापरण्याची शिफारस करण्यात येत आहे.

८८. संकरीत गाईच्या प्रजोत्पादन वैशिष्ट्यांचे अधिकतम दूध उत्पादन मिळविण्यासाठी केलेल्या पाथ विश्लेषणाच्या आधारे, गायीचे प्रथम विण्याचे वय या वैशिष्ट्याचे, सर्व सहा वेतांमध्ये ६ ते २२.४९ टक्के इतके योगदान आढळून आले आहे. तसेच प्रथम विण्याचे वय हे दूध उत्पादन व दूध उत्पादनाचा कालावधी यावर लक्षणीय सकारात्मक परिणाम करीत असल्याने संकरीत गाईचे, अधिकतम दूध उत्पादन मिळविण्यासाठी शेतकऱ्यांनी गायीचे प्रथम विण्याचे वय हे ८५० ते ९५० दिवस राहिल याकडे लक्ष केंद्रित करण्याची शिफारस करण्यात येत आहे.

८९. महाराष्ट्र राज्यातील आंबा आणि पपई उत्पादन व उत्पादकतेचा अचूक अंदाज घेण्यासाठी अरीमा मॉडेलची शिफारस करण्यात येत आहे.

जैविक ताण सहन करणारे स्रोत

९०. आर.एच.सी. १४०९ हा कपाशीचा वाण तुडतुड्यांचा कमी प्रादुर्भाव, बाह्य व जैव रासायनिक गुणधर्मांच्या आधारे तुडतुडे किडीस प्रतिकारक्षम स्रोत म्हणून शिफारस करण्यात येत आहे.

९१. तुरीचा बीएसएमआर ७३६ हा वाण साठवणुकीतील भुंगेच्यांचा कमी प्रादुर्भाव, बाह्य आणि जैव रासायनिक गुणधर्मांवरून भुंगेच्यास प्रतिकारक्षम स्रोत म्हणून शिफारस करण्यात येत आहे.

९२. हरभऱ्याचा विजय हा वाण साठवणुकीतील भुंगेच्यांचा कमी प्रादुर्भाव, बाह्य आणि जैव रासायनिक गुणधर्मांवरून भुंगेच्यास प्रतिकारक्षम स्रोत म्हणून शिफारस करण्यात येत आहे.

(क) डॉ. पंजाबराव देशमुख कृषि विद्यापीठ, अकोला

संशोधन शिफारसी २०२३-२०२४

(संयुक्त कृषि संशोधन व विकास समिती-२०२४ मध्ये मंजूर केलेल्या संशोधन शिफारसी)

डॉ. पंजाबराव देशमुख कृषि विद्यापीठ, अकोला दिनांक ७ ते ९ जून, २०२४ दरम्यान संपन्न झालेल्या संयुक्त कृषि संशोधन व विकास समिती २०२४ मध्ये डॉ. पंजाबराव देशमुख कृषि विद्यापीठ, अकोला यांच्या एकूण ८१ शिफारसींना मान्यता देण्यात आली असून प्रसारित वाण-६, कृषि अवजारे व यंत्रे-३ उत्पादन तंत्रज्ञान ७२ शिफारसी प्रसारित करण्यात आल्या असून त्याचे सविस्तर विवरण खालील प्रमाणे आहे.

अ) प्रसारित वाण

अ.क्र.	प्रसारित पीक वाण	वैशिष्ट्ये	वाण (सचित्र)
१	हरभरा : सुपर जॅकी (एकेजी-१४०२)	<ul style="list-style-type: none"> * उत्पादन : २०.७३ किं/हे. * कालावधी : ९५ दिवस * लवकर व एकाच वेळी येणारा * जाड दाण्याचा * यांत्रिक पद्धतीने काढण्यास सुलभ * मर रोगाकरिता प्रतिरोधक ते मध्यम प्रतिरोधक * करपा रोगास मध्यम प्रतिकारक 	
२	धान : पीडीकेव्ही साक्षी (एसकेएल-१०-१५-५९३-१६२-२५-१०६-७०)	<ul style="list-style-type: none"> * उत्पादन : ४४ किं/हे. * लवकर येणारा (१२० दिवस) * लांब बारीक दाण्याचा, खाण्यास उत्तम, टेंगणा, न लोळणारा * उच्च पोषण युक्त (जस्त २५, लोह १० पीपीएम) * पानावरील करपा, ग्लूम डिस्कलरेशन, खोडकिडींना साधारण प्रतिकारक 	
३	मोहरी : पीडीकेव्ही कार्तिक (एसीएन-२३७)	<ul style="list-style-type: none"> * उत्पादन : १५ किं/हे. * तेलाचे अधिक प्रमाण (४०.३२ टक्के) * शेंगामध्ये बियांची संख्या जास्त * मावा आणि भुरी रोगाला स्पर्धाक्षम वाणांपेक्षा तुलनात्मक 	
४	करडई : पीडीकेव्ही व्हाईट (एकेएस-३५१)	<ul style="list-style-type: none"> * उत्पादन : १६.९५ किं/हे. * तेलाचे अधिक प्रमाण (२८- ३३%) * जाड व पांढऱ्या रंगाचा दाणा * मध्यम ते उशीरा कालावधी (१३६ ते १४० दिवस) * मावा कीडीस सहनशील * अल्टररिया रोगास मध्यम प्रतिकारक 	
५	कुटकी : पीडीकेव्ही तेजश्री (बीएलएम-१८-२१)	<ul style="list-style-type: none"> * उत्पादन : २२.६३ किं/हे. * मध्यम ते उशीरा कालावधी * महाराष्ट्रातील खरीप हंगामाकरिता * प्रमुख कीड व रोगास सहनशील 	

अ.क्र.	प्रसारित पीक वाण	वैशिष्ट्ये	वाण (सचित्र)
६	ग्लॅडीओलस : पिडीकेव्ही सातपुडा पर्पल (एनजी-६)	<ul style="list-style-type: none"> * फुलदांड्याचे अधिक उत्पादन (२.७७ लाख फुलदांडे प्रति हे.) * प्रति झाड कंदाचे अधिक उत्पादन (२.५९) * आकर्षक जांभळ्या पाकळ्या व त्यावर गडद निळसर जांभळ्या रंगाच्या पट्ट्या * लांब सरळ फुलदांडा (१०५.८० सें.मी.) * फुलदांड्यावरील फुलांची अधिक संख्या (१५.५०) * फुलदाणीतील अधिक टिकवण क्षमता (१०.३८ दिवस) * मर रोगास मध्यम प्रतिकारक 	

ब) प्रसारित कृषि यंत्रे

अ.क्र.	प्रसारित कृषि यंत्रे	प्रसारित यंत्रे	यंत्र (सचित्र)
१	ट्रॅक्टर चलित पंदेकृवि. हळद काढणी यंत्र	<ul style="list-style-type: none"> * गादी वाफ्यावरील हळद काढण्यासाठी * कार्यक्षमता ९८.५२ टक्के * श्रम आणि वेळेची बचत * मजबूत आणि टिकाऊ बांधणी * वापरण्यासाठी सुलभ 	
२.	पंदेकृवि. विकसित लहान ट्रॅक्टर चलित इंधन कांड्या तयार करण्यासाठी यंत्र	<ul style="list-style-type: none"> * सोयाबीन काड व पन्हाटी या कृषी अवशेषापासून १५ मि.मी. आकाराचे इंधन कांड्या तयार करता येतात. * मशीनची क्षमता प्रति तास ५० कि.ग्रॅ. आहे. * कृषी अवशेष भरणे, त्याचे मिश्रण आणि इंधन कांड्या यंत्रणा चालीविणेसाठी छोटे ट्रॅक्टर (१८-२८ अश्व शक्ती) पुरेसे आहे. * इंधन कांड्याची घनता व उष्मांक मूल्य यामध्ये कृषी अवशेषच्या तुलनेत सुधारणा होते. * इंधन कांड्याचा उपयोग सुधारित शेगड्यांमध्ये करता येतो. 	
३.	पंदेकृवि. विकसित ट्रॅक्टर चलित रोटाव्हेटर संलग्नक पटाशी नांगर	<ul style="list-style-type: none"> * रोटाव्हेटरच्या अधिक वापरामुळे तयार झालेला जमिनी खालील कडक थर फोडण्याकरिता * पटाशी नांगराची खोली २३ ते ४५ सेमी. पर्यंत ठेवता येते * ५८ टक्के एकूण कामाच्या खर्चात बचत होते * वेळेमध्ये एकूण कामाच्या ४६ टक्के बचत होते 	

क) पीक उत्पादन तंत्रज्ञान शिफारसी

अ) कृषि वनस्पती शास्त्र :

१. पळस फुलांपासून उत्तम प्रतीचा हर्बल चहा तयार करण्याकरिता ६० % वाळलेली पळस फुले, २०% दवणा, १०% बडीसोप आणि १०% जेष्टमध पावडर किंवा ६० % वाळलेली पळस फुले, २०% मेथीदाणे, ५% दालचिनी १०% जेष्टमध पावडर आणि ५% विलायचीच वापरण्याची शिफारस करण्यात येते.
२. पळस फुलांपासून मूल्यवर्धित किण्वनपेय तयार करण्याकरिता ५०% द्राक्षगर किंवा डाळिंब रसाचा वापर करण्याची शिफारस करण्यात येत आहे.

ब) नैसर्गिक संसाधने व्यवस्थापन :

कृषिविद्या :

३. विदर्भातील कोरडवाहू कापूस पिकाच्या अधिक उत्पादनाकरिता मान्सूनच्या आगमनानंतर पुरेसा पाऊस (७५ मि.मी. ते १०० मि.मी.) झाल्यावर पेरणी करावी, उशिरा पेरणी (१० ते १५ जुलै) झाल्यास उत्पादनात २४ टक्के पर्यंत घट आढळून आली.
४. विदर्भातील सुरु उसापासून अधिक उत्पादन व आर्थिक मिळकतीकरिता २७५:१२५:१२५ किलो नत्र:स्फुरद:पालाश प्रती हेक्टरी लागवडीचे वेळी ४०:६५:६५ (१४ टक्के:५०टक्के:५०टक्के), लागवडीनंतर ८-१० आठवड्यांनी १६०:०:० (५७.५ टक्के नत्र), शेवटचे भर देतेवेळी म्हणजेच १६-१८ आठवड्यांनी ७५:६०:६० (२८.५ टक्के:५०टक्के:५०टक्के), किलो नत्र:स्फुरद:पालाश प्रती हेक्टरी असे तीनवेळां विभागून देण्याची शिफारस करण्यात येते.
५. धान पिकाच्या अधिक धान्य उत्पादन व आर्थिक मिळकतीसाठी धान रोवणी यंत्राच्या सहायाने ३० x १२ सेमी. अंतरावर रोवणीवेळी शिफारशीत रासायनिक खतमात्रा (१०० किलो नत्र + ५० किलो स्फुरद व ५० किलो पालाश प्रती हेक्टर) देण्याची शिफारस करण्यात येते.
६. बीटी कपाशीचे अधिक उत्पादन व आर्थिक मिळकतीसाठी अनाकार्डीक आम्ल ४ मि.ग्र. + डायमेथिल सल्फोऑक्सीड ०.५ मिली/प्रती लिटर पाणी या पीक संजीवकाची पेरणीनंतर ३०, ४५ व ६० दिवसांनी तीन फवारण्या करण्याची शिफारस करण्यात येत आहे.
७. कापूस आधारित पीक पद्धतीमध्ये अधिक उत्पादन व अधिक आर्थिक मिळकतीसाठी लवकर येणाऱ्या कापूस बीटी (१४०-१५० दिवस कालावधी) नंतर रब्बी हंगामात दुबार पीक म्हणून शिफारशीच्या १०० टक्के खतमात्रेसह हरभरा किंवा गहू (उशिरा लागवडीसाठी योग्य वाणाची) लागवड करण्याची शिफारस करण्यात येत आहे.
८. अधिक धान्य, चारा उत्पादन आणि आर्थिक फायदा मिळण्याकरिता राळा पिकाची पेरणी ४५x१० से.मी. अंतरावर करून ५० किलो नत्र, २५ किलो स्फुरद, २५ किलो पालाश प्रति हेक्टरी देण्याची शिफारस करण्यात येत आहे.
९. मध्यम कालावधीच्या बीटी कपाशीचे अधिक उत्पादन, आर्थिक मिळकत तसेच पाणी व खतांची कार्यक्षमता वाढविण्यासाठी ठिबक सिंचनाद्वारे शिफारशीच्या १२५ टक्के नत्र (१५० किलो/हे.), व पालाश (७५किलो/हे.) चार वेळा विभागून (खालील दिलेल्या तक्त्यानुसार तसेच ७५ किलो स्फुरद पेरणी सोबत देऊन) व पेरणी नंतर ६० दिवसांनी गळफांघा) कायिक फांघा (कापण्याची तसेच ७५-८० दिवसा नंतर शेंडा खुडण्याची शिफारस करण्यात येत आहे.)

रासायनिक खतमात्रा	खताचा हप्ता	पेरणी नंतर दिवस
२० टक्के शिफारशीत नत्र व पालाश (३० कि. नत्र + १५ कि. पालाश)	१ ला	पेरणीच्या वेळी
३० टक्के शिफारशीत नत्र व पालाश (४५ कि. नत्र + २२.५ कि. पालाश)	२ रा	पेरणी नंतर ३० दिवसांनी
३० टक्के शिफारशीत नत्र व पालाश (४५ कि. नत्र + २२.५ कि. पालाश)	३ रा	पेरणी नंतर ६० दिवसांनी
२० टक्के शिफारशीत नत्र व पालाश (३० कि. नत्र + १५ कि. पालाश)	४ था	पेरणी नंतर ९० दिवसांनी
एकूण	४ हप्ते	

१०. बीटी कापूस आधारित पीक पद्धतीमधून अधिक उत्पन्न व आर्थिक मिळकतीकरिता 'मध्यम कालावधीचा बीटी कापूस - उन्हाळी भुईमूग' किंवा 'कमी कालावधीचा बीटी कापूस - हरभरा' या दुबार पीक पद्धतीचा अवलंब करण्याची शिफारस करण्यात येते.

११. आंतरपीक पद्धतीमध्ये अधिक आर्थिक मिळकतीसाठी हरभरा + मोहरी (६:१) किंवा हरभरा + मोहरी (५:२) ह्या पद्धतीची शिफारस करण्यात येत आहे.
१२. सेंद्रिय शेती पद्धतीत अधिकतम कापूस समतुल्य उत्पन्न, मुलस्थानी पीक अवशेष उत्पन्न, आर्थिक मिळकत, शाश्वत उत्पन्न निर्देशांक, कीटकांचा कमी प्रादुर्भाव आणि जमिनीचे आरोग्य सुधारण्यासाठी कडधान्य आधारित पिकांची फेरपालट आणि एकात्मिक खत व्यवस्थापनासाठी मूळ पिकाच्या शिफारशीत अन्नद्रव्य सेंद्रिय स्रोताद्वारे (५०% नत्र + पालाश + शेणखताद्वारे + २५% नत्र पालाश निंबोळी डेपद्वारे + २५% नत्र पालाश गांडूळखत वरखताद्वारे) आणि फोस्फोरस समृद्ध सेंद्रिय खताद्वारे (प्रोम) स्फुरदची पूर्तता करण्याची शिफारस करण्यात येत आहे. जैविक कीड व्यवस्थापनासाठी, वनस्पतीजन्य किटकनाशक (दशपर्णी अर्क @ २५० मिली प्रति १० लिटर पाणी किंवा ५% निंबोळी अर्क) आणि जैविक किडनाशकाची (बिवेरीया व मेटा-हायड्रिजिम @ ४० मिली प्रति १० लिटर पाण्यात मिसळून) फवारणी करावी आणि कामगंध सापळ्यांचा (५ प्रती हेक्टर) वापरण्याची शिफारस करण्यात येत आहे.

प्रथम वर्ष	दुसरे वर्ष	तिसरे वर्ष	चवथे वर्ष	पाचवे वर्ष
उडीद - हरभरा	कापूस + तूर (३:१)	तूर + उडीद (१:३)	तूर + सोयाबीन (१:३)	कापूस + बोरु पेरणीनंतर ४० दिवसांनी मुलस्थानी गाडणे (२:१)
किंवा				
कापूस	तूर + सोयाबीन (१:३)	कापूस + बोरु पेरणीनंतर ४० दिवसांनी मुलस्थानी गाडणे (२:१)	ज्वारी + मूग (१:२) - हरभरा	कापूस + उडीद (१:३)

१३. सेंद्रिय शेती मध्ये हळद पिकाच्या उच्च प्रत, अधिक आर्थिक मिळकत आणि जमिनीची सुपीकता राखण्यासाठी ५०% नत्र पालाश गांडूळखतद्वारे (६ टन/हे) + ५०% नत्र पालाश निंबोळी पॅड द्वारे (२ टन/हे) + जैवखते किंवा ५०% नत्र पालाश गांडूळखतद्वारे (६ टन/हे) + ५०% नत्र पालाश शेणखतद्वारे (१७ टन/हे) + जैवखते किंवा २५% नत्र पालाश गांडूळ खतद्वारे (३ टन/हे) + २५% नत्र पालाश जीवामृतद्वारे (१००० लिटर @ १०% आणि उर्वरित २००० लिटर @ २०% च्या प्रमाणामध्ये १५ दिवसांच्या अंतराने वापरावे) + जैवखते + हिरवळीचे खत लागवडीच्या ४० दिवसानंतर आच्छादन करण्याची आणि फॉस्फोरस समृद्ध सेंद्रिय खताद्वारे (प्रोम) स्फुरदची पूर्तता करण्याची शिफारस करण्यात येते. जैविक कीड व्यवस्थापनासाठी, वनस्पतीजन्य किटकनाशक (दशपर्णी अर्क @ २५० मिली प्रति १० लिटर पाणी किंवा ५% निंबोळी अर्क) आणि जैविक किडनाशकाची (बिवेरीया व मेटा-हायड्रिजिम @ ४० मिली प्रति १० लिटर पाण्यात मिसळून) फवारणीची शिफारस करण्यात येते.
१४. पालक ह्या पिकाचे अधिक उत्पादन, गुणवत्ता व आर्थिक मिळकत मिळण्याकरिता पालकाला १.६ टन / हे. गांडूळखत + बीजप्रक्रिया (अझोटोबॅक्टर १०मिलि/कि + पी एस बी १०मिलि/कि + ट्रायकोडर्मा ६ मिलि/कि) + जीवामृत ५०० लिटर/हे (पेरणीनंतर १०, २० आणि ३० दिवसांनी) किंवा १.६ टन/हे गांडूळखत + बीजप्रक्रिया (अझोटोबॅक्टर १०मिलि/कि + पी एस बी १०मिलि/कि + ट्रायकोडर्मा ६मिलि/कि) + शेणकाला ७००लिटर/हे (पेरणीनंतर १०,२० आणि ३० दिवसांनी) देण्याची शिफारस करण्यात येत आहे.
१५. सेंद्रिय शेती पद्धती मध्ये कापूस + उडीद आंतरपीक २ : १ प्रमाणात ६० सेमी. अंतरावर पेरणी (शेंगा तोडल्यानंतर उडीदाचे आच्छादन) + २.५ टन/हे गांडूळखत पेरणी अगोदर + ५० दिवस पेरणी नंतर १० % जीवामृत फवारणी आणि कीड व्यवस्थापनासाठी सापळा पिकासोबत ट्रायकोकार्ड ५ कार्ड / हेक्टर २ वेळा वापरावे, ५ % निंबोळी अर्क २५० मि ली/१० लिटर किंवा नीम तेल ५ मि ली / लिटर पाणी, जैव कीटकनाशक व्हर्टिसिलियम लेकॅनी ४० मि ली / १० लिटर पाण्यात फवारणी आणि डोमकळी वेंचून नष्ट केल्याने कपाशीचे अधिक समतुल्य उत्पादन आणि आर्थिक परतावा मिळवण्यासाठी शिफारस करण्यात येते.

मृदशास्त्र व कृषि रसायनशास्त्र

१६. दीर्घकालीन (३७ वर्ष) एकात्मिक अन्नद्रव्य व्यवस्थापन अभ्यासानुसार जमिनीतील पूर्ववर्ती सेंद्रिय कर्ब ६.५ ग्रॅम /किलो ग्राम आणि उपलब्ध नत्र २५३ किलो/हे टिकवून ठेवण्यासाठी अशी शिफारस करण्यात येते की एकात्मिक अन्नद्रव्य व्यवस्थापनाद्वारे ५० टक्के नत्र (३०कि/हे) गिरीपुष्पाच्या पाल्याद्वारे (४ टन/हे) किंवा शेणखताद्वारे (६ टन/हे) तसेच उर्वरित शिफारशीत ५० टक्के नत्र (३० कि/हे), १०० टक्के स्फुरद (३० कि/हे) व पालाश (३० कि/हे) रासायनिक खताद्वारे कापूस + मूग (१:१) या आंतरपीक पद्धतिचा खोल काळ्या जमिनीत अवलंब केल्यास जमिनीची गुणवत्ता, शाश्वत उत्पादकता आणि सेंद्रिय कर्बाचा साठा वाढून प्रत्येक १ मेगाग्रॅम प्रति हेक्टर सेंद्रिय कर्ब साठ्यातील वाढीमुळे ७७ किलोग्रॅम/हे ने उत्पादकता वाढते.

१७. उत्तम प्रतीच्या लसूण गाठ्यांचे अधिक उत्पादन आणि आर्थिक मिळकतीकरिता मध्यम खोल काळ्या जमिनीत लागवडीपूर्वी हेक्टरी १५ टन शेणखत आणि एकूण रासायनिक खताची मात्रा ८०:४०:४०:३२ किलो नत्र, स्फुरद, पालाश व गंधक प्रति हेक्टर देण्यात यावे, त्यापैकी २४:१६:१२:१६ किलो नत्र, स्फुरद, पालाश व गंधक प्रति हेक्टर लागवडीच्या वेळी देण्यात यावे आणि उर्वरित अन्नद्रव्ये लागवडीच्या १५ दिवसांपासून दर १२ दिवसांच्या अंतराने सात समान हप्त्यांमध्ये ८: ३.४: ४.०:२.३ किलो नत्र, स्फुरद, पालाश व गंधक प्रति हेक्टर प्रमाणे विद्राव्य खतांच्याद्वारे ठिबक सिंचनामधून देण्याची शिफारस करण्यात येत आहे.
१८. जागतिक तापमान वाढीच्या काळात बागायती एकात्मिक शेती पद्धतीवर आधारित कृषि क्षेत्रातून हरितगृह वायूंचे उत्सर्जन कमी करण्याचे हेतूने, १.०० हेक्टर बागायती एकात्मिक शेती पद्धतीच्या प्रारूपामध्ये उत्पादित सर्व पिकांच्या अवशेषांचे मूलस्थानी चक्रीकरण करण्यात यावे आणि हरितगृह वायूंच्या उत्सर्जनाच्या पर्याप्त नकारात्मक संतुलनासाठी अर्थात कार्बन क्रेडिटसाठी, किमान ०.२५ हेक्टर क्षेत्रावर योग्य फळझाडांची लागवड तसेच बांधावर बहुउपयोगी प्रजातींच्या वन झाडांची (MPTS) लागवड करण्याची शिफारस करण्यात येत आहे.
१९. वांगे या पिकाचे दर्जेदार तसेच अधिक उत्पादन, जमिनीची सुपीकता वाढविण्यासाठी तसेच अधिक आर्थिक मिळकतीसाठी १०० टक्के शिफारशीत खत मात्रेसोबत २.५ टन प्रती हेक्टरी पीडीकेव्ही नत्र, स्फुरद, गंधकयुक्त कंपोस्ट व १ टक्के ह्युमिक आम्लचा चार फवारण्या फुलोरा, फळधारणा अवस्थेत तसेच पाहिल्या व दुसऱ्या तोडणी नंतर करण्याची शिफारस करण्यात येते.

क) उद्यानविद्या

फळशास्त्र

२०. जांभूळ बार बनविण्याकरिता, फळाच्या गरात स्टिव्हिया भुकटी ३०° ओ विद्राव्यता येईपर्यंत शिजविण्याची शिफारस करण्यात येते.
२१. संत्र्यापासून जॅम बनविण्याकरिता, १ किलो रस कोशिका (गर) मध्ये ६५० ग्रॅम साखर वापरण्याची शिफारस करण्यात येते.
२२. संत्रा मृग बहारातील फळगळ कमी करण्यासाठी अधिक उत्पादन व आर्थिक मिळकती साठी १५ पी पी एम जीए-३ (जिब्रेलिक अॅसिड) सोबत १५ पीपीएम सीपीपीयू (फोरक्लोरफेनुरोन) किंवा २ पी पी एम ब्रासिनोलाईड ची पहिली फवारणी फुलोर निघताना व दुसरी फवारणी फळे वाटण्याच्या आकाराची असतांना करण्याची शिफारस करण्यात येत आहे.

भाजीपालाशास्त्र

२३. हळदीचे अधिक उत्पादन आर्थिकदृष्ट्या अधिक उत्पन्न मिळविण्यासाठी सोयाबीन काडाचे आच्छादन करून तसेच शिफारशीत खत मात्रेच्या ८०% (१६०:८०:८० नत्र, स्फुरद व पालाश प्रती हेक्टरी) विद्राव्य खते ३० समान भागात विभागून पाच दिवसांच्या अंतराने ठिबक सिंचनाच्या माध्यमातून देण्याची शिफारस करण्यात येते.
२४. कांदा बियाण्याच्या अधिक आणि दर्जेदार उत्पादनासाठी ३० मायक्रॉन जाडीच्या चंदेरी काळ्या रंगाच्या पॉलिइथिलिन मल्विंग पेपर किंवा सेंद्रिय आच्छादन (सोयाबीनचे कुटार) सोबत ९० टक्के पाण्याच्या बाष्पोत्सर्जना इतक्या ओलिताचे पाणी देण्याची शिफारस करण्यात येते.
२५. कांद्याच्या अधिक दर्जेदार उत्पादनाकरिता, ठिबक सिंचनाद्वारे खत व्यवस्थापनाद्वारे शिफारशीमध्ये ८०:४०:४०:२४ किलो नत्र, स्फुरद, पालाश व गंधक प्रति हेक्टर मात्रा ११ हप्त्यात ६ दिवसांच्या अंतराने खालील तक्त्याप्रमाणे देण्याची शिफारस करण्यात येते.

हप्ता क्र.	स्थलांतरानंतर (दिवस)	नत्र	विद्राव्य खतांची मात्रा (किलो/हेक्टर)		
			स्फुरद	पालाश	गंधक
१	१५	८.०	४.०	४.०	२.४०
२	२१	१२.०	४.८	५.२	२.८८
३	२७	१२.०	४.८	५.२	२.८८
४	३३	१२.०	४.८	५.२	२.८८
५	३९	१२.०	४.८	५.२	२.८८
६	४५	८.०	४.४	३.२	२.८८
७	५१	५.६	४.४	३.२	२.४०
८	५७	५.६	४.०	३.२	२.४०
९	६३	४.८	४.०	३.२	२.४०
१०	६९	०.०	०.०	१.२	०.००
११	७५	०.०	०.०	१.२	०.००
		८०.०	४०.०	४०.०	२४.००

कृषी पुष्पशास्त्र

२६. ग्लॅडीओलस फुलदांडे तसेच चांगल्या प्रतीचे कंद व उपकंद उत्पादनासाठी शिफारस केलेल्या खतांची मात्रा (३००:२००:२०० नत्र, स्फुरद, पालाश किलो प्रती हेक्टर) पैकी ५०% (१५०:१००:१०० नत्र, स्फुरद, पालाश किलो प्रती हेक्टर) पैकी ५०% (१५०:१००:१०० नत्र, स्फुरद, पालाश किलो प्रती हेक्टर) लागवडीचा वेळेस व उर्वरित ५०% (१५०:१००:१०० नत्र, स्फुरद, पालाश किलो प्रती हेक्टर) विद्राव्य खताच्या स्वरूपात आठ समान हप्त्यात विभागून लागवडीपासून २० दिवसानंतर १० दिवसाच्या अंतराने देण्याची शिफारस करण्यात येते.
२७. अॅस्टर या फूल पिकाची अधिक उत्पादन आणि आर्थिक फायद्याकरिता, लागवड ३० X २० से.मी. अंतरावर आणि १.० टक्का कॅल्शियम नायट्रेटच्या दोन फवारण्या लागवडीनंतर ३० आणि ५० दिवसांनी विदर्भ विभागासाठी करण्याची शिफारस करण्यात येत आहे.
२८. बोगनवेलीया च्या व्यापारीदृष्ट्या अभिवृद्धीकरिता पक्व छटकलम इंडोल ब्यूटयारीक असिडच्या २००० पीपीएम तीव्रतेच्या द्रावणात पाच मिनिटे बुडवून लावण्याची शिफारस करण्यात येते.
२९. गुलाबाच्या (रोझा सेन्टिफोलिया) पाकळ्यापासून मूल्यवर्धित किण्वनपेय तयार करतांना पाकळ्याच्या मिश्रणामध्ये १५ मि.ली प्रति लीटर किण्व वापरून एकूण विद्राव्य घटक २४° ब्रीक्स राखण्याची शिफारस करण्यात येत आहे.

कृषी वनशेती शास्त्र

३०. कोरडवाहू शेतीत संरक्षित ओलीताखाली भालुका बांबुच्या (बाम्बुससा बालकुआ) व मानगा बांबुच्या (डेंड्रोकॅलेमस स्टॉक्सी) लागवडीतून अधिक जैवभार, बांबूच्या आणि आर्थिक नफ्यासाठी लागवडीपासून पाहिल्या टप्प्यात (एक ते चार वर्ष) रासायनिक खतांची मात्रा १५०:४०:१२५ ग्रॅम नत्र, स्फुरद, पालाश प्रति बांबू बेटाला देण्याची शिफारस करण्यात येते.

ड) दुग्धशास्त्र

३१. गायीचे उत्तम आरोग्य दूध उत्पादनातील सातत्य टिकवण्यासाठी प्रमाणीत आहारामध्ये २% खडे मिठाची प्रक्रिया केलेले सोयाबीन कुटार (भुसा) खाऊ घालण्याची शिफारस करण्यात येत आहे.
३२. पारंपरिक पद्धतीने उत्तम प्रतीची मूल्यवर्धित कुल्फी तयार करण्यासाठी गाईच्या ५० % आटवलेल्या दुधाच्या वजनाच्या १४% वाळवून बारीक केलेली मोहाची फुले आणि १३% साखर वापरण्याची शिफारस करण्यात येते.
३३. उत्तम प्रतीचे मूल्यवर्धित श्रीखंड तयार करणेसाठी म्हशीच्या दुधापासून तयार केलेल्या चक्कामध्ये ४ % ड्रॅगन फळाचा गर आणि ४०% साखर वापरण्याची शिफारस करण्यात येते.
३४. उत्तम प्रतीचे मूल्यवर्धित गुलाबजामून बनविणेसाठी गाईच्या दुधापासून बनविलेल्या खव्यामध्ये ३०% वाफवलेल्या परिपक्व कच्चा केळीचा गर मिसळून मिळालेल्या मिश्रणामध्ये १० टक्के गव्हाचे पीठ वापरण्याची शिफारस करण्यात येत आहे.

इ) पीक संरक्षण

वनस्पती रोगशास्त्र वनस्पती

३५. अझोलाचे (अझोला मायक्रोहायला) अधिक उत्पादन मिळविण्यासाठी ८० लिटर (०.१२२४ घन मि.) पाण्यात गांडूळ खत १.५ किलो किंवा कंपोस्ट खत २ किलो वापरण्याची शिफारस करण्यात येत आहे.
३६. धान पिकामध्ये २५ टक्के नत्राची बचत करण्यासाठी मूलस्थानी तयार केलेला अझोला (अझोला मायक्रोहायला) ५ टन/हे. अधिक शिफारशच्या ७५ टक्के नत्र (५० किलो नत्र पेरणी वेळी + २५ किलो नत्र वरखत) वापरण्याची शिफारस करण्यात येत आहे.
३७. मूग पिकावरील लिफ क्रीकल (पाने आकसने) या रोगाच्या प्रभावी व्यवस्थापनासाठी थायोमीथोकझाम ७० टक्के डब्ल्यूएस या कीटकनाशकाची पाच ग्राम प्रति किलो या प्रमाणे बीज प्रक्रिया करावी तसेच पेरणीनंतर पीक वाढीच्या अवस्थेमध्ये २१ व ३५ दिवसानंतर थायोमीथोकझाम २५ टक्के डब्ल्यूजी या कीटकनाशकाची चार ग्रॅम प्रति दहा लिटर पाण्यात मिसळून फवारणी करण्याची संशोधनात्मक निष्कर्षाची शिफारस करण्यात येत आहे.
३८. नागपूर संत्रा फळपिकावरिल तेलकट डाग या रोगाच्या एकात्मिक व्यवस्थापनाकरिता शेणखतासह मिश्रित बायो-डिंपोझर (१ किलो/ झाड) चा वापर आणि संरक्षणात्मक फवारणी म्हणून होर्टीकल्चरल मिनरल ऑइल @ २% (२०० मिलि / १० लिटर पाणी) ची फवारणी जुलै आणि ऑगस्ट महिन्यात, तसेच नोव्हेंबरमध्ये झाडावर पूर्व मिश्रित बुरशीनाशक हेक्साकोनाझोल ४ % + झायनेब ६८% डब्लुपी @ १५ ग्रॅम/१० लिटर पाण्यात मिसळून फवारणी करण्याची संशोधनात्मक निष्कर्षाची शिफारस करण्यात येत आहे.

३९. नागपूर संत्रा फळपिकावरिल आंबिया बहाराच्या प्रभावी फळगळ व्यवस्थापनाकरिता पोटॅशियम नायट्रेट (१ किलो) + पूर्व-मिश्रित बुरशीनाशक अझोक्सोस्ट्रोबिन १८.२% + डायफेनकोनाझोल ११.४% (१००मिलि) + जिब्रेलिक असिड (१ ग्रॅम) किंवा पोटॅशियम नायट्रेट (१ किलो) + पूर्व-मिश्रित बुरशीनाशक टेब्युकोनाझोल ५०% + ट्रायफ्लॉक्सिस्ट्रोबिन २५% डब्ल्यूजी (५० ग्रॅम) + जिब्रेलिक असिड (१ ग्रॅम) प्रती १०० लिटर पाण्यात मिसळून एप्रिलच्या पहिल्या पंधरवड्यात, ऑगस्ट आणि सप्टेंबर महिन्यात अशा तीन फवारण्या करण्याची संशोधनात्मक निष्कर्षाची शिफारस करण्यात येत आहे.
४०. हळद पिकाच्या पानावरील चट्टे व ठिपके या रोगांच्या प्रभावी व्यवस्थापनाकरिता अझोक्सीस्ट्रोबिन १८.२ टक्के + डायफिनोकोनाझोल ११.४ टक्के या संयुक्त बुरशीनाशकाची ०.१ टक्के तिघतेची (१.० मिली प्रति १.० लिटर पाणी) प्रथम फवारणी रोगाचा प्रादूर्भाव दिसताच व दुसरी फवारणी १५ दिवसांच्या अंतराने करण्यात यावी.

किटकशास्त्र

४१. धान पिकावरील खोड किडा व पाने गुंडाळणाऱ्या अळीचे प्रभावी व्यवस्थापन तसेच अधिक उत्पादनाकरिता खालील पीक संरक्षण संचाची शिफारस करण्यात येत आहे.
- * रोवणीनंतर १० दिवसांनी क्लोरॅनट्रॅनीलीप्रोल ०.४ टक्के दाणेदार १० किलोग्राम/हेक्टर या प्रमाणात जमिनीमध्ये मिसळावी व १५ दिवसांनी ८ कामगंध सापळे/हेक्टर (स्किर्पोलूर) पिकामध्ये लावावे.
 - * ट्रायकोग्रामा जापोनिकम ५०००० अंडी/हेक्टर या प्रमाणात रोवणीनंतर २०, ३०, व ४० दिवसांनी सोडावीत.
 - * रोवणीनंतर ५० दिवसांनी अझाडीरॅक्टीन १५०० पि.पी.एम. ४० मिली व ७० दिवसांनी फ्लूबेंडामाइड ३९.३५ टक्के एस.सी. १ मिली १० लिटर पाण्यात मिसळून फवारणी करावी.
४२. धान पिकावरील खोडकिडा व तपकिरी तुडतुड्यांच्या प्रभावी व्यवस्थापन तसेच अधिक उत्पादनाकरिता खालील पीक संरक्षण संचाची शिफारस करण्यात येत आहे.
- * रोवणीनंतर ३० दिवसांनी फिप्रोनील ०.६ टक्के दाणेदार १० किलो ग्राम/हेक्टर व ४५ दिवसांनी क्लोरपायरीफॉस १० टक्के दाणेदार १० किलोग्राम/हेक्टर या प्रमाणात जमिनी मध्ये मिसळावी.
 - * रोवणी नंतर ६० दिवसांनी कार्बोसल्फान २५ टक्के प्रवाही १६ मिली व ७५ दिवसांनी फेनोबुकार्ब ५० टक्के प्रवाही १० मिली १० लिटर पाण्यात मिसळून फवारणी करावी.
४३. स्वयंपाक गृहातील उरलेले टाकाऊ अन्न पदार्थ कुजवून ८७% आकारमान कमी करण्याकरिता व त्यापासून २२ ते ३० दिवसांमध्ये उत्कृष्ट प्रतीचे खत मिळवण्याकरिता व अधिकचा आर्थिक लाभ मिळवण्याकरिता ब्लॅक सोल्जर फ्लाय प्रजातीच्या किटकाचे (५ किलो) अंदाजे एकूण संख्या १० हजार अब्ज्या प्रति किंवटल उरलेल्या टाकाऊ अन्न पदार्थांमध्ये सोडण्याची शिफारस करण्यात येते.
४४. मिरची वरील रसशोषक किडी आणि फळे पोखरणाऱ्या अळीच्या प्रभावी व्यवस्थापनाकरिता व अधिक आर्थिक मिळकतीकरिता खालील पीक संरक्षण संचाची शिफारस करण्यात येते.

रोपवाटिकेमध्ये

- * पेरणी पूर्वी बियाण्यास थायोमिथोक्झाम ३० % एफएस ७ मि. ली. प्रति किलो बियाणे या प्रमाणे बीज प्रक्रिया करावी.
- * पेरणीनंतर ३० दिवसांनी २ % निंबोळी तेलाची फवारणी करावी.
- * पेरणी नंतर ४५ दिवसांनी इथिऑन ५० % इसी % २ मि. ली. प्रति लिटर पाण्यात फवारणी करावी.

शेतात रोपांच्या लागवडीपूर्वी

- * लागवडीच्या आधी जमिनीमध्ये निंबोळी डेप २.५ किंवटल प्रति हेक्टर या प्रमाणात द्यावे.

शेतात रोपांच्या लागवडीवेळी

- * लागवडी पूर्वी इमिडॅक्लोप्रिड १७.८ % एसएल ०.५ मि. ली. प्रति लिटर पाण्यामध्ये रोपांचे शेंडे बुडवावे आणि त्यानंतर कॅप्टान ७५ % डब्ल्यूपी १.७ ग्रॅम प्रतिलिटर पाण्यामध्ये रोपांचीमुळे १० मिनिटे बुडवून घ्यावीत.
- * शेतामध्ये सिमा पीक म्हणून मक्याची लागवड करावी.

लागवड पश्चात

- * लागवडी नंतर १५ दिवसांनी झाडाच्या उंची ऐवढे प्रति हेक्टरी १७ ते १८ पिवळे चिकट सापळे लावावेत आणि प्रत्येक ३० दिवसांच्या अंतराने ते बदलावे.
- * लागवडी नंतर १५ दिवसांनी ५ % निंबोळी अर्काची फवारणी करावी.
- * लागवडीनंतर ३० दिवसांनी फीप्रोनिल ५ % एससी २ मि. ली. प्रति लिटर पाण्यात फवारणी करावी.
- * लागवडीनंतर ४५ दिवसांनी ७ % निंबोळी अर्काची फवारणी करावी.
- * लागवडीनंतर ६० दिवसांनी अँसीटामिप्रीड २०% एसपी ०.२ ग्रॅम प्रति लिटर पाण्यात फवारणी करावी.
- * लागवडीनंतर ७५ दिवसांनी स्पायरोमेसिफेन २२.९ % एससी ०.८ मि. ली. प्रति लिटर पाण्यात फवारणी करावी.
- * लागवडीनंतर ९० दिवसांनी १० % निंबोळी अर्काची फवारणी करावी.
- * पीक फळ अवरथेमध्ये असतांना फळे पोखरणाऱ्या मोठ्या आकाराच्या अळ्या व प्रादूर्भावग्रस्त फळे गोळा करून नष्ट कराव्यात.
- * लागवडीनंतर १०५ दिवसांनी इमिडॅक्लोप्रीड १७.८ % एस एल ०.५ मि. ली. प्रती लिटर पाण्यात फवारणी करावी.
- * लागवडीनंतर १२० दिवसांनी स्पिनोसॅड ४५ % एससी ०.३२ मि. ली. प्रती लिटर पाण्यात फवारणी करावी.
- * लागवडी नंतर १३५ दिवसांनी इमॅमेक्टिन बेनझोएट ५ % एस जी ०.४ ग्रॅम प्रतिलिटर पाण्यात फवारणी करावी.
- * लागवडी नंतर १५० दिवसांनी फेनप्रोपॅथ्रीन ३० % एससी ०.३५ मि. ली. प्रती लिटर पाण्यात फवारणी करावी.

४५. गुलाबी बॉड अळीचे जास्तीत जास्त पतंगाना प्रकाश सापळ्यांमध्ये अडकविण्याचे दृष्टीने पहाटे ३.३० ते ५.३० वाजता या कालावधी दरम्यान किंवा सायंकाळी ६.०० ते ८.०० वाजता या कालावधी दरम्यान प्रकाश सापळ्यांमधील दिवा सुरु करण्याची शिफारस करण्यात येत आहे.

४६. सूर्यफुलावरील मुख्य किडींचे प्रभावी व्यवस्थापन करण्याकरिता व अधिक आर्थिक मिळकतीकरिता,

- * इमिड्याक्लोप्रीड ४८% एफएस या कीटकनाशकाची ५ मिली प्रती किलो बियाणे या प्रमाणे बीज प्रक्रिया व सायपरमेथ्रीन १०% प्रवाही या कीटकनाशकाची १.५ मिली प्रती लिटर पाणी या प्रमाणात पीक कळी व फुलोरा अवस्थेत असतांना फवारणी करण्याची संशोधनात्मक निष्कर्ष म्हणून शिफारस करण्यात येत आहे.

किंवा

- * थायमेथोक्झाम ३०% एफएस या कीटकनाशकाची ३ मिली प्रती किलो बियाणे प्रमाणे बीज प्रक्रिया व सायपरमेथ्रीन १०% प्रवाही या कीटकनाशकाची १.५ मिली प्रती लिटर पाणी या प्रमाणात पीक कळी अवस्थेत असतांना फवारणी व नीम अर्क ५% पीक फुलोरा अवस्थेत असतांना फवारणी करण्याची संशोधनात्मक निष्कर्ष म्हणून शिफारस करण्यात येत आहे.

४७. करडीचा वंशवाण एकेएस-३५१, मावा या किडीस सहनशील दाता वाण म्हणून शिफारस करण्यात येत आहे.

ई कृषि अभियांत्रिकी

४८. पं.दे.कृ.वि. विकसित आडवे विहीरपुनर्भरण गाळण यंत्रणामध्ये जाडवाळु, खडी, कोळसा, खडी, (४:२:२) या प्रमाणात महत्तम आकाराचे २.० मी. ०"६० मी. ०.५० मी. गाळण यंत्रांची विहीरपुनःभरणासाठी शिफारस करण्यात येत आहे.

४९. उन्हाळी तीळ पिकाची पाण्याची गरज निश्चित करण्याकरिता तक्त्यातील नमूद केलेल्या पीक गुणांकांची शिफारस करण्यात येते.

पेरणी पासूनचा आठवडा	पीक गुणांक	पेरणी पासूनचा आठवडा	पीक गुणांक
१	०.४३	१०	१.३
२	०.५५	११	१.२९
३	०.६८	१२	१.२३
४	०.८१	१३	१.१२
५	०.९३	१४	०.९७
६	१.०५	१५	०.७७
७	१.१५	१६	०.५७
८	१.२३	१७	०.४७
९	१.२८		

वरील तक्त्याला पर्याय म्हणून खालील सूत्राची शिफारस करण्यात येत आहे.

$$य = -३.८८८२(ट/ठ)^३ + ३.९७५६(ट/ठ)^२ + ०.९९७२(ट/ठ) + ०.५९८२$$

य- पीकगुणांक

ट- पेरणीपासूनदिवस

ठ- पीककालावधी

५०. उन्हाळी मूग पिकाची पाण्याची गरज निश्चित करण्याकरिता तक्त्यातील नमूद केलेल्या पीक गुणांकांची शिफारस करण्यात येते.

पेरणी पासूनचा आठवडा	पीक गुणांक	पेरणी पासूनचा आठवडा	पीक गुणांक
१	०.५६	७	१.२
२	०.६५	८	१.२१
३	०.७७	९	१.१५
४	०.९	१०	०.९९
५	१.०३	११	०.७२
६	१.१३		

वरील तक्त्याला पर्याय म्हणून खालील सूत्राची शिफारस करण्यात येत आहे.

$$य = -३.७९३३(ट/ठ)^३ + २.२८४९(ट/ठ)^२ + १.६२३७(ट/ठ) + ०.३२२९$$

य- पीकगुणांक

ट- पेरणीपासूनदिवस

ठ- पीककालावधी

५१. रब्बी हंगामातील गहू व कांदा पिकास सिंचन करण्याकरिता स्थानपरत्वे तसेच वेळोवेळी लागणाऱ्या पाण्याची गरज अचूकपणे काढण्यासाठी, पीक गुणांक निश्चित करण्याकरिता एन.डी.डब्ल्यूआय. वर आधारित खालील सूत्रांचा वापर करण्यात येते.

$$\text{गहूपिकासाठी : पीकगुणांक} = ३.६०८ \text{ एन. डी. डब्ल्यूआय.} + ०.४३३$$

$$\text{कांदापिकासाठी : पीकगुणांक} = ३.२३१ \text{ एन. डी. डब्ल्यूआय.} + ०.६०३$$

५२. पंदेकृवि. विकसित नैसर्गिक वायुविजन आधारित दुहेरी वैली जैव शेंगडी स्वयंपाकासाठी प्रसारित करण्याची शिफारस करण्यात येते.

५३. घरातील हवा शुद्ध करण्यासाठी पंदेकृवि. सौर उर्जेवर चालणारे जैवघटक आधारित हवा शुद्धीकरण यंत्राची शिफारस करण्यात येते.

५४. पन्हाट्या बारीक करण्यासाठी व मुळासहित उपटण्यासाठी ट्रॅक्टर चलित महाराणा प्रताप कृषी विश्व विद्यालयाने विकसित केलेले व डॉ. पं.दे.कृ.वि. ने सुधारित केलेला दाता (sweep) वापरलेले पन्हाट्या बारीक करण्याचे व मुळासहित उपटण्याचे यंत्र वापरण्याची शिफारस करण्यात येते.

५५. शित गृहातील हवेत सूक्ष्मजीवांची संख्या तसेच संत्राफळांचे सडणे कमी करण्याकरिता १५.२४ मि. x १८.२९ मि. x ९.१४ मि. आकाराचा शीतगृहात ५००० सीएफएम एयर हॅडलिंग युनिटच्या मागे २५४ नॅनोमीटर किरणोत्सर्ग असलेल्या ३० वॉट क्षमतेचा ३ अतिनील-सी ट्यूबलाईट बसवून दररोज २ तास चालविण्याची शिफारस करण्यात येते.

५६. पंदेकृवि. विकसित ट्रॅक्टर चलित फिरती दाल मीलची गहू सफाई व प्रतवारी करण्यासाठी शिफारस करण्यात येत आहे.

५७. रब्बी कांद्याच्या १८० दिवसांपर्यंत साठवणुकीसाठी पंदेकृवि. विकसित हवेशीर कांदा साठवणूक स्ट्रक्चर (क्षमता १० टन) वापरण्याची शिफारस करण्यात येते.

५८. २.५ टन क्षमतेच्या कांदा साठवणुकीच्या संरचनेत लवकर खराब झालेला कांदा ओळखण्यासाठी पीडीकेव्ही खराब कांदा तपासणी उपकरण वापरण्याची शिफारस करण्यात येते.

फ) सामाजिक शास्त्र

कृषि विस्तार शिक्षण

५९. ग्रामीण भागातील युवकांचा विविध कृषी-उद्योगाबाबत अत्यंत सकारात्मक दृष्टिकोन आढळून आलेला आहे. त्यांनी मुख्यतः दुग्धव्यवसाय, कुक्कुटपालन, मत्स्यपालन आणि भाजीपाला शेती या कृषी उद्योगांना प्राधान्य दिलेले आहे. त्यामुळे कृषी विस्तार यंत्रणा, संबंधित विकास यंत्रणा आणि कृषी धोरण निर्मात्यांनी पूर्व विदर्भातील ग्रामीण युवकांसाठी दुग्धव्यवसाय, कुक्कुटपालन, मत्स्यपालन आणि भाजीपाला शेती या कृषी उद्योगांना प्रोत्साहन द्यावे. तसेच उत्पादन आणि विपणन संबंधित तांत्रिक ज्ञान, कौशल्यभिमुख प्रशिक्षण व आर्थिक सहाय्य प्राधान्याने उपलब्ध करावे अशी शिफारस करण्यात येत आहे.

६०. स्थानिक बाजारपेठेत हातमोजे, नाकसंरक्षण मुखवटा आणि चष्मा यांसारख्या संरक्षक उपकरणांची उपलब्धता नसणे या बहुतांश शेतकऱ्यांनी नोंदविलेल्या प्रमुख अडचणी आहेत. म्हणून अशी शिफारस केली जाते की रासायनिक औषधांची फवारणी दरम्यान होणाऱ्या विषबाधेचा धोका टाळण्यासाठी संरक्षणात्मक उपाय म्हणून संरक्षण साहित्य जसे हातमोजे, नाक संरक्षण मुखवटा आणि चष्मा ईत्यादी साहित्य खरेदीदारास उपलब्ध करून द्यावेत.
६१. कृषी तंत्रज्ञान प्रसार राष्ट्रीय कृषी विकास योजने अंतर्गत डिक्या रोगाचे व्यवस्थापन प्रकल्पामुळे संत्रा झाडांच्या ट्री कॅनोपी २७.७४ टक्के सुधारणा झाली, डिकस्ट्राव (२९.८२ टक्के) नियंत्रणात आले, फळधारणा मध्ये (३२.४३ टक्के) सुधारणा झाली, फळांची गुणवत्ता (२८.३४ टक्के) आणि उत्पन्न (२२.७७ टक्के) आणि संत्रा उत्पादकांवर सरासरी (२९.३१ टक्के) तांत्रिक प्रभाव झाल्याचे आढळून आले. त्यामुळे डिक्या रोग व्यवस्थापन पद्धती जास्तीत जास्त संत्रा उत्पादकांपर्यंत पोहोचण्याकरिता कृषी विभागाच्या योजनांमार्फत प्रभावीपणे राबविण्याची शिफारस करण्यात येत आहे.
६२. अधिकतम बीटी-कापूस उत्पादकांना एकात्मिक अन्नद्रव्य व्यवस्थापन पद्धतीचे ज्ञान (६६.००%) व त्यांचे अवलंबन (६४.००%) मध्यम स्तरावर आहे. त्यामुळे अशी शिफारस करण्यात येते की, बीटी- कपाशी उत्पादकांसाठी विस्तार यंत्रणांनी एकात्मिक अन्नद्रव्य व्यवस्थापन पद्धतीवर प्रशिक्षणे, शेती शाळा आणि प्रात्यक्षिकांचे आयोजन करावे.
६३. शेतकऱ्यांद्वारे करण्यात येणाऱ्या उन्हाळी भुईमूग लागवडित बीज प्रक्रिया (६७.५०%), खताचा वापर (५६.६६%) आणि पीक संरक्षण उपाय (५३.३३%) यामध्ये अधिकतम तांत्रिक तफावत आढळून आली. त्यामुळे भुईमूग लागवडीचे प्रात्यक्षिक आणि प्रशिक्षण कार्यक्रमाचे आयोजन करताना शिफारशीत बीज प्रक्रिया, खताचा वापर आणि पीक संरक्षण उपाय या बाबींवर विस्तार यंत्रणेमार्फत विशेष भर देण्यात यावा अशी शिफारस करण्यात येते.
६४. पीडीकेव्ही ऑनलाइन ई-शेतकरी संवाद कार्यक्रम अत्यंत प्रभावी असल्याचे ७८ टक्के शेतकऱ्यांनी नमूद केले आहे. या कार्यक्रमांमुळे शेतकऱ्यांच्या ज्ञानात ७४%, अवलंबनामध्ये ६०% आणि उत्पादनामध्ये २०% वाढ होण्यास मदत झाली. त्यामुळे अशी शिफारस करण्यात येते की, विस्तार यंत्रणांनी शेतकऱ्यांना शेतीविषयक सल्ला देण्यासाठी वेळ वाचविणाऱ्या आणि किफायतशीर अशा पीडीकेव्ही ऑनलाइन ई-शेतकरी संवाद सल्लागार मॉडेलचा अधिक प्रसार करण्यात यावा.

कृषी अर्थशास्त्र

६५. सोयाबीन लागवडीमध्ये लाभ व खर्चाचे गुणोत्तर हे पंदेकृवि. विकसित रुंद वरंबा सरी (बी. बी. एफ.) लागवड पद्धतीमध्ये (१.६२) पारंपरिक पद्धतीपेक्षा (१.१६) जास्त आढळून आले. पारंपरिक पद्धतीपेक्षा बी. बी. एफ लागवडी मध्ये चल परिव्यय रु. १६१४७ प्रति हेक्टर कमी झाले व परतावा रु. २४०४३ प्रति हेक्टर जास्त मिळाला. म्हणून अशी शिफारस करण्यात येते कि, कमी खर्चात जास्त परतावा मिळण्यासाठी पंदेकृवि. विकसित रुंद वरंबा सरी (बी. बी. एफ.) यंत्र हे सोयाबीन लागवडीसाठी विस्तार यंत्रणेमार्फत लोकप्रिय करणे आवश्यक आहे.
६६. लहान आकारमानाचे संत्र्याच्या पाच विपणन शृंखलापैकी, शेतकरी→घाऊक विक्रेता→फळ प्रक्रिया फर्म→सुपरस्टॉकिस्ट→वितरक→किरकोळ विक्रेता→ग्राहक ह्या विपणन शृंखलेत सर्वाधिक बाजारमोबदला (रु. ४८२६/- प्रतिक्विंटल) मिळालेला आहे. म्हणून अशी शिफारस करण्यात येते कि, शेतकऱ्यांनी निम्न दर्जाची संत्री या शृंखलेद्वारे चांगला मोबदला मिळण्यासाठी विक्रावी.
६७. ट्रायकोकार्ड वापरणारे (१:१.४३) कापूस शेतकऱ्यांचे, लाभ खर्च गुणोत्तर न वापरणारे पेक्षा (१:१.१६) अधिक फायदेशीर आहे. तसेच कापूसपिकांमध्ये ट्रायकोकार्ड तंत्रज्ञानाचा अवलंब केल्यामुळे उत्पादनामध्ये १९.३८ टक्क्यांनी वाढ होऊन प्रति हेक्टर एकूण परतावा रु. २२१३६ (२०.२६ टक्क्यांनी जास्त) मिळाला, म्हणून अशी शिफारस करण्यात येते कि, कापूस लागवडीसाठी ट्रायकोकार्ड तंत्रज्ञानाचा व्यापक प्रमाणात अवलंब करण्याकरिता विस्तार यंत्रणेमार्फत प्रचार व प्रसार करण्यात यावा तसेच तालुकास्तरावर वेळेवर व पुरेसे ट्रायकोकार्ड उपलब्ध करून देण्यावर भर देण्यात यावा.
६८. उन्हाळी धान (१:१.८६) व मूग (१:१.५६) आर्थिकदृष्ट्या पूर्व विदर्भात उन्हाळी पीक म्हणून फायदेशीर आहेत. धान लागवडीचा खर्च (१,०८१४०रु./हेक्टर) मूग (४९,१२३रु./हेक्टर) पेक्षा जास्त दिसून येतो. तसेच मूगाचा कालावधी व पाण्याच्या पाळ्या (६०-६५ दिवस आणि ६ वेळा) हे धानापेक्षा (११५-१२० दिवस आणि २९ वेळा) कमी लागत असल्यामुळे, ज्या शेतकऱ्यांकडे सिंचनाची सोय आणि भांडवल कमी आहे. अशा पूर्व विदर्भातील शेतकऱ्यांनी मूग पिकाची लागवड उन्हाळ्यात करावी अशी शिफारस करण्यात येते.

६९. ट्रायकोकार्ड वापरणारे (१:१.२९) धान शेतकऱ्यांचा, लाभ खर्च गुणोत्तर न वापरणारे पेक्षा (१:१.३) अधिक फायदेशीर आहे. तसेच धान पिकांमध्ये ट्रायकोकार्ड तंत्रज्ञानाचा अवलंब केल्यामुळे उत्पादनामध्ये ११.२० टक्क्यांनी वाढ होऊन प्रति हेक्टरी एकूण परतावा रु. ८९३९.०७ (११.१८ टक्क्यांनी जास्त) मिळाला, धान लागवडीसाठी ट्रायकोकार्ड तंत्रज्ञानाचा व्यापक अवलंब करण्याकरिता विस्तार यंत्रणेमार्फत प्रचार व प्रसार करण्यात यावा तसेच तालुका स्तरावर वेळेवर व पुरेसे ट्रायकोकार्ड उपलब्ध करून देण्यावर भर देण्यात यावा अशी शिफारस करण्यात येते.
७०. भुईमूग व जवसासाठी लहान, मध्यम आणि मोठ्या युनिटने कमीत कमी (सम आयव्ययांक) तेलाचे उत्पादन खालील प्रमाणे करावे अशी शिफारस करण्यात येत आहे.

युनिटचा आकार	जवस तेल (कि. ग्रॅ.)	भुईमूग तेल (कि. ग्रॅ.)	एकूण तेल (कि. ग्रॅ.)
लहान	५०२. ९१	८२८. ३७	१३३१.२८
मध्यम	१४५९. ९८	१२२८. १९	२६८८. १७
मोठे	१८३८. १७	१५७५. ०६	३४१३. २३

७१. राजगीरा उत्पादनाचे नफा व खर्चाचे गुणोत्तर प्रमाण १:२.७५ असे आढळून आल्यामुळे राजगीरा पिकाचे उत्पादन घेणे हे शेतकऱ्यांना आर्थिक दृष्ट्या फायदेशीर आहे म्हणून अशी शिफारस करण्यात येते कि, विस्तार यंत्रणांनी, राजगीरा पिकांचे व्यापक प्रमाणात अवलंब होण्यासाठी या पिकाचा प्रचार व प्रसार करावा.
७२. धान या पिकामध्ये एकात्मिक कीड व्यवस्थापन तंत्रज्ञानाचा अवलंबकेल्यामुळे उत्पादकतेमध्ये १९.८४ टक्केनी वाढ होऊन, रु. ७३७५.८९/- प्रति हेक्टरी खर्च हा कमी झाला. करीता धान लागवडीमध्ये एकात्मिक कीड व्यवस्थापनाचा व्यापक प्रमाणात अवलंब करण्याकरिता विस्तार यंत्रणेमार्फत प्रचार व प्रसार करण्यात यावा, अशी शिफारस करण्यात येते.

(ड) वसंतराव नाईक मराठवाडा कृषी विद्यापीठ, परभणी

५२ वी संयुक्त कृषी संशोधन आणि विकास समिती बैठक - २०२४

वाण प्रसारण :

१. भेंडी : ओकरा-१

अधिक उत्पादन असणारा भेंडीचा परभणी सुपर क्रांती (पीबीएन ओकरा-१) हा वाण खरीप हंगामात लागवडीसाठी मराठवाडा विभागात प्रसारीत करण्याची शिफारस करण्यात येत आहे.

२. वनामकृवि - एम ३

केळीच्या उत्परिवर्तीत पैदास पद्धतीने विकसीत केलेला कमी कालावधी, मध्यम उंची, चांगले उत्पादन आणि तसेच उभे पाने असलेला वनामकृवि - एम ३ हा वाण मराठवाडा विभागात लागवड करण्याची शिफारस करण्यात येत आहे.

पीक उत्पादन तंत्रज्ञानावर आधारित शिफारशी

कृषी विद्या

- अति घनता लागवड पद्धतीमध्ये संकरित बीटी कपाशीचे अधिक उत्पादन व आर्थिक नफा मिळण्यासाठी ९० x ३० सेंमी अंतराने पॉलीमल्व (३० मायक्रोन) आच्छादनावर लागवड करून लागवडीनंतर ४५ ते ६० दिवसांनी वाढ फांदी कापणे व लागवडीनंतर ७५ दिवसांनी शेंडा खुडण्याची शिफारस करण्यात येते.
- तुर पीक आधारित आंतरपिक पद्धतीतून अधिक उत्पादकता आणि आर्थिक नफा मिळवण्यासाठी तूर पिकाची बेबी कॉर्न अदावा मधुमका पिकाबरोबर (१:२) या प्रमाणात आंतरपिक म्हणून लागवड करावी.
- मराठवाडा विभागात पावसाचे आगमन १५ दिवस उशिराने झाल्यास कोरडवाहू शेतीमध्ये कापूस, सोयाबीन, मका, तूर, बाजरा आणि मूग यासारखी पिके जुलै महिन्याच्या पहिल्या पंधरवड्यापर्यंत (१ जुलै ते १५ जुलै पर्यंत) घ्यावीत. तथापि उशिरा पेरणीमुळे मूग पिकामध्ये २२.५१ टक्के, बाजरा पिकामध्ये ७.४५ टक्के, तूर पिकामध्ये १६.३१ टक्के, ज्वारी पिकामध्ये १६.५१ टक्के, मका पिकामध्ये १६.४० टक्के, सोयाबीन पिकामध्ये १७.०८ टक्के आणि कापूस पिकामध्ये १५.१० टक्के उत्पादनात घट येते. पावसाचे आगमन ३० दिवसांनी उशिराने झाल्यास कापूस, सोयाबीन, मका, तूर आणि बाजरी या पिकांची पेरणी जुलै महिन्याच्या दुसऱ्या पंधरवड्यापर्यंत (१६ ते ३१ जुलै) करावी. तथापि उशिरा पेरणीमुळे मका पिकामध्ये २८.९७ टक्के, सोयाबीन पिकामध्ये ४४.९३ टक्के, कापूस पिकामध्ये ४०.५४ टक्के उत्पादनात घट येते.
- जानेवारीच्या दुसऱ्या पंधरवड्यात लागवड केलेल्या गवार पिकाचे अधिक उत्पादन व आर्थिक फायद्यासाठी ६० x १० से.मी. अंतरावर लागवड करून ३० सें.मी. अंतरावर ठिबक असलेल्या इनलाईन ठिबक नळीने एक दिवसाआड एकत्रित पीक बाष्पोत्सर्जनाच्या ८० टक्के सिंचन पीक काढणीपर्यंत देण्याची तसेच नत्र:स्फुरद:पालाश (३०:४५:४५ कि./हे.) विद्राव्य खतांद्वारे खालील तक्त्यामध्ये दर्शविल्यानुसार देण्याची शिफारस करण्यात येते.

खते देण्याचा कालावधी	खत विभाजन मात्रा	खताची मात्रा (३०:४५:४५ नत्र:स्फुरद:पालाश, कि./हे.)		
		नत्र	स्फुरद	पालाश
लागवडीच्या वेळी	१	३.००	१८.००	-
लागवडीनंतर १५ ते ३० दिवसापर्यंत	१	३.००	९.००	४.५०
लागवडीनंतर ३१ ते ४५ दिवसापर्यंत	१	९.००	९.००	९.००
लागवडीनंतर ४६ ते ६० दिवसापर्यंत	१	९.००	९.००	१३.५०
लागवडीनंतर ६१ ते ७५ दिवसापर्यंत	१	३.००	-	१३.५०
लागवडीनंतर ७६ ते ९० दिवसापर्यंत	१	३.००	-	४.५०
एकूण	६	३०	४५	४५

५. पावसाच्या खंडामुळे जमिनीतील ओलावा कमी झाल्यास सोयाबीन पिकाच्या उत्पादनात खालील प्रमाणे घट येते अशी शिफारस मराठवाड्यासाठी करण्यात येते.
- * पीक वाढीची अवस्था :- ३९.१ टक्के
 - * पीक फुलोरा अवस्था :- ५५.४ टक्के
 - * शेंगा लागण्याची अवस्था :- ४५.१ टक्के
 - * शेंगा भरण्याची अवस्था :- २३.० टक्के
 - * पीक वाढीच्या अवस्थेपासून ते फुलोरा अवस्था :- ६२.८ टक्के
 - * पीक फुलोरा अवस्थेपासून ते शेंगा लागण्याची अवस्था :- ६७.३ टक्के
 - * शेंगा लागण्याची अवस्था ते शेंगा भरण्याची अवस्था :- ५९.१ टक्के
६. छत्रपती संभाजीनगर विभागात बाजरी पिकाचे एक सिंचनाची पाळी देवून अधिक उत्पादन व आर्थिक फायद्यासाठी, हेक्टरी ७५ किलो नत्राची मात्रा (५० टक्के पेरणीच्या वेळेस व ५० टक्के फुटवे फुटण्याच्या अवस्थेत (पेरणीनंतर २०-२५ दिवसांनी) शिफारस केलेल्या स्फुरद (३० कि/हे) व पालाश (३० कि/हे) च्या मात्रेसह देण्याची शिफारस करण्यात येत आहे.
७. सेंद्रीय पद्धतीने लागवड करण्यात येणाऱ्या कापूस पिकाचे अधिक उत्पादन व आर्थिक नफा मिळविण्यासाठी तसेच जमिनीचे आरोग्य सुधारण्यासाठी शिफारशीत १०० टक्के नत्र खताची मात्रा पेरणीपूर्वी गांडूळखताच्या माध्यमातून (६.० टन/हे) किंवा शिफारशीत १०० टक्के नत्र खताची मात्रा पेरणीपूर्वी ३३ टक्के शेणखत (४.० टन/हे) अ ३३ टक्के गांडूळखत (२.० टन/हे.) + ३३ टक्के निंबोळी पेंड (५७२ किलो/हे) यांच्या माध्यमातून देण्याची शिफारस करण्यात येते.
८. सेंद्रीय पद्धतीने लागवड करण्यात येणाऱ्या हरभरा पिकाचे अधिक उत्पादन व आर्थिक नफा मिळवण्यासाठी तसेच जमिनीचे आरोग्य सुधारण्यासाठी शिफारशीत १०० टक्के नत्र खताची मात्रा पेरणीपूर्वी ३३ टक्के शेणखत (१.७ टन /हे.) अ ३३ टक्के गांडूळखत (८४० किलो/हे) ३३ टक्के, ३३ टक्के निंबोळी पेंड (२४० कि/हे.) यांच्या माध्यमातून किंवा शिफारशीत १००टक्के नत्र खताची मात्रा गांडूळखताच्या माध्यमातून (२.५ टन/हे) देण्याची शिफारस करण्यात येते.

उद्यानविद्या :

९. अधिक उत्पादन व आर्थिक फायद्यासाठी केली पिकाच्या विल्यम्स अथवा ग्रॅन्ड नैन या वाणांची मराठवाडा विभागामध्ये लागवड करण्याची शिफारस करण्यात येत आहे.

पीक संरक्षण :

१०. खरीप हंगामातील सूर्यफुलावरील रस शोषण करणाऱ्या किडी (तुडतुडे, फुलकिडे, पांढरीमाशी) आणि पतंगवर्गीय किडी (पाने खाणाऱ्या अब्या, बोंडे पोखरणारी अळी) यांच्या व्यवस्थापनासह अधिक आर्थिक फायद्यासाठी पेरणीपूर्वी बियाण्यास इमिडाक्लोप्रिड ४८ टक्के एफएस ८ मिली प्रति कि.ग्रॅ. या प्रमाणात बीज प्रक्रिया करावी. त्यानंतर किडींनी आर्थिक नुकसानीची संकेत पातळी ओलांडल्यावर क्लोरॅन्ट्रानिलीप्रोल ९.३ टक्के + लॅम्बडा सायहॅलोथ्रीन ४.६ टक्के झेडसी १२० मिली प्रति हेक्टर या पूर्वमिश्रित किटकनाशकाची ५०० लि. पाण्यात मिसळून फवारणी करण्याची शिफारस करण्यात येते.
११. रब्बी हंगामातील सूर्यफुलावरील रस शोषण करणाऱ्या किडी (तुडतुडे, फुलकिडे, पांढरीमाशी) यांच्या व्यवस्थापनासह अधिक आर्थिक फायद्यासाठी पेरणीपूर्वी बियाण्यास इमिडाक्लोप्रिड ४८ टक्के एफएस ८ मिली प्रति कि.ग्रॅ. या प्रमाणात बीज प्रक्रिया करावी. त्यानंतर किडींनी आर्थिक नुकसानीची संकेत पातळी ओलांडल्यावर थायमिथॉक्झाम १२.६ टक्के + लॅम्बडा सायहॅलोथ्रीन ९.५ टक्के झेडसी १२५ मिली प्रति हेक्टर या पूर्वमिश्रित किटकनाशकाची ५०० लि. पाण्यात मिसळून फवारणी करण्याची शिफारस करण्यात येते.
१२. करडईवरील मावा किडीच्या प्रभावी व्यवस्थापनासाठी थायमिथोक्झाम ३० एफ.एस. १० मिली प्रति किलो बियाण्यास बीजप्रक्रिया करून मावा किडींनी आर्थिक नुकसानीची पातळी गाठताच स्पिनेटोरम ११.७० एस.सी. ८.४ मिली किंवा सायंट्रानिलिप्रोल १०.२६ ओ.डी. १८ मिली प्रति १० लिटर पाण्यात मिसळून एक फवारणी करण्याची शिफारस करण्यात येत आहे.
१३. घेवडा पीकात रायझेक्टोनिया मरच्या प्रभावी व्यवस्थापनासाठी ट्रायकोडर्मा एस्पेरेलम ५ ग्रा. + बॅसिलस सबटिलिस (सीआरबी-७-आयआयव्हीआर) ५ ग्रॅम प्रति किलो बियाणे याप्रमाणे बीजप्रक्रिया आणि त्यानंतर मातीचा भर देते वेळेस १ टक्का आळवणी करण्याची शिफारस करण्यात येत आहे.
१४. करडई वरील मर व मुळज रोगाच्या प्रभावी आणि किफायतशीर व्यवस्थापनासाठी बायोपोलीमर आधारित ट्रायकोडर्मा हर्जियानम हे जैविक बुरशीनाशक १० मिली/किलो बियाणे या प्रमाणात बीज प्रक्रिया करावी अशी शिफारस करण्यात येते.

१५. मक्यावरील बियाणे कुज व रोपे मर या रोगांच्या प्रभावी व किफायतशीर व्यवस्थापनासाठी ट्रायकोडर्मा हर्जियानम हे जैविक बुरशीनाशक पेरणीपूर्व १० ग्राम प्रति लिटर पाणी प्रति किलो बियाणे या प्रमाणात १२ तास भिजवून बीज प्रक्रिया करावी अशी शिफारस करण्यात येते.
१६. महाराष्ट्र राज्यात एस-३६ (बाल्य रेशीम किटक संगोपनासाठी शिफारशीत वाण) या तुती वाणाची उगवण शक्ती वाढविण्यासाठी तुती बेणे कार्बेन्डाझीम ५० टक्के डब्ल्यूपी या बुरशीनाशकाच्या ०.२ टक्के द्रावणात ३० मिनिटे बुडवून बेणे प्रक्रिया करावी त्यानंतर आयबीए (इन्डोल-३ ब्युटेरीक ॲसीड) २००० पीपीएमच्या द्रावणात सदर तुती बेण्याचा खालील १/३ भाग १५ तास कालावधीसाठी बुडवून ठेवल्यानंतर तुती रोपवाटिकेत लागवड करण्याची शिफारस करण्यात येते.

पशुविज्ञान :

१७. शित तापमानाला २१ दिवस टीकवण क्षमता असलेले तंतुसमृद्ध श्रीखंड तयार करण्यासाठी चक्का वजनाच्या ३.९३ टक्के इनुलिन भुकटी, ०.६६ टक्के इसबगोल भुकटी, ४.६६ टक्के जलअपघटीत गवार डिक भुकटी व ४०.०० टक्के साखर शिफारस करण्यात येत आहे.

कृषी अभियांत्रिकी :

१८. मध्यम ते अधिक पावसाच्या प्रदेशात (९०० ते १२५० मिमी. वार्षिक पर्जन्यमान) १ हेक्टर, २ हेक्टर, व ३ हेक्टर पाणलोट क्षेत्रासाठी अनुक्रमे ९५० घन मी., १७०० घन मी. आणि २८०० घन मी. आकारमानाचे (पाणी साठवण क्षमता) शेततळे घेण्यासाठी शिफारस करण्यात येते. या विभागात शेततळे कार्यक्रम राबविण्यासाठी पाणी साठवण क्षमतेनुसार शेततळे घेताना चौरस आकाराची २२ x २२ मी. २८ x २८ मी. आणि ३५ x ३५ मी. (भूपृष्ठावरील मापे) तसेच ३.० मीटर खोली व बाजूचा उतार १.५:१ याप्रमाणे घेण्याची शिफारस करण्यात येते.
१९. मध्यम ते खोल काळ्या जमिनीत पावसाचे पाणी जमिनीवरून वाहून जाण्याचे प्रमाण ४० टक्के पर्यंत तसेच जमिनीची धूप ३६ टक्के पर्यंत कमी करण्यासाठी आणि अतिरिक्त मूलस्थानी जलसंधारणासाठी तसेच सोयाबीन पिकाचे उत्पादनात वाढ होण्यासाठी तीन वर्षातून एकदा १.५ मीटर अंतरावर सबसॉयलिंग (४५ सें.मी. खोल) करण्याची शिफारस करण्यात येते.
२०. उन्हाळी भुईमूग पिकांची पेरणी पश्चात आठवडा निहाय सिंचनाची गरज काढण्याकरिता वनामकृवि विकसित लायसोमिटरद्वारे निश्चित करण्यात आलेल्या पीक गुणांचा किंवा बहुपद सूत्रांचा वापर करण्याची शिफारस करण्यात येत आहे.

लागवडीनंतरचा आठवडा	पीक गुणांक	पीक वाढीची अवस्था
१	०.३८	प्राथमिक (२० दिवस)
२	०.४९	
३	०.६५	
४	०.६६	विकास (३५ दिवस)
५	०.६५	
६	०.७१	
७	०.७९	
८	०.८८	
९	१.१०	मध्य (४५ दिवस)
१०	१.३०	
११	१.२४	
१२	१.१०	
१३	१.०९	
१४	०.९७	
१५	०.७०	अंतिम (३५ दिवस)
१६	०.५६	

वरील तक्त्याला पर्याय म्हणून खालील सूत्राची शिफारस करण्यात येत आहे.

$$y = ७६.३५७ (T/८)^५ - १९६.०२ (T/८)^४ + १७५.९२ (T/८)^३ - ६६.८४२ (T/८)^२ + ११.४९५ + (T/८) - ०.१२०९$$

येथे y = पीक गुणांक, T = पेरणी / टोकण पश्चात दिवस, ८ = पीक कालावधी

२१. खरीप सोयाबीन पिकांची पाण्याची गरज निश्चित करण्यासाठी खालील तक्त्यात नमूद केलेल्या पीक गुणांकाची शिफारस करण्यात येत आहे.

लागवडीनंतरचा आठवडा	पीक गुणांक	पीक वाढीची अवस्था
१	०.५४	प्राथमिक (२० दिवस)
२	०.५८	
३	०.५३	
४	०.४९	विकास (३५ दिवस)
५	०.६०	
६	०.६४	
७	०.७५	
८	०.८०	
९	०.९५	मध्य (४५ दिवस)
१०	१.१०	
११	१.१८	
१२	१.०३	
१३	१.०३	
१४	०.८३	
१५	०.६५	अंतिम (१५ दिवस)
१६	०.६४	
१७	०.५६	

वरील तक्त्याला पर्याय म्हणून खालील सूत्राची शिफारस करण्यात येत आहे.

$$y = ५०.४१५ (T/८)^५ - १२३.०१ (T/८)^४ - ९९.८१२ (T/८)^३ - ३०.६५५ (T/८)^२ + ३.५९६१ (T/८) + ०.४१९३$$

येथे y = पीक गुणांक, T = पेरणी/ टोकण पश्चात दिवस, ८ = पीक कालावधी

२२. रब्बी ज्वारी पिकांची पेरणी पश्चात आठवडा निहाय सिंचनाची गरज काढण्याकरिता वनामकृषि विकसित लायसोमिटरद्वारे निश्चित करण्यात आलेल्या पीक गुणांकाचा किंवा बहुपद सूत्रांचा वापर करण्याची शिफारस करण्यात येत आहे.

लागवडीनंतरचा आठवडा	पीक गुणांक	पीक वाढीची अवस्था
१	०.४८	प्राथमिक (२० दिवस)
२	०.५१	
३	०.४९	
४	०.६५	विकास (३५ दिवस)
५	०.७१	
६	०.७१	
७	०.९१	
८	०.९९	
९	१.०६	मध्य (४५ दिवस)
१०	१.१३	
११	१.२५	
१२	१.२६	
१३	१.१८	
१४	१.०९	
१५	१.०२	अंतिम (३५ दिवस)
१६	०.८३	
१७	०.७१	
१८	०.५८	
१९	०.५०	

वरील तक्त्याला पर्याय म्हणून खालील सूत्राची शिफारस करण्यात येत आहे.

$$y = 24.204 (\tau/\theta)^4 - 44.82 (\tau/\theta)^3 - 34.4 (\tau/\theta)^2 - 6.299 (\tau/\theta) + 9.006 (\tau/\theta) + 0.8382$$

येथे $y =$ पीक गुणांक, $\tau =$ पेरणी/ टोकण पश्चात दिवस, $\theta =$ पीक कालावधी (पेज नं. ८९-९०)

२३. चण्यापासून उत्तम प्रतिचे फुटाणे बनविण्यासाठी चणे प्रथम विद्युत चलित कढई मध्ये 95° सें. तापमानावर ३० सेकंद गरम करून सुती कपड्यामध्ये ७ तास बांधून ठेवावेत, त्यानंतर हे चणे २० सेकंद पाण्यात बुडवून उच्च तापमान कमी वेळ या तत्वावर चालणाऱ्या विद्युत चलित कढईमध्ये 96° सें. तापमानावर मिठाच्या माध्यमात फोडून फुटाणे बनविण्याच्या वनामकृति विकसित प्रक्रियेची लघुउद्योगासाठी शिफारस करण्यात येते.
२४. वनामकृति विकसित प्रक्रियेद्वारे उत्तम प्रकारचे कुरकुरीत व त्वरित खाण्यायोग्य RTE (लसणाचे काप बनविण्यासाठी, ताज्या लसणाचे काप) ५ सें.मि. जाडीचे, (-24°) सें. तापमानावर फ्रिज करून नंतर 90° सें. तापमानावर थारिंग करून, 60° सें. तापमानावर झायरमध्ये वाळवावेत. हे वाळविलेले लसणाचे काप ७ टक्के पाण्याच्या प्रमाणावर, 96° सें. तापमानावर उच्च तापमान कमी वेळ या तत्वावर चालणाऱ्या संयंत्रामध्ये वाळविण्याची शिफारस लघुउद्योगासाठी करण्यात येते.

अन्न तंत्रज्ञान :

२५. खोलीच्या तापमानाला ($37 + 20$ अंशसे) तीन महिन्यांपर्यंत साठवण्याची क्षमता असलेली पोषक मिश्र फळवडी तयार करण्यासाठी आंबा, पपई, मोहाची फुले, साखर, लिंब आम्ल $60:20:20:90:9$ या प्रमाणात वापरण्याची शिफारस करण्यात येते.
२६. खोलीच्या तापमानास ($37 + 20$ अंशसे) दोन महिन्यांपर्यंत एचडीपीई वेष्टनात साठवण क्षमता असलेला उपमा मिक्स तयार करण्यासाठी ज्वारीच्या लाह्यांचा व भाजलेला गव्हाचा 240 मायक्रोमीटर जाडीचा रवा व तळलेले तयार मसाले यांचे मिश्रण $60:20:20$ या प्रमाणात वापरण्याची शिफारस करण्यात येते.
२७. करवंद फळापासून शीत तापमानावर ६ महिन्यांपर्यंत साठवणूक क्षमतेचे 93° brix पूर्ण विद्राव्य घटक, 0.3 टक्के आम्लता असलेले त्वरीत पिण्यायोग्य पेय (RTS) तयार करण्यासाठी 90 टक्के करवंद गर. 40° brix पूर्ण विद्राव्य घटक, 9 टक्के आम्लता असलेले आणि स्वॅशसाठी 24 टक्के करवंद गर आणि 69° brix पूर्ण विद्राव्य घटक व 9.3 टक्के आम्लता असलेल्या सिरपसाठी 24 टक्के करवंद गर वापरण्याची शिफारस करण्यात येते.
२८. पौष्टिक शिरा मिश्रण तयार करण्यासाठी खपली गव्हाचा रवा व सामान्य गव्हाचा रवा $9:9$ प्रमाणामध्ये वापरण्याची शिफारस करण्यात येते.
२९. ड्रॅगनफळ व इतर फळापासून खोलीच्या तापमानाला 90 दिवसांपर्यंत साठवणूक क्षमता असलेले त्वरीत पिण्यायोग्य पेय तयार करण्यासाठी 10 टक्के पांढरा गर असलेल्या ड्रॅगनफळांच्या रसात 20 टक्के आवळ्याचा रस व 70 टक्के लाल गर असलेल्या ड्रॅगनफळांच्या रसात 30 टक्के गुलाबी पेरुचा रस वापरण्याची शिफारस करण्यात येते.
३०. खोलीच्या तापमानाला तीन महिने साठवणूक क्षमता असलेले लोर्जेजेस तयार करण्यासाठी 9 टक्के काकवी मध्ये 9.1 टक्के द्रव ग्लुकोज, 3 टक्के तुळशीचा अर्क, 3 टक्के पुदिन्याचा अर्क, 0.3 टक्के अडुळसा अर्क आणि 0.2 टक्के गवार डिक यांचा वापर करण्याची शिफारस करण्यात येते.
३१. प्रचलित पद्धतीने ज्वारीपासून पौष्टिक अंबील तयार करण्यासाठी ज्वारीला 91 तास भिजवून आलेले मोड सुकवून तयार केलेले 240 ग्रॅम सत्व शिजवून त्यामध्ये 200 मिली ताक व 20 ग्रॅम मसाल्याचे मिश्रण वापरण्याची शिफारस करण्यात येते.
३२. खोलीच्या तापमानावर तीन महिने साठवणूक क्षमता असलेली बॅकिंगद्वारे मटकीची चकली तयार करण्यासाठी 20 टक्के अंकुरीत केलेल्या मटकीचे पीठ, 30 टक्के तांदूळ पीठ, 40 टक्के दाळ पीठ मिश्रण (80 टक्के चनाडाळ : 30 टक्के मुगडाळ : 30 टक्के उडीद डाळ) वापरण्याची शिफारस करण्यात येते.
३३. प्रजैविक पास्ता तयार करण्यासाठी राजगिरा, बकहीट आणि क्विनोआ या आभासी तृणधान्यांचा $40:30:20$ या प्रमाणात वापर व बॅसीलस कोरॅग्युलस (9×10^8 CFU/gm) या जीवाणूचा वापर करण्याची शिफारस करण्यात येते.
३४. शीत तापमानाला 98 दिवसांपर्यंत साठवणूक क्षमता असलेले प्रजैविक फळांचे योगर्ट तयार करण्यासाठी 2 टक्के सम प्रमाणात लॅक्टोबॅसिलस केसाय, लॅक्टोबॅसिलस प्लॅन्टयारम व योगर्ट विरजन वापरून तयार केलेले योगर्ट 79 टक्के व त्यामध्ये 29 टक्के फळांचा गर (7 टक्के सम प्रमाणात ड्रॅगन फळांचा गर, आंब्याचा रस व सफरचंदाचा गर) वापरण्याची शिफारस करण्यात येते.
३५. पौष्टिक मटरी तयार करण्यासाठी रान पालेभाज्या, घोळ (पर्सलेन) व चंदन बटवा (गुजफीट) पासून 0.4 टक्के सोडीयम मेटाबायसल्फाइट द्रावणात 3 मिनीटे उष्ण जल प्रक्रिया व कॅबिनेट यंत्रात वाळवून (60° से. वर 4 तास घोळसाठी व 8 तास चंदन बटवासाठी) तयार केलेली भुकटी प्रत्येकी 6 टक्के वापरण्याची शिफारस करण्यात येते.

सामुदायीक विज्ञान :

३६. महिला ऊसतोड कामगारांचे शस्त्रक्रियेद्वारे गर्भाशय काढल्यामुळे त्यांच्यावर होणारे दुष्परिणाम टाळण्यासाठी व त्यासंबंधी सामान्य आरोग्य विषयक काळजी घेण्यासाठी वनामकृवि विकसित केलेल्या आरोग्यज्ञान मोबाईल डिजिटल ॲपचा उपयोग करण्याची शिफारस करण्यात येते.
३७. खोलीच्या तापमानाला तीन महिन्याची टिकवण क्षमता असलेले पोषणमूल्यवर्धित थालीपीठ मिश्रण तयार करण्यासाठी गहू, ज्वारी, बाजरी, हरभरा, चवळी व मसाले १५:४०:०५:१०:१५:१५ या प्रमाणात वापरण्याची शिफारस करण्यात येते.
३८. चॉकलेट तयार करण्यासाठी गुळ भुकटी, जवस भुकटी, माल्टोडेक्सट्रिन व व्हॅनिला इसेन्स ३५:२५: ४.५:०.५० या प्रमाणात वापरण्याची शिफारस करण्यात येते.
३९. बेकरी उत्पादनामध्ये पोषण मूल्य वृद्धिंगत करण्यासाठी २ टक्के वाळलेल्या पुरुच्या पानाची शिफारस करण्यात येते.

मृद विज्ञान :

४०. मराठवाडा विभागामध्ये हळदीचे शाश्वत उत्पादन घेण्याकरिता, पाण्याचा योग्य निचरा होणारी, अतीखोल ते मध्यम खोल, विद्युत वाहकता ०.२५ डेसी सिमन/मिटर पेक्षा कमी व विनीमय सोडीयम टक्केवारी ५.० पेक्षा कमी असलेल्या (क्षारमुक्त किंवा चोपनमुक्त) जमिनीची निवड करण्याची शिफारस करण्यात येत आहे.

विस्तार शिक्षण :

४१. बहुतांश शेतकऱ्यांनी मेक्सिकन भुंग्याचा मोठ्या प्रमाणावर वापर करून गाजर गवत निर्मूलनासाठी कार्यक्रम राबविण्याची सूचना केलेली आहे. त्यामुळे महाराष्ट्र शासनाने संपूर्ण महाराष्ट्र राज्यात मेक्सिकन भुंग्याचाद्वारे गाजर गवत निर्मूलन करण्याच्या मोहिमेची सुरुवात करण्यात यावी, अशी शिफारस वसंतराव नाईक मराठवाडा कृषि विद्यापीठ, परभणीमार्फत करण्यात येत आहे.
४२. प्रादेशिक कृषि मेळावा आणि प्रदर्शनीची उपयुक्तता लक्षात घेता, वनामकृवि, परभणीमार्फत अशी शिफारस करण्यात येते की, महाराष्ट्र राज्यातील कृषि विद्यापीठांनी (SAUs) नाविन्यपूर्ण आणि अद्यावत कृषि तंत्रज्ञानाचा समावेश असलेल्या राज्यस्तरीय कृषि मेळावा आणि प्रदर्शनीचे दरवर्षी आयोजन करावे व सदरील मेळावा व प्रदर्शनीमध्ये आंतरराष्ट्रीय तंत्रज्ञान दालनाचा समावेश करावा.
४३. १. द्राक्ष पीकामध्ये कीड व रोग नियंत्रणासाठी वापरण्यात येत असलेल्या कीटकनाशक व बुरशीनाशकांच्या वापरानंतर रिकाम्या डब्यांची (कंटेनर) योग्य विल्हेवाट न लावल्यामुळे माती, वायू व पाण्याच्या प्रदुषणाची गंभीर समस्या निर्माण झालेली आहे. ही समस्या टाळण्यासाठी औषध निर्माण करणाऱ्या कंपन्यांनी सदरील वापरलेले रिकामे डबे परत खरेदी करण्याबाबतचे धोरण अवलंबवावे अशी शिफारस वनामकृवि मार्फत करण्यात येत आहे.
२. औषध निर्मिती करणाऱ्या कंपन्यांनी किटकनाशक व बुरशीनाशकांवर छापलेली किंवा सोबत दिलेली लिखित माहिती ही वाचण्यायोग्य व ठळक असावी किंवा औषधाच्या डब्यावर क्युआर (QR) कोड किंवा युट्यूब युआरएल (URL) छापून सुरक्षित वापराविषयी डिजिटल पद्धतीने माहिती उपलब्ध करून द्यावी, अशी शिफारस करण्यात येत आहे.

कृषी अर्थशास्त्र :

४४. वनामकृवि, परभणी यांच्या शिफारसीनुसार इष्टतम संसाधन वाटपाचा अवलंब करण्यासाठी रेशीम उद्योगाने दिलेल्या पद्धती आर्थिकदृष्ट्या किफायतशीर (परतावा कालावधी २१ महिने) आणि फायदेशीर (नफा खर्च गुणोत्तर- २.७२ तसेच लाभदायकता निर्देशांक २.८१) ठरतील. तसेच मराठवाड्यातील शेतकऱ्यांचे शाश्वत उपजिवीसाठी, उत्पन्न दुष्पट करण्यासाठी आणि शासनाच्या रेशीम आणि दूध धोरणास चालना देण्यास लाभदायक ठरतील.
४५. संशोधनाच्या निष्कर्षान्वये असे निदर्शनास आले की, मराठवाडा विभागाचा अनुकूल क्षमता निर्देशांक (०.२९४२) महाराष्ट्रातील इतर विभागापैकी (पश्चिम महाराष्ट्र (०.३६३५), कोकण (०.३२५२) व विदर्भ (०.३५०९)) सर्वात कमी आढळून आला आहे. त्यामुळे अशी शिफारस करण्यात येते की, मराठवाडा विभागाची अनुकूलता वाढवण्यासाठी सरकारने पायाभूत सुविधांच्या विकासासाठी निधी वाढवून द्यावा, यामध्ये मोठ्या व लघुसिंचन प्रकल्पांमध्ये गुंतवणूक, रस्त्यांच्या जाळ्याचा विस्तार, वनक्षेत्रांची वाढ आणि कार्यक्षम खत वापरास प्रोत्साहन यांचा समावेश असावा.
४६. हरभरा उत्पादकांनी वसंतराव नाईक मराठवाडा कृषि विद्यापीठ, परभणी हरभरा उत्पादन तंत्रज्ञानाचा कमी, मध्यम व उच्चतम अवलंब ल्यामुळे नफा-खर्च गुणोत्तर अनुक्रमे १.३६, १.५१ आणि १.६२ आहे. त्यामुळे मौल्यवान संसाधनांचा अपव्यय टाळण्यासाठी व नफा-खर्च गुणोत्तर उंचावण्यासाठी हरभरा उत्पादकांनी विद्यापीठाने शिफारसीत तंत्रज्ञानाचा परिपूर्ण अवलंब करावा अशी शिफारस करण्यात येते.
४७. कापूस पिकामध्ये क्रॉपसेप प्रकल्पाच्या माध्यमातून योग्यवेळी उचीत पीक संरक्षण सल्ला दिल्याने उत्पादनामध्ये २४ टक्के व उत्पनामध्ये २९ टक्के वाढ दिसून आली आहे. कापूस पिकाचे अधिक उत्पादन मिळण्यासाठी व कापूस उत्पादकामध्ये आर्थिक शाश्वता आणण्यासाठी क्रॉपसेप प्रकल्प कायमस्वरूपी राबवण्याची शिफारस वसंतराव नाईक मराठवाडा कृषि विद्यापीठामार्फत करण्यात येत आहे.

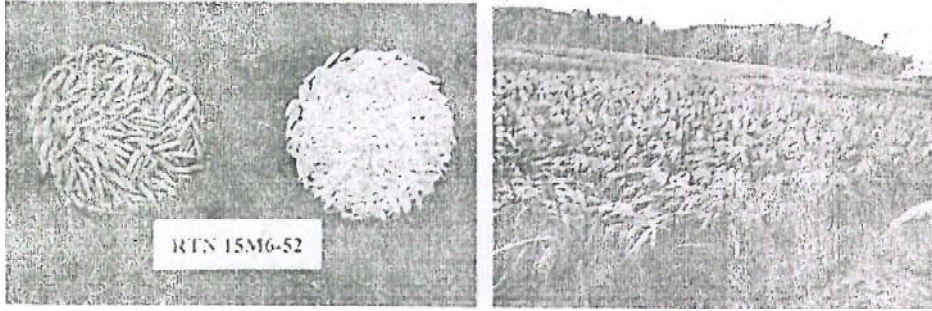
(इ) डॉ. बाळासाहेब सावंत कोकण कृषी विद्यापीठ
दापोली ४१२ ७१२, जि. रत्नागिरी
संशोधन शिफारशी २०२४

पीक उत्पादन तंत्रज्ञानावर आधारित शिफारशी

विकसित व प्रसारीत केलेले पीकांचे वाण :

१. भात : कोकण सुवास : (५२-६एम १५-आरटीएन)

कोकण सुवास (५२-६एम १५- आरटीएन) सुगंधी व लांबट बारीक दाण्याचे आणि अधिक उत्पादन देणारे भाताचे वाण कोकण विभागात लागवडीसाठी प्रसारित करण्याची शिफारस करण्यात येत आहे.

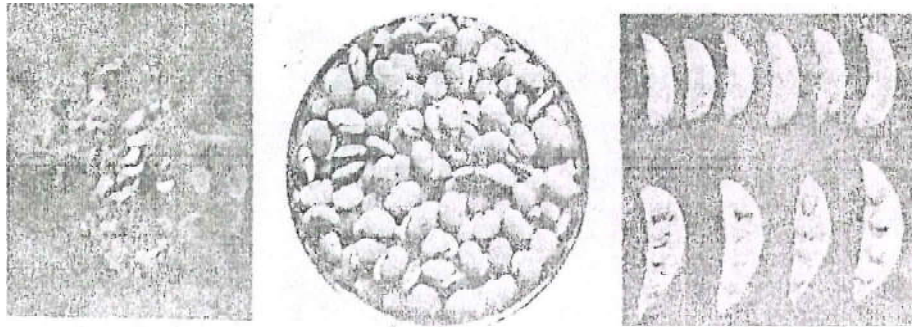

वैशिष्ट्ये-

- * कोकणातील अति बारीक दाणा असलेला पहिला सुवासिक वाण
- * ११५-१२० सेमी ऊंची
- * ११५-१२० दिवस पक्व कालावधी
- * सरासरी उत्पन्न ४.५ ते ५.० टन प्रति हेक्टर

२. दाल : कोकण वाल ३) डिपीएलडब्ल्यू-४ : (

कोकण वाल ३ या अधिक उत्पादन देणाऱ्या दालाच्या वाणाची कोकण विभागात रब्बी हंगामात लागवडीसाठी प्रसारित करण्याची शिफारस करण्यात येत आहे.

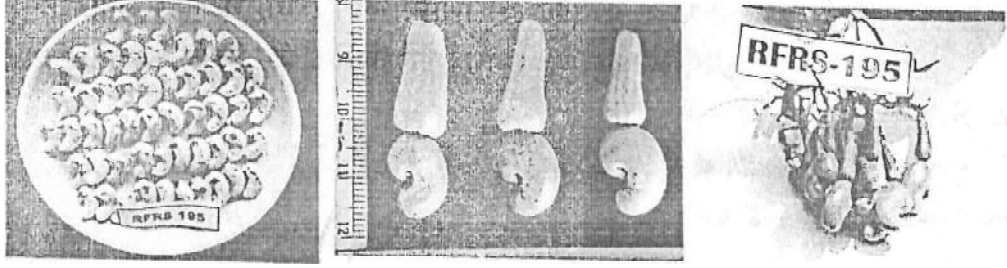
वैशिष्ट्ये-

- * स्थानिक चाचणीमध्ये या वाणाचे तुल्य वाणापेक्षा प्राथमिक चाचणी प्रयोगात ३७.३० व समान चाचणी प्रयोगात %१६.८० अधिक उत्पादन%
- * बहुस्थानीय चाचणीमध्ये तुल्य वाणापेक्षा ३० अधिक उत्पादन %३७.
- * कृषीविद्या चाचणी प्रयोगात कोकण वाल ३ या वाणाचे प्रती हेक्टर १३ किंवा ३८. उत्पादन
- * रब्बी २०२२ हंगामात कोकणात घेतलेल्या स्वीकृत चाचणी प्रयोगामध्ये या २३-अधिक उत्पादन %०२.१६ वाणाचे तुल्य वाणापेक्षा
- * कालावधी १०० दिवस १०५-
- * झुडूप प्रकारात वाढणारा व बाजारात अधिक मूल्य मिळवून देणारा वाण (दर)

- * पानाच्या शिरा पिवळ्या पडणे या विषाणूजन्य रोगास तसेच पानावरील ठिपका या बुरशीजन्य रोगास मध्यम प्रतिकारक
- * शेंगा पोखरणान्या अळीस प्रतिकारक आणि मावा या किडीस मध्यम प्रतिकारक
- * या वाणाचे सरासरी उत्पादन १५ किंवल प्रति हेक्टर १६-

३. वेंगुर्ला- १० एम :

ओल्या काजूगरासाठी टरफलामध्ये तेलाचे कमी प्रमाण असणारा, तसेच गर काढण्यास सुलभ व गराचे अधिक प्रमाण असणारा वेंगुर्ला एम बी या वाणाची कोकणामध्ये १०-लागवडीकरिता प्रसारित करण्याची शिफारस करण्यात येते.

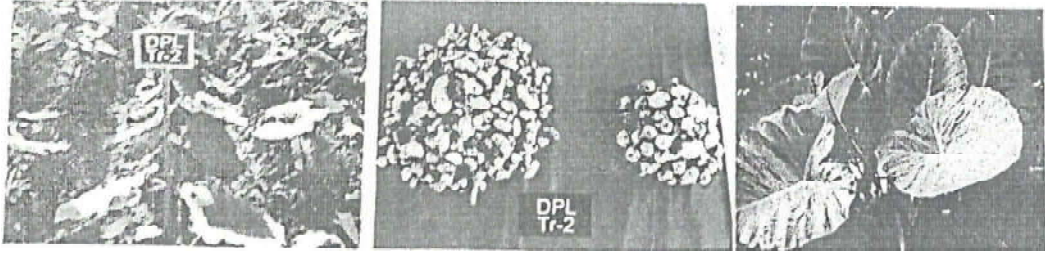

वैशिष्ट्ये-

- * ओल्या काजूगरासाठी उपयुक्त
- * ओल्या काजू बीमधून गर काढण्यास अत्यंत सुलभ
- * टरफलाची जाडी मध्यम मि ५.२) मी (.मी.मि ४ते
- * ओल्या काजू बी टरफलामधील तेलाचे प्रमाण कमी (% ८५.७)
- * ओल्या काजूगराचे अधिक प्रमाण (% ३२)
- * ओल्या काजूगराचे अधिक उत्पादन

४. कोकण मनोहर :

भाजीच्या अळूचे पान व कंदांचे अधिक उत्पादन देणारा कोकण मनोहर) DPL Tr-२) हा वाण महाराष्ट्राच्या कोकण विभागात लागवडीसाठी प्रसारित करण्याची शिफारस करण्यात येत आहे.

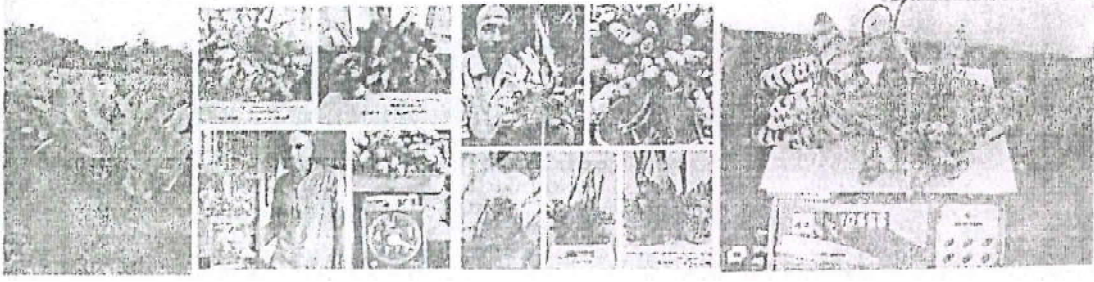

वैशिष्ट्ये-

१. कंदांचे अधिक उत्पन्न देणारी जात) १४ टन प्रति हेक्टर ६२.)
२. पानांचे अधिक उत्पन्न) ४टन प्रति हेक्टर ३२.)
३. कंदीकांचे प्रति झाड अधिक उत्पन्न) १४.८०)
४. फायटोफथोरा या पानकुज रोगास मध्यम प्रतिकारक
५. वर्षभर लागवडीसाठी योग्य
६. अधिक स्टार्चचे प्रमाण) १३% ४६.)
५. ऑक्लॅलेटचे प्रमाण कमी) १५९% मि. ग्रॅ. ०३.१०० ग्रॅ.)
८. पानांमध्ये तसेच देठामध्ये खवखवण्याचे प्रमाण कमी.
९. कंद व कंदीकांच्या गराचा रंग पांढरा असतो.
१०. कंद व कंदीकांची चव उत्तम व खाण्यास चांगले.
- ११ अधिक निव्वळ आर्थिक नफा.

५. कोंकण हळद १-

हळद या पीकाचा अधिक उत्पादन देणारा कोंकण हळद १-हा वाण कोंकण विभागात लागवडीसाठी प्रसारित करण्याची शिफारस करण्यात येत आहे.

वैशिष्ट्ये -

- * स्थानिक प्रकारातून निवड केलेले वाण
- * अधिक उत्पन्न देणारे
- * उत्पन्न ६५ टन/हेक्टर
- * करक्युमिन ४ ते ५ टक्के
- * रोग व कीड प्रतिकारक
- * शेतकऱ्यांनी स्वीकारलेले

पीक उत्पादन तंत्रज्ञानावर आधारित इतर शिफारशी

अ) नैसर्गिक साधनसंपत्ती व्यवस्थापन

हवामान आणि कृषी हवामानशास्त्र

१) डॉ बाळासाहेब सावंत कोंकण कृषी विद्यापीठ दापोली शिफारशीत व्यवस्थापन ४६) नोव्हेंबर १५ पद्धतीचा अवलंबन केलेल्या हापूस आंबा बागेमध्ये वा हवामान आठवडा (वा हवामान आठवडा ५०) डिसेंबर १५ पासून (पर्यंतच्या सलग सात दिवसांच्या सरासरी किमान तापमानकमाल आणि किमान तापमानातील फरक आणि टक्के मोहराचे पूर्वानुमान ५० तीन आठवडे अगोदर बाष्पीभवन नोंदीचा वापर करून करण्याकरिता खालील हवामान आधारीत सुत्राची शिफारस करण्यात येत आहे.

हापूस आंब्यास मोहराचे पूर्वानुमान $275.90 = (\text{तीन आठवडे अगोदर}) \text{ कमाल आणि किमान } \times 228.0 - \text{बाष्पीभवन } \times 728.0 - \text{किमान तापमान } \times 399.9 \text{ तापमान फरक}$

(आर^२ ०६५.० = ००)

जमीन सुपीकता आणि पीक अन्नद्रव्ये व्यवस्थापन

२. कोंकणातील जांभ्या जमिनीमध्ये कलिंगडाचे अधिक उत्पादन आणि गुणवत्ता तसेच जमिनीचे गुणधर्म सुधारणेसाठी गादीवाफ्यावर काळे प्लास्टिक आच्छादनाचा वापर करून लागवडीच्या वेळी शिफारशीत खतमात्रे सोबत) १५०:५०:५० नत्रपालाश : स्फुरद: भाताच्या तुसापासून तयार केलेले बायोचार चार टन (किलो प्रति हेक्टरीप्रती हेक्टरी देण्याची शिफारस करण्यात येत आहे.

३ महाराष्ट्रातील (कोंकण विभागाच्या जमिनीतून भात पीकाचे अधिक उत्पादन आणि मिथेन वायूचे उत्सर्जन कमी करण्यासाठी कोंकण अन्नपूर्णा ब्रिकेट) ३४:१४:०६ नत्र, स्फुरद, पालाश सोबत (०.०८% अर्थोसिलिसिक ऍसिड १५ किलो प्रति हेक्टर लावणीच्या वेळी जमिनीतून देण्याची शिफारस करण्यात येत आहे.

बागायती पिके

४. कोंकण विभागाकरिता सुरु हंगामातील गाळपयोग्य ऊसाचे व साखरेचे अधिक उत्पदान आणि अधिक आर्थिक फायदा मिळविण्यासाठी कायटोसानची खालीलप्रमाण शिफारस करण्यात येत आहे.

१. लागण ऊसाकरिता कायटोसानच्या १०० पीपीएम गंगा विकिरण प्रक्रिया न केलेल्या (१ टक्के द्रावणाचे १० मिली प्रति लिटर (किंवा ५० पीपीएम गॅमा विकिरण प्रक्रिया केलेल्या) १ टक्के द्रावणाचे ५ मिली प्रति लिटर (द्रावणाची ३० मिनिटांकरिता बेणे प्रक्रिया आणि लागणीनंतर ३०, ६० आणि ९० दिवसांनी पीकावर फवारणी करावी.

२ खोडवा पीकासाठी कायटोसानच्या १०० पीपीएम गॅमा विकिरण प्रक्रिया न केलेल्या) (१ टक्के द्रावणाचे १० मिली प्रति लिटर (किंवा ५० पीपीएम गॅमा विकिरण प्रक्रिया केलेल्या) १ टक्के द्रावणाचे ५ मिली प्रति लिटर द्रावणाची पहिल्या पाण्यानंतर आळवणी आणि नंतर ३० ६० आणि ९० दिवसांनी पीकावर फवारणी करावी.

एकात्मिक शेती पद्धती

५. कोकणामध्ये नारळ पीक आधारीत शेती पद्धती विकसित करण्यासाठी एक एकर नारळ लागवड क्षेत्रामध्ये वर्षामध्ये कावेरी जातीच्या प्रत्येकी ५० कोंबड्यांच्या तीन तुकड्या पाळण्याची शिफारस करण्यात येत आहे.
६. कोकण विभागातील लहान व सीमांत शेतकऱ्यांसाठी शाश्वत व नफा मिळविण्याबरोबर नैसर्गिक संसाधनांचा कार्यक्षम वापर आणि हरितगृह वायु उत्सर्जन कमी करण्यासाठी डॉ बाळासाहेब सावंत कोकण कृषी विद्यापीठाने विकसित केलेले १.०० हेक्टर क्षेत्रावरील एकात्मिक कृषी पद्धती प्रारूपामध्ये खालीलप्रमाणे घटकांचा समावेश करण्याची शिफारस करण्यात येते.

खरीप हंगाम		रब्बी हंगाम	
पिक	क्षेत्र हे.	पिक	क्षेत्र हे.
भात	०.२०	मधुमका	०.१०
पोष्टिक तृणधान्य नागली/वरी	०.१०	मूग	०.०५
भुईमुग	०.१०	चवळी	०.०५
काकडी	०.०५	मोहरी	०.०५
चारापीक नेपिअर बाजरा	०.०५	दुधी भोपळा	०.०५
एकूण	०.५०	पांढरा कांदा	०.०५
		वाली + माठ	०.०५
		भेंडी	०.०५
		चारापीक नेपिअर बाजरा	०.०५
		एकूण	०.५०
ब (उदयानवर्गिय पिके)			
१	आंबा	रत्ना, केशर आणि हापूस	०.२०
२	आवळा	कृष्णा, कांचन आणि चकैया	०.०५
३	चिकू	कालीपत्ती	०.०५
४	नारळ	प्रताप	०.०५
५	रोपवाटिका	आंबा कलमे, चिकू कलमे व शोभिवंत रोपे	०.०५
	एकूण		०.४०
क (पशुधन)			
१	गोपालन (गाई ३)	२ संकरित गाई जर्सी+१ स्थानिक गाय	३५.७५ चौ.मी.
२	शेळी युनिट : १० मादी + २ नर	कोकण कन्याळ	३५.७५ चौ.मी.
३	कुक्कुटपालन : ३ बचेस/वर्ष (२०० ते २५० पक्षी / बॅच)	कावेरी आणि देशी जात	३५.७५ चौ.मी.
	एकूण		१०७.२५ चौ.मी.
ड (पूरक घटक)			
१	गांडूळखत युनिट	आयसेनिया फेटीडा	१८.०० चौ.मी.
२	अळंबी संवर्धन ३० बेडस	प्लुरोटस सोजरकाजू	१८.०० चौ.मी.
३	परत बाग	वेलवर्गीय भाज्या, पालेभाज्या, कंद पिके	२००.०० चौ.मी.
	एकूण		२३६.०० चौ.मी.
इ (इतर वापराकरिता क्षेत्र)			
१	बांध व कुपणावरील लागवड,भांडार, खळे आणि इतर क्षेत्र	नारळ, पपई जांभूळ, गिरिपुष्प इ.	६५६.७५ चौ.मी.
		एकूण (अ+ब+क+ड+इ)	१.०० हे.

- ७) महाराष्ट्राच्या कोकण विभागातील शेतकऱ्यांसाठी एकात्मिक कृषी पद्धतीत शेतीतील विविध उद्देशांची पूर्तता करण्याकरिता एकूण क्षेत्रापैकी पीक पद्धतीच्या ५० टक्के क्षेत्रामध्ये खालील प्रमाणे पीक पद्धती घेण्याची शिफारस करण्यात येते.

उद्देश	पीक पद्धती
जमिनीचे आरोग्य	भात चवळी -किंवा भात-मूग
कुटुंब पोषण	भात - भुईमूग -वाली
पशुखाद्य पोषण	भात ओट किंवा भात - चाराचवळी
उत्पन्न वाढ	भात - काकडी

- ८) महाराष्ट्राच्या दक्षिण कोकण विभागामध्ये चाऱ्याचे अधिक उत्पादन, निव्वळ आर्थिक नफा आणि सकस चारा मिळण्यासाठी चारा मका + चवळी किंवा चारा मका राईसबीन + (गायमुग) या आंतर पीकाची २:२ या प्रमाणात लागवड करण्याची शिफारस करण्यात येत आहे.

- ९) उत्तर कोकण किनारपट्टी विभागात भात आधारित भाजीपाला पीक पद्धतीपासून अधिक उत्पादन आणि आर्थिक फायदा मिळण्यासाठी भात काकडी किंवा भात भेंडी किंवा भात -मिरची या पीक पद्धती घेण्याची शिफारस करण्यात येते.

वनीकरण आणि कृषी वानिकी

- १०) कोकणामध्ये कृषी वनिकी प्रणाली अंतर्गत जमिनीच्या कार्यक्षम वापरासाठी आणि अधिक उत्पादनासाठी ८ x ८ मीटर अंतरावर बांबू लागवडीत हळद लागवडीची शिफारस ८ X करण्यात येत आहे.

सॅड्रिय शेती संशोधन

- ११) कोकण विभागात खरीप हंगामात सॅड्रिय पद्धतीने नाचणी पीकाच्या लागवडीपासून अधिक नफा मिळविण्यासाठी प्रत्येकी १० ग्राम प्रती लिटर स्फुरद आणि पालाश विरघळविणारे जिवाणू द्रावणात लावणीपूर्वी रोपे बुडवून तसेच १५ दिवस लावणीपूर्वी गांडूळ खत ३.५ टन प्रती हेक्टर आणि रॉकफोस्फेट (२०%) ८५ किलो प्रती हेक्टर मातीमध्ये मिसळून देण्याची शिफारस करण्यात येत आहे.
- १२) सॅड्रिय पद्धतीने लागवड केलेल्या कुळीथ पीकापासून अधिक उत्पादन आणि निव्वळ नफा मिळविण्यासाठी प्रती हेक्टर ५ टन शेणखत आणि पेरणीनंतर १० दिवसांनी जमिनीत प्रती हेक्टर ५०० लिटर जीवामृताची आळवणी करून पेरणीनंतर २० आणि ४० दिवसांनी ३ टक्के पंचगव्याची फवारणी करण्याची शिफारस करण्यात येत आहे.
- १३) उन्हाळी हंगामामध्ये सॅड्रिय पद्धतीने लागवड केलेल्या भेंडीपासून अधिक उत्पादन व नफा मिळविण्यासाठी ३ टन प्रती हेक्टर निंबोळी पेंड भुकटी किंवा १५ टन प्रती हेक्टर शेणखत किंवा पेरणीनंतर २०,४०,६० दिवसांनी ५०० लिटर जीवामृत प्रती हेक्टर प्रती आळवणी देण्याची शिफारस करण्यात येत आहे.
- १४) आर्थिक मिळकत आणि जमिनीचे आत आधारित पीक पद्धतीपासून अधिकचे उत्पादन (या पीक 'वाल-भात' आणि 'हरभरा भात' वांगी भात' आरोग्य सुधारण्यासाठी पद्धतीमध्ये सॅड्रिय अन्नद्रव्य: व्यवस्थापनासाठी खालीलप्रमाणे सॅड्रिय स्त्रोतांचा वापर करण्याची शिफारस करण्यात येते.

स्तोत्र	खरिफ भात	रब्बी पिके		
		वांगी	हरभरा	वाल
शेणखत टन प्रती (हेक्टर)	५००	९.६०	१.४५	१.४५
गिरीपुष्पाचा हिरवा पाला टन प्रती (हेक्टर)	७५०
निंबोळी पेंड टन प्रती (हेक्टर)	०.५०	०.९०	०.१५	०.१५
भाताचा पैदा टन प्रती (हेक्टर)	४.००
गांडूळखत टन प्रती (हेक्टर)	..	३.२०	०.५४	०.५४

उद्यानविद्या :

१. केळी

केळीचे अधिक आणि गुणवत्तापूर्वक उत्पादनासाठी घटावरील नरफुल तोडणीनंतर काढणीपर्यंत पांढऱ्या किंवा निळ्या रंगाच्या नॉनओवन पॉली प्रोपेलिन (जीएसएम १५) पिशवीचे आवेष्टन घालण्याची शिफारस करण्यात येते.

२. नारळ

कोकणामध्ये उत्पादन देणाऱ्या नारळ बागेपासून अधिक उत्पादन आणि नफा मिळविण्यासाठी फणस, आवळा, सफेद जाम व कोकम या पारंपारिक फळपीकांची मिश्रपीक लागवड (चार माडांच्या मध्यभागी ५४ झाडे/एकर) करण्याची शिफारस करण्यात येत आहे.

३. वांगी

कोकण विभागासाठी वांगी पीकाचे अधिक उत्पादन व आर्थिक नफा तसेच जीवाणूजन्य मर रोगास प्रतिकारक असणाऱ्या सोलॅनम टोर्वम किंवा कोकण प्रभा या वांग्याच्या वाणाची कलमे करण्यासाठी खुंट म्हणून वापरण्याची शिफारस करण्यात येत आहे.

पशु विज्ञान व मत्स्य पालन :

पशु विज्ञान :

१. कोकण कन्याळ शेळी माद्यांच्या अधिक वाढ आणि प्रजोत्पादनासाठी बंदिस्त व्यवस्थापन पद्धतीने जोपासना करण्याची शिफारस करण्यात येते

मत्स्य विज्ञान :

२. पर्स सीन मासेमारी संबंधी असलेले पाण्याची खोली (१२.५ वाव) (जाळीचा आकार ..मी. मी २५ तार्लीकरिता) जाळीच्या आसांचा आकार (मी ३००-५००) बांगडाकरिता ४९ (मी.) आणि प्रतिबंधित उपकरणे, बाबींचे अनुपालन इ. (बूम आणि हायड्रोलिक विंच) तसेच अंमलबजावणी यंत्रणा मजबूत करणे आणि अधिक कठोर देखरेख उपाय लागू करण्याची शिफारस करण्यात येत आहे.
३. शोभिवंत पाणवनस्पतीच्या (कबोम्बा, व्हॅलीसनेरिआ आणि लुडविगीआ) उत्तम वाढीसाठी हायड्रोपोनिक तंत्रज्ञान वापरताना नारळाच्या शेंड्या (शेंड्या) माध्यम म्हणून वापरण्याची शिफारस करण्यात येते.

मुलभूत शास्त्रे, अन्नशास्त्र आणि तंत्रज्ञान :

१. माणगा बांबू जातीची उतीसंवर्धनाने अभिवृद्धि करण्याकरिता आणि बाह्य वातावरणात एकरूप होण्यासाठी खालील संसकारांची शिफारस करण्यात येते.

%५ नोड्स निर्जंतुकीकरण करण्यासाठी "सोडियम हायपोक्लोराइटच्या द्रावणाने ४० मिनिटासाठी प्रक्रिया केल्यानंतर ०.१ कार्बोन्डाइमि आणि %२.२५० मि. प्रति ग्रा. लिटर सिफोट्याक्झिम द्रावणाने ६० मिनिटे प्रक्रिया करावी. %७० त्यानंतर % १४ मिनिट प्रक्रिया करून १ अल्कोहोल द्रावणाने सोडियम हायपोक्लोराइटने १४ मिनिटे प्रक्रिया करावी. पुढील प्रक्रिया १५ मिनीटे ११ मरकुरीक क्लोराईडने % करावी व त्यानंतर डिस्टील पाण्याने धुऊन घ्यावेत. निर्जंतुकीकरण केलेले नोड्स, मुरासिगे आणि स्कूग यांच्या पोषक द्रावणामध्ये ४ मि.पी.ए. प्रति लिटर बि. ग्रा. वापरून पी.ए. प्रति लिटर बि.ग्रा.मि. १ पोषक द्रावणामध्ये एस.एम. वर ताढवावेत तसेच फुटव्यांची संख्या वाढवावी एमप. ग्रा. मि. १ पोषक द्रावणामध्ये एस. प्रति लिटर आय वापरून तयार केलेल्या फुटव्यांमध्ये मुळांची ए.ए. आणि एन.ए.बी. रोपांची प्रस्थापना वाढ करावी माती मिश्रणामध्ये (१:१:१) कोकोपीट आणि शेणखत करावी.

काढणी पश्चात तंत्रज्ञान :

१. शतावरी मूल्यांपासून पावडर तयार करण्यासाठी तसेच त्यामधील क्रियाशील घटक एक वर्षापर्यंत टिकवून ठेवण्यासाठी ४५ ± २ अंश से. तापमानाला कॅबिनेट ट्रे ड्रायिंग पद्धतीने पाण्याचे प्रमाण १०% पेक्षा कमी करून वाळविण्याची शिफारस करण्यात येत आहे.
२. ताज्या हळदीच्या कंदापासून चांगल्या प्रतीचे (३८.२९% कुरकुमीन टिकून राहण्यासाठी) हळदीचे सुकविलेले काप बनवण्यासाठी हळदीच्या कंदाचे गरम पाण्यामध्ये (तापमान ९० ± २ अंश से) पाच मिनिटांसाठी ब्लॉचिंग करण्याची शिफारस करण्यात येत आहे.
३. सुकविलेल्या बॉबील मासळीतील १५% पाण्याची क्षमता राखण्यासाठी आणि ६० दिवसापर्यंत साधारण तापमानास टिकविण्यास मायक्रोवेव्ह तंत्रज्ञानाचा (३६० वॅट ऊर्जा पातळीचा) वापर करून ५.५ मिनिट प्रक्रिया करण्याची शिफारस करण्यात येत आहे.
४. अंड्यातील पिवळ्या भागाच्या पानियुक्त अंशाचा वापर करून त्यामध्ये ३% ग्लिसरॉल आणि ३% जिलेटिन मिसळून अल्ट्रासोनिकेशन (मिनि ५) टे तंत्राद्वारे खाण्यायोग्य वेष्टन तयार करण्याची शिफारस करण्यात येत आहे.
५. विकसित केलेल्या काजू बॉन्डचे कार्बोनेटेड पेय ३ महिने कालावधीपर्यंत सुस्थितीत राहण्यासाठी ४० मिली काजू बॉन्डचे सिरप (६६.५° ब्रिक्स) आणि १६० मिली कार्बोनेटेड थंड पाणी ह्याची ८० psi दाबाने कार्बोनेशन करण्याची शिफारस करण्यात येत आहे.
६. कच्च्या फणस गरे शुद्ध पामतेलात १३५ अंश तापमानात ३ मिनीटे तळून स्टॅन्ड अलोन पाऊचमध्ये (५० मायक्रॉन) सीलबंद स्थितीत साठविण्याकरिता शिफारस करण्यात येते.

पीक संरक्षण :

१. भाताच्या पर्णकोष कुजव्या रोगाच्या प्रभावी नियंत्रणासाठी हेक्झाकोनाझोल ५% प्रवाही या बुरशीनाशकाची १ मिली प्रति लिटर या प्रमाणात दोन फवारण्या करण्याची शिफारस करण्यात येते. त्यानुसार पहिली फवारणी पीक पोटरी अवरथेत असताना व दुसरी फवारणी त्यानंतर १० दिवसानंतर करावी.

कृषी अभियांत्रिकी :

१. कोकण विभागातील एक हेक्टरपर्यंतच्या क्षेत्रातील पीकांपासून आर्थिक फायदा मिळविणे. वीज बचत व पर्यावरणीय फायद्यासाठी सूक्ष्म सिंचनासह शेतातील इतर कामांकरिता सौरऊर्जा चलित यंत्रे व उपकरणे चालवण्यासाठी ऊर्जा निर्मिती स्त्रोत म्हणून २ अश्वशक्तीचा सौरऊर्जा चलित सिंचनपंप (SPIS) वापरण्याची शिफारस करण्यात येते.
२. डॉ बासाकोकृषि विकसित फोल्डेबल पिरॅमिड सौर वाळवणी यंत्राची विविध कृषी उत्पादने वाळविण्याकरिता शिफारस करण्यात येत आहे.

सामाजिक शास्त्रे :

१. शिफारस करण्यात येते की भरड धान्य आणि त्यांच्या प्रक्रियायुक्त पदार्थांचा आहारात समावेश होण्यासाठी त्यांचा "शालेय मध्यान भोजन" यामध्ये समावेश करण्यात यावा तसेच 'भरड धान्य ग्राम बिजोत्पादन' कार्यक्रम मोठ्या प्रमाणावर राबविण्यात यावा.

कृषी अर्थशास्त्र

१. विद्यापीठ शिफारशीत भात लागवड तंत्रज्ञानाचा सरासरी अवलंब ६५ टक्के असून तंत्रज्ञानाचा अवलंब एक टक्का वाढल्यास प्रतिक्वेटल खर्च ०.३६ टक्के (११ रुपये) ने कमी होतो. महाराष्ट्रातील निविष्टांच्या किंमत वाढीचा दर (९.८६ टक्के) भाताच्या विक्री किंमतीच्या वाढीच्या दरापेक्षा (६.२३ टक्के) जास्त आहे. तथापि, किमान आधारभूत किंमत तुलनेने कमी दराने (७.७४ टक्के) ने वाढत आहे. भाताच्या लागवड खर्चांमध्ये मजुरी खर्चाचे प्रमाण (६० टक्के) जास्त आहे. परिणामी उत्पन्न खर्चाचे गुणोत्तर (१:०.७४) कमी आहे. उत्पादन आणि खर्च यामधील अंतर वाढल्यामुळे दरवर्षी कोकणातील भात क्षेत्र ३.३ टक्क्यांनी कमी होत आहे. म्हणून शेतकऱ्यांना कमी दरात निविष्टा, भाताच्या किमान आधारभूत किंमतीमध्ये भरीव वाढ करण्याचे धोरण अवलंबल्यास शेतकऱ्यांना आर्थिक लाभ होईल आणि कोकणातील भात क्षेत्रामध्ये वाढ होईल.
२. डॉ. बाळासाहेब सावंत कोकण कृषी विद्यापीठाने केलेल्या काजू संशोधनामुळे कोकणात दरवर्षी ४५२.८ लाख मनुष्य दिवस रोजगार निर्मिती होत आहे. संशोधनामध्ये एक रुपया गुंतविल्यास सहा वर्षे कालावधीनंतर विकासामध्ये रुपये २७१२.०८ इतके रूपांतर होते आणि संशोधन गुंतवणुकीचा परतावा २२९ टक्के इतका जास्त आहे, काजू संशोधनामुळे कोकण विकासामध्ये भरीव मदत झाली आहे. तथापि, देशातील उत्पादनापेक्षा प्रक्रिया क्षमता जास्त असल्याने होणारी आयात कमी करण्यासाठी तसेच काजूचे उत्पादन वाढीसाठी शासनाने विद्यापीठ, संशोधन संस्थांना संशोधनासाठी भरीव आर्थिक मदत करणे आवश्यक आहे.
३. भाजीपाल्याच्या किरकोळ विक्रीमध्ये अयोग्य हाताळणीमुळे ११.३३ टक्के भाजीपाला वाया जातो आणि भाजीपाला विक्रेत्यांचे १८.१४ टक्के उत्पन्न कमी होते. त्यामुळे कोकणातील भाजीपाला विपणनाची कार्यक्षमता सुधारण्यासाठी आणि भाजीपाला सहजपणे हाताळणी करता येईल, अशाप्रकारच्या शीत साठवणूक पेट्या (पोर्टेबल) विकसित कराव्यात आणि संबंधित बाजारसमितीने आवश्यकतेप्रमाणे साठवणूक व्यवस्था, उभारावी अशी शिफारस करण्यात येते.
४. देशातील तेलबियांचे क्षेत्र १.३४ टक्क्यांनी तर उत्पादन २.८६ टक्क्यांनी दरवर्षी वाढत आहे. तथापि, खाद्यतेलाची उत्पादन (१०९ लाख टन) हे एकूण गरजेच्या (२४८.७४ लाख टन) ४३.८२ टक्के इतके कमी आहे. खाद्यतेलाच्या उत्पादन वाढीच्या दरापेक्षा (२.५१ टक्के) आयात वाढीचा दर (९.३६ टक्के) जास्त आहे. भविष्यात सन २०३० साली तेलबियांची गरज ३१३ लाख टन एवढी राहिल आणि उत्पादन मात्र १२५.६ लाख टन एवढे राहिल. देशामध्ये भुईमुगाचे क्षेत्रामध्ये भविष्यात वाढ होणे आवश्यक आहे.

तक्ता एक
TABLE I

(दोन) वित्तीय आवश्यकता : (ii) Financial Requirement

रुपये हजारत

तपशील	प्रत्यक्ष खर्च २०२२-२३			अर्थसंकल्प २०२३-२४			सुधारलेले अंदाज २०२४-२५			अर्थसंकल्प अंदाज २०२५-२६		
	Actuals			Budget Estimates			Revise Est.			Budget Est.		
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)		
(अ) कायचे वर्गीकरण												
(अ) महात्मा फुले कृषी विद्यापीठ, राहुरी	5122567	1316860	6439367	4890208	3929000	8129208	5591705	1216511	6870218	3332948		
(ब) डॉ. पंजाबराव देशमुख कृषी विद्यापीठ, अकोला	3611521	506444	4117965	3350295	397181	3747476	4300336	650000	7361884	3878095		
(क) वसंतराव नाईक मराठवाडा कृषी विद्यापीठ, परभणी	2716792	126393	2843185	2437842	253731	2691573	3511811	1050000	5071526	2510906		
(ड) डॉ. बाळासाहेब सावंत कोकण कृषी विद्यापीठ, दापोली	1820762	192925	2013687	2008749	296789	2305538	2583776	650000	3417282	2324685		
(इ) महाराष्ट्र कृषी शिक्षण व संशोधन परिषद पुणे (सहायक अनुदाने)	12919	..	12919	15014	..	15014	16586	..	33540	..		
राजर्षि छत्रपती शाहू महाराज शिक्षण शुल्क योजना	..	332498	332498	..	350000	350000	..	350000	..	450000		
डॉ. पंजाबराव देशमुख वसतीगृह निर्वाह भत्ता योजना	..	105108	105108	..	150000	150000	..	150000	..	200000		
(फ) कृषी विद्यापीठांना कर्ज एकूण	10043	..	10043	10043	..	25387	..		
(अ) स्थूल वजा वसुली		
एकूण (अ) निव्वळ	12936367	2720108	15656475	15109572	2820000	17929572	16481582	5511040	17142616	4242651		
-ब-वित्त व्यवस्थेची साधने-		
-मागणी क्र. प्रधान शिर्ष		
डी- ३ २४१५		
डी- ३ ६२१६	10043	..	10043	10043	..	25387	..		
एकूण (क) स्थूल	12936367	2720108	15656475	15119615	2820000	17939615	16491625	5511040	17168003	4242651		

४२. सुधारित आकृतीबंधानुसार मंजूर पदांचा तपशील

अ.क्र.	पदनाम	मंजूर	वेतन बँड	ग्रेड वेतन	सुधारित वेतन संरचनेतील वेतन स्तर
१	२	३	४	५	
१	आयुक्त कृषी	1	37400-67000	10000	S-30 : 144200-218200
२	संचालक	5	37400-67000	8900	S-29 : 131100-216600
३	कृषी सह संचालक	14	15600-39100	7600	S-25 : 78800-209200
४	कृषी सह संचालक (आस्था)	1	15600-39100	7600	S-25 : 78800-209200
५	अधीक्षक कृषी अधिकारी (संवर्ग)	46	15600-39100	6600	S-23 : 67700-208700
६	कृषी उप संचालक म. कृ. से. गट-अ	202	15600-39100	5400	S-20 : 56100-177500
७	वरिष्ठ प्रशासकीय अधिकारी	2	15600-39100	6600	S-23 : 67700-208700
८	प्रशासकीय अधिकारी	11	9300-34800	5000	S-18 : 49100-155800
९	सहायक संचालक (लेखा)	2	15600-39100	5400	S-20 : 56100-177500
१०	म.कृ.से. गट-ब	800	9300-34800	4600	S-16 : 44900-142400
११	लेखा अधिकारी, गट-ब	47	9300-34800	4600	S-16 : 44900-142400
१२	सहायक प्रशासकीय अधिकारी गट-ब	44	9300-34800	4400	S-15 : 41800-132300
१३	स्वीय सहायक	6	9300-34800	4600	S-16 : 44900-142400
१४	म.कृ.से.गट-ब (क) कृषी अधिकारी	1652	9300-34800	4400	S-15 : 41800-132300
१५	कृषी/कनिष्ठ अभियंता	8	9300-34800	4400	S-15 : 41800-132300
१६	उप कृषी अधिकारी	2726	9300-34800	4200	S-13 : 35400-112400
१७	सहायक कृषी अधिकारी	11599	5200-20200	2400	S-8 : 25500-81100
	(७ वर्षांच्या पात्र सेवेनंतर)		5200-20200	2800	S-10 : 29200-92300
१८	अधीक्षक	93	9300-34800	4300	S-14 : 38600-122800
१९	सहायक अधीक्षक	404	9300-34800	4200	S-13 : 35400-112400
२०	वरिष्ठ लिपीक	883	5200-20200	2400	S-8 : 25500-81100
२१	लिपीक/टंकलेखक	2056	5200-20200	1900	S-6 : 19900-63200
२२	आरेखक	34	5200-20200	2800	S-10 : 29200-92300
	(४ वर्षांच्या पात्र सेवेनंतर)		9300-34800	4300	S-14 : 38600-122800
२३	अनुरेखक	1978	5200-20200	2000	S-7 : 21700-69100
	(७ वर्षांच्या पात्र सेवेनंतर)		5200-20200	2400	S-8 : 25500-81100
२४	सहाय्यक ग्रंथपाल	1	5200-20200	2000	S-7 : 21700-69100
२५	लघुलेखक (उच्चश्रेणी)	18	9300-34800	4600	S-16 : 44900-142400
२६	लघुलेखक (निम्नश्रेणी)	73	9300-34800	4400	S-15 : 41800-132300
२७	लघुटंकलेखक	74	5200-20200	2400	S-8 : 25500-81100
२८	वाहन चालक	603	5200-20200	1900	S-6 : 19900-63200
२९	यांत्रिक/मशिनमन	1	5200-20200	2400	S-8 : 25500-81100
३०	टिलर ऑपरेटर	15	4440-7440	1300	S-1 : 15000-47600
३१	नाईक/दप्तरी	115	4440-7440	1600	S-3 : 16600-52400
३२	शिपाई/रखवालदार	2852	4440-7440	1300	S-1 : 15000-47600
३३	स्वच्छक/क्लिनर	21	4440-7440	1300	S-1 : 15000-47600
३४	माळी/रोपमळा/मदतनीस	627	5200-20200	1800	S-5 : 18000-56900
३५	ग्रेड-१/ प्रशिक्षित मजूर	463	4440-7440	1300	S-1 : 15000-47600
३६	प्रयोगशाळा सहायक/मदतनीस/ परिचर	25	4440-7440	1300	S-1 : 15000-47600

४३. अंतर्गत लेखापरिक्षणाच्या कृती आराखड्याचा गोषवारा, सन २०२६-२७

अ.क्र	कार्यालयाचे नाव/विभाग	अंतर्गत			
		लेखा परिक्षण करावयाचे वित्तीय वर्ष			
		मागील वर्ष	चालू वर्ष	एकूण घटक-वर्ष	
१	वि.कृ.स.सं., ठाणे	२०२४-२५	२०२५-२६	२ वर्षे	
२	वि.कृ.स.सं., नाशिक		२०२५-२६	१ वर्षे	
३	वि.कृ.स.सं., पुणे	२०२३-२४ २०२४-२५	२०२५-२६	३ वर्षे	
४	वि.कृ.स.सं., कोल्हापूर	२०२४-२५	२०२५-२६	२ वर्षे	
५	वि.कृ.स.सं., औरंगाबाद		२०२५-२६	१ वर्षे	
६	वि.कृ.स.सं., लातूर	२०२४-२५	२०२५-२६	२ वर्षे	
७	वि.कृ.स.सं., अमरावती	२०२३-२४ २०२४-२५	२०२५-२६	३ वर्षे	
८	वि.कृ.स.सं., नागपूर		२०२५-२६	१ वर्षे	
				एकूण घटक वर्ष	१५ वर्षे

४४. वैधानिक मंडळनिहाय प्रत्यक्ष खर्चाची माहिती अविभाज्य भागासह

(अ) सन २०२४-२५ मधील अनिवार्य (Committed)

(रक्कम रुपये) (Amount in Rs.)

अ. क्र.	प्रधान शिर्ष	एकूण प्रत्यक्ष खर्च	विदर्भ विकास मंडळ	मराठवाडा विकास मंडळ	उर्वरित महाराष्ट्र विकास मंडळ	अविभाज्य	एकूण	Major Head
1	2	3	4	5	6	7	8	
१	मागणी क्रमांक डी-३							DEMAND No. D-3
	२४०१ पौक संवर्धन	936525822	121748358	112383048	702394366	..	936525822	2401 Crop Husbandary
	२४०२ मृद व जलसंधारण	212358554	25483027	21235855	165639672	..	212358554	2402
	२४१५ कृषी विषयक संशोधन व शिक्षण	2415
	एकूण मागणी क्र. डी-३	1148884376	147231385	1333618953	868035038	..	1148884376	Total Demand No. D-3
२	मागणी क्र. डी-७							DEMAND No. D-7
	२७०२ लहान बांधकामे	4664761	1352782	746361	2565618	..	4664761	
	३४५१ सचिवालय आर्थिक सेवा	3451
	एकूण मागणी क्र. डी-७	4664761	1352782	746361	2565618	..	4664761	Total Demand No. D-7
३	मागणी क्र. डी-११							DEMAND No. D-11
	७६१० शासकीय कर्मचारी इत्यादींना कर्जे	241218763	69953442	38595002	132670319	..	241218763	7610
	एकूण मागणी क्र. डी-११	241218763	69953442	38595002	132670319	..	241218763	Total Demand No. D-11
४	मागणी क्र. डी-०२							
	२२३५	1320000	382800	211200	726000	..	1320000	2235-3159
	३१५९							
	एकूण मागणी क्र. डी-०२	1320000	382800	211200	726000	..	1320000	Total Demand No. D-02
	कृषी विभाग एकूण	1396087900	218920409	173171514	1003995975	..	1396087900	Total

टीप - १) PFMS आणि SNA यांचे शासन निर्णय नुसार राज्य व केंद्र पुरस्कृत योजनांचा निधी हा आयुक्त, कृषी यांच्यास्तरावरून पुणे कोषागारातून PFMS आणि SNA यांचे बँक खात्यात वर्ग केला जातो. सदर निधी हा राज्यातील सर्व जिल्ह्यांना PFMS आणि SNA प्रणालीद्वारे आदेशानुसार वितरित केला जातो.

२) उपरोक्त खर्चात जिल्हा योजनांचा (DPDC) तसेच (RTGS) खर्चाचा समावेश नाही.

३) उपरोक्त खर्चामध्ये कृषी विभागाच्या इतर योजनांचा म्हणजेच २०५३, २०७५, २२३५, २२४५, २४३५, २५०५, २५५१, ४४०२, २४५०, ४५१५ इत्यादींचा समावेश नाही.

४) सन २०२४-२५ पासून लेखाशीर्ष २४१५ कृषी विद्यापीठ यांना कृषी आयुक्तालय स्तरावरून अनुदान वितरित करण्यात येत नाही.

(ब) सन २०२४-२५ मधील कार्यक्रम (Scheme) वैधानिक मंडळनिहाय प्रत्यक्ष खर्चाची माहिती अविभाज्य भागासह

		(रक्कम रुपये) (Amount in Rs.)						
अ. क्र.	प्रधान शिर्ष	एकूण प्रत्यक्ष खर्च	विदर्भ विकास मंडळ	मराठवाडा विकास मंडळ	उत्तरित महाराष्ट्र विकास मंडळ	अविभाज्य	एकूण	Major Head
1	2	3	4	5	6	7	8	
१	मागणी क्रमांक डी-३							DEMAND No. D-3
	२४०१ पीक संवर्धन	105038852968	10503885296	10503885298	84031082374	..	105038852968	2401 Crop Husbandary
	२४०२ मृद व जलसंधारण	2402
	२४१५ कृषि विषयक संशोधन व शिक्षण	16323034	16323034	..	16323034	2415
	एकूण मागणी क्र. डी-३	105055176002	10503885296	10503885298	84047405408	..	105055776002	Total Demand No. D-3
२	मागणी क्र. डी-७							DEMAND No. D-7
	२७०२ लहान बांधकामे	2702
	३४५१ सचिवालय आर्थिक सेवा	90292284	90292284	..	90292284	3451
	एकूण मागणी क्र. डी-७	90292284	90292284	..	90292284	Total Demand No. D-7
३	मागणी क्र. डी-११							DEMAND No. D-11
	७६१० शासकीय कर्मचारी इत्यादींना कर्जे	7610
	एकूण मागणी क्र. डी-११	Total Demand No. D-11
	कृषी विभाग एकूण	105145468286	10503885296	10503885298	84137697692	..	105145468286	Total

टीप - १) PFMS आणि SNA यांचे शासन निर्णय नुसार राज्य व केंद्र पुरस्कृत योजनांचा निधी हा आयुक्त, कृषि यांच्यास्तरावरून पुणे कोषागारातून PFMS आणि SNA यांचे बँक खात्यात वर्ग केला जातो. सदर निधी हा राज्यातील सर्व जिल्हांना PFMS आणि SNA प्रणालीद्वारे आदेशानुसार वितरित केला जातो.

२) उपरोक्त खर्चात जिल्हा योजनांचा (DPDC) तसेच (RTGS) खर्चाचा समावेश नाही.

३) उपरोक्त खर्चामध्ये कृषि विभागाच्या इतर योजनांचा म्हणजेच २०५३, २०७५, २२३५, २२४५, २४३५, २५०५, २५५१, ४४०२, २४५०, ४५१५ इत्यादींचा समावेश नाही.

४) सन २०२४-२५ लेखाशिर्ष ३४५१ रामेती नागपूर या संस्थेस कृषी आयुक्तालय स्तरावरून अनुदान प्रदान करणेत येत नाही यास्तव त्या खर्चाचा ताळमेळ कृषी आयुक्तालयाकडून घेणेत येत नाही.

५) सन २०२४-२५ पासून लेखाशिर्ष २४१५ कृषीविद्यापीठ यांना कृषी आयुक्तालयाकडून अनुदान वितरित होत नाही.

४५. संचालन व प्रशासन Directorate and Administration

(अ) अनिवार्य : (Committed) :

तक्ता-१ TABLE-1

(रुपये हजारत) (Rs. in Thousand)

वित्तीय आवश्यकता : Financial Requirement

अ. क्र.	तपशील	प्रत्यक्ष रकमा सन २०२४-२०२५ Actuals 2024-25	अर्थसंकल्पीय अंदाज सन २०२५-२०२६ Budget Estimates 2025-26	सुधारीत अंदाज सन २०२५-२०२६ Revised Estimates 2025-26	अर्थसंकल्पीय अंदाज सन २०२६-२०२७ Budget Estimates 2026-27	Description
1	2	3	4	5	6	7
	मागणी क्र. डी-२					Demand No.D-2,
१	२२३५-सामाजिक सुरक्षा व कल्याण					2235-Social Security & Welfare
	इतर सामाजिक सुरक्षा व कल्याण कार्यक्रम					Other Social Security & Welfare
	ठेव संलग्न विमा योजनेनुसार प्रदाने					Programme Deposit linked
	(२२३५ ३१५९)	1320	2470	1235	2470	Insurance Scheme. (2235 3159)
	मागणी क्र. डी-३					Demand No.D-3,
	२४०१-पीक संवर्धन					2401-Crop Husbandary
	(००) (००१) संचालन व प्रशासन					001-Directorate & Administration
२	(००) (००१) कृषि आयुक्तालय (भारित)	..	1000	1000	5000	001-Commissionerate of Agriculture (committed) (2401 0127) (Charged)
३	(००) (०१) कृषि आयुक्तालय	..	1000	1000	5000	(00) (01) Commissionerate of Agriculture (2401 0136)
	(२४०१ ०१३६)	5021784	7346388	5792329	6805615	(00) (02) Divisional and District Agriculture Offices. (2401 0145)
४	(००) (०२) विभागीय व जिल्हा कृषि कार्यालये	9397492	13528103	9872336	11160171	(00) (03) District Agriculture Officers. (2401 0154)
५	(२४०१ ०१४५)	573966	969174	631402	869222	(00) (07) Establishment Grants to Zilla Parishads (2401 0163)
६	(००) (०७) जिल्हा परिषदांना	1453423	(00) (08) Computer Services.
	आस्थापना अनुदाने (२४०१ ०१६३)	..	134	50	100	Expenditure on Computerisation service in the Directorate of Agriculture (2401 1473)
७	(००) (०८) संगणक सेवा-कृषि	..	134	50	100	
	संचालनालय कार्यालयाच्या संगणकीकरण					
	सेवेवरील खर्च (२४०१ १४७३)					
	१०३-बियाणे					103-Seeds
८	(००) (०१) तालुका बिजगुणन प्रक्षेत्रे	408024	544008	521032	600757	(00) (01) Taluka Seed Multiplication Farm (2401 0261)
	(२४०१ ०२६१)					
९	(००) (०२) बिज रासायनिक खत नियंत्रण व					(00) (02) Seed testing, Fertilizer Control and Pesticides testing laboratories (2401 0305)
	किडनाशक चाचणी प्रयोगशाळा	287596	387599	329242	425540	
	(२४०१ ०३०५)					
१०	(००) (०३) बिज प्रमाणन	57200	50001	50001	100000	(00) (03) Certification of Seeds (2401 0314)
	(२४०१ ०३१४)					

तक्ता-एक (चालू) TABLE-I-Contd.

1	2	3	4	5	6	7
	१०९ विस्तार व शेतकरी प्रशिक्षण					109-Extension & Farmers Training
११	(०१) (०१) कृषि विषयक माहिती पथक (२४०१ ०७३५)	7870	14344	9870	15900	(01) (01) Agriculture Information Unit (2401 0735)
१२	(०१) (०२) शेतकरी मासिक (२४०१ ०७४४)	25235	40838	31644	40888	(01) (02) Shetkari Magazine (2401 0744)
१३	(०१) (४६) वसंतराव नाईक राज्य कृषि व्यवस्थापन प्रशिक्षण संस्था व तिच्या सात संलग्न संस्थांना सहाय्यक अनुदान (२४०१ ४२५८)	101592	141234	104852	156269	(01) (46) Grant-in-aid to Vasantrao Naik State Agricultural Management Training Institute Nagpur and its Seven allied Institutes. (2401 4258)
	११० पिक विमा					110 Crop Insurance
१४	(००) (०८) प्रधानमंत्री पिक विमा योजनेअंतर्गत विमा हत्यासाठी अर्थसहाय्य (राज्य हिस्सा) (२४०१ ए ६६४)	58145586	50000000	27500000	20000000	(00) (08) Premium subsidy under Pradhanmantri Crop Insurance Scheme (2401 A 664)
१५	(००) (१०) प्रधानमंत्री फसल विमा योजनेअंतर्गत पुरक अनुदान (२४०१ बी ०५२)	100000	200000	140000	200000	(00) (10) Supplementary Grant for Pradhanmantri Crop Insurance Scheme (2401 B 052)
	१११ कृषि अर्थशास्त्र व सांख्यिकी					111 Agricultural Economics & Stat.
१६	(००) (१२) अध्यक्ष, राज्य कृषि मूल्य आयोग यांचे मानधन व इतर अनुषंगिक भत्ते (२४०१ बी ५७१)	64152	18900	(00) (12) Honorarium and other incidental allowances of Chairman, State Agricultural Value Commission (2401 B 571)
	मागणी क्र. डी-३					Demand No. D-3
	२४०२-मृद व जलसंधारण					2402-Soil and Water Conservation
	१०१-मृद सर्वेक्षण व चाचणी					101-Soil Survey Testing
१७	(००) (०२) मृद सर्वेक्षण आणि अन्वेषण व मृद विश्लेषण रसायन प्रयोगशाळा (२४०२ ००३२)	253673	350948	281145	388079	(00) (02) Soil Survey and Trial & Soil Analysis Chemical Laboratories (2402 0032)

(ब.) कार्यक्रम (Scheme) (i) केंद्र (Central)
वित्तीय आवश्यकता : Financial Requirements :

कार्यक्रम (Scheme)
तक्ता-तीन TABLE III

(रुपये हजारत) (Rs. in Thousand)

अ. क्र.	तपशील	प्रत्यक्ष रकमा सन २०२४-२५ Actuals 2024-25	अर्थसंकल्पीय अंदाज सन २०२५-२६ Budget Estimate 2025-26	सुधारीत अंदाज सन २०२५-२६ Revised Estimate 2025-26	अर्थसंकल्पीय अंदाज सन २०२६-२७ Budget Estimate 2026-27	Description
1	2	3	4	5	6	7
	मागणी क्रमांक डी-३					DEMAND No. 3
	२४०१ पीक संवर्धन					2401-Crop Husbandary
	००१-संचालन व प्रशासन					001-Direcctorate & Administration
	१०२-अन्नधान्य पिके					102-Food Grain Crops
१	(००) (२५) कृषि उन्नती योजना राष्ट्रीय अन्न सुरक्षा अभियान-अन्नधान्य पिके (कें. पु. यो.) (केंद्र हिस्सा ६० टक्के) (२४०१ ४६१४)	1118499	1428900	1132161	712350	(00) (25) Krushi Unnati Yojana National Food Security Mission Food Grain Crops (CSS) (Central Share 60%) (SCSP) (2401 4614)
२	(००) (३५) प्रधानमंत्री सूक्ष्म अन्न प्रक्रिया उद्योग योजना (केंद्र हिस्सा ६० टक्के) (२४०१ बी-३३९)	1591999	1989720	1601500	1475000	(00) (35) Pradhan Mantri Micro Food Processing Industry Scheme (Central Share 60%) (2401 B-339)
३	(००) (३७) प्रधानमंत्री सूक्ष्म अन्न प्रक्रिया उद्योग योजना (केंद्र हिस्सा १००%) (२४०१ बी ४६४)	95742	402263	151000	402263	(00) (37) Prime Minister Formalization of Micro Food Processing Enterprises (Central Share 100%) (2401 B 464)
४	(००) (३८) कडधान्य आत्मनिर्भरता अभियान-पायाभूत बियाणे उत्पादनासाठी मुलभूत बियाणी खरेदी प्रतिपुती अनुदान, प्रमाणीकरणासाठीचे शुल्क व विज्ञापन प्रशिक्षण-१००% केंद्र हिस्सा. (२४०१ बी ७३१)	1	1	(00)(38) Mission for Atmanirbharta in Pulse - purchase of breeder seed for production of foundation seed, Certification charges, Seed growers trainings-100% Central Share (2401 B 731)
५	(००) (३९) कडधान्य आत्मनिर्भरता अभियान- ६०% केंद्र हिस्सा. (२४०१ बी ७४२)	1	640050	(00)(39) Mission for Atmanirbharta in Pulse- 60% Central Share (Scheme) (2401 B 742)
६	१०३-बी बियाणे					103-Seeds
	(००) (२३) कृषि उन्नती योजना- बियाणे व लागवड उप अभियान (केंद्र हिस्सा ६० टक्के) (२४०१ ३९९५)	151521	160000	76041	50000	Krishi Unnati Yojana-Seed Plantation Submission (CSS) (Central Share 60%) (2401 3995)

(ब.) कार्यक्रम (Scheme) (i) केंद्र (Central)
वित्तीय आवश्यकता : Financial Requirements :

कार्यक्रम (Scheme)
तकता-तीन TABLE III

(रुपये हजारत) (Rs. in Thousand)

अ. क्र.	तपशील	प्रत्यक्ष रकमा सन २०२४-२५ Actuals 2024-25	अर्थसंकल्पीय अंदाज सन २०२५-२६ Budget Estimate 2025-26	सुधारीत अंदाज सन २०२५-२६ Revised Estimate 2025-26	अर्थसंकल्पीय अंदाज सन २०२६-२७ Budget Estimate 2026-27	Description
1	2	3	4	5	6	7
७	(००) (२९) केंद्र पुरस्कृत कृषि उन्तती योजने तर्गत बीज परीक्षण प्रयोगशाळा बळकटीकरण योजना (१००% केंद्र हिस्सा)	..	3358	60208	1	(00)(29) Seed Testing Laboratory Strengthening Scheme Under Centrally Sponsored Krishi Unnati Yojana. (Central Share 100%) (2401 B 491)
८	(००) (३०) केंद्र पुरस्कृत कृषि उन्तती योजने तर्गत राष्ट्रीय बीयाणे राखीव (२४०१ बी ६५१)	12667	(00)(30) National Seed Reserve Scheme under Centrally Sponsored Krishi Unnati Yojana (Scheme) (2401 B 651)
९	(००) (३१) केंद्र पुरस्कृत कृषि उन्तती योजने तर्गत बियाणे गुणवत्ता नियंत्रण घटकाचे बळकटीकरण (१०० % केंद्र हिस्सा) (२४०१ बी ६६२)	231132	(00)(31) Strengthening of Seed Quality Control Components under Centrally Sponsored Krishi Unnati Yojana 100 percent Central share (2401 B 662)
१०	१०५-खते व रासायनिक खते (००) (३५) कृषि उन्तती योजना परंपरागत कृषि विकास योजना) (केंद्र हिस्सा ६० टक्के) (२४०१ ए ०५६)	110544	316100	283894	178350	105-Fertilisers (00) (35) Krishi Unnati Yojana Paramparagat Krishi Vikas Yojana (Centrally Sponsored Scheme) (CSS) (Central Share-60%) (Gen.) (2401 A 056)
११	(००) (३८) राष्ट्रीय नैसर्गिक शोती मिशन (केंद्र हिस्सा ६० टक्के) (२४०१ बी ६२४)	630323	447000	(00) (38) National Mission on Natural Farming (Central Share-60%) (2401 B 624)
१२	१०८-वाणिज्यिक पीके (०१)(०२) कृषि उन्तती योजना-राष्ट्रीय अन्नसुरक्षा अभियान कापूस (केंद्र पुरस्कृत योजना)(केंद्र हिस्सा ६० टक्के) (२४०१ २५४२)	..	1	1	1	108-Commercial Crop (01)(02) Krishi Unnati Yojana NFSM Cotton (CSS) (Central Share 60%)(2401 2542)
१३	(०२)(०८) कृषि उन्तती योजना-राष्ट्रीय अन्नसुरक्षा अभियान ऊस (कें. पु. यो.) (केंद्र हिस्सा ६० टक्के) (२४०१ ४०५१)	86959	1	..	1	(02) (08) Krishi Unnati Yojana NFSM Sugarcane (CSS) (Central Share 60%) (2401 4051)

वित्तीय आवश्यकता : Financial Requirements :

तक्ता-तीन (चालू) TABLE III-Contd.

(रुपये हजारत) (Rs. in Thousand)

अ. क्र.	तपशील	प्रत्यक्ष रकमा २०२४-२५	अर्थसंकल्पीय अंदाज सन २०२४-२५	सुधारीत अंदाज सन २०२५-२६	अर्थसंकल्पीय अंदाज सन २०२६-२७	Details
1	2	3	4	5	6	7
		Actuals 2024-25	Budget Estimates 2025-26	Revised Estimates 2025-26	Budge Estimates 2026-27	
१४	१०९-विस्तार व प्रशिक्षण (०१) (४४) कृषि उन्नती योजना राज्य कृषि विस्तार कार्यक्रमांना विस्तार विषयक सुधारणां करिता सहाय्य उप अभियान (कें.पु.यो.) (केंद्र हिस्सा ६० टक्के) (२४०१ ४४४५)	245694	320000	514150	652800	(109) Extension & Training. Krishi Ummati Yojana Sub Mission Support to state Ext. Programme (CSS) for extension reforms (Central Share 60%) (2401 4445)
१५	(०१)(५१) कृषि उन्नती योजना राष्ट्रीय शाश्वत शेती अभियान क्षेत्र विकास कार्यक्रम (६० टक्के कें.पु.यो.) (२४०१ ९५५४)	108851	208800	136241	38400	(01)(51) National Mission for sustainable Agriculture Rainted Area Development Programme (Central Share 60%) (2401 9554)
१६	१११-कृषि अर्थशास्त्र व सांख्यिकी (००) (०९) कृषिविषयक आकडेवारीचा वेळेवर अहवाल देणे (कें.पु.यो.) (केंद्र हिस्सा १०० टक्के) (२४०१ २५६९)	43229	60000	58000	65000	111-Agricult. Economic & Statistics (00)(09) Timely reporting of Agricultural Intelligency Statistics. (CSS) (Central Share 100%) (2401 2569)
१७	(००) (१०) जागतिक कृषि गणना (कें.पु.यो.) (केंद्र हिस्सा १०० टक्के) (२४०१ ०९९६)	9641	61000	11000	32700	(00) (10) World Agricultural census (CSS) (Central Share 100%) (2401 0996)
१८	(००) (११) पिकांच्या आकडेवारीत सुधारणा (कें.पु.यो.) (२४०१ २५७८)	15330	35000	28900	40000	(00) (011) Improvement of Crop statistic (CSS) (2401 2578)
१९	११३-कृषि अभियांत्रिकी (००) (१३) वीन्ड्स वेदर इनफॉर्मेशन नेटवर्क डाटा सिस्टिम प्रकल्पांतर्गत राज्यात ग्रामपंचायत स्तरावर स्वयंचलित हवामान केंद्राच्या उभारणीसाठी अर्थसहाय्य-केंद्र हिस्सा ८०% (कार्यक्रम) (२४०१ बी ८२२)	1	113-Agriculture Engineering (00) (13) Financial assistance for setting up automatic weather station at Gram Panchayat level in the state under the project WINDS (Weather Information Network Date System) Central Share 80% (Scheme) (2401 B 822)

वित्तीय आवश्यकता : Financial Requirements :

तक्ता तीन-समाप्त TABLE III-Contd.

(रुपये हजारत) (Rs. in Thousand)

अ. क्र.	तपशील	प्रत्यक्ष रकमा सन २०२४-२५ अर्थसंकेलीय अंदाज सन २०२५-२६ सुधारीत अंदाज सन २०२५-२६ अर्थसंकेलीय अंदाज सन २०२६-२७	Revised Estimates 2025-26	Budget Estimates 2026-27	Description	
1	2	3	4	5	6	
		Actuals 2024-25	Budget Estimates 2025-26	Revised Estimates 2025-26	Budget Estimates 2026-27	
२०	(००)(०८) कृषि उन्नती योजना - कृषि यांत्रिकीकरण उप अभियान (कें.पु.यो.) (केंद्र हिस्सा ६० टक्के) (२४०१ २५१३)	256295	797900	985412	1920000	(00)(08) Krishi Unnati Yojana Agri. Mechanisation Submission (CSS) (Central Share 60% (2401 2513)
२१	११४- तेलबिया (००) (०६) राष्ट्रीय तेलबिया व तेलताड अभियान- (कें.पु.यो.) (केंद्र हिस्सा ६० टक्के) (२४०१ २४९८)	428388	788000	657476	754800	114-Oil Seed (00)(06) National Mission- oilseed & oilpalm (CSS)(Central Share 60%) (2401 2498)
२२	(००) (१७) केंद्र पुरस्कृत कृषि उन्नती योजना-राष्ट्रीय खाद्य तेल अभियान अंतर्गत मुलभूत बियाणे खरेदी (१००% केंद्र हिस्सा) (२४०१ बी ६४२)	111336	52000	(00)(17) Purchase of Breeder seed under Centrally Sponsored Krishi Unnati Yojana-National Mission on Edible Oil (Central Share 100%) (2401 B 642)
२३	१३१, तांत्रिक प्रगती, (०१) शेतीसाठी डिजिटल सावजनिक पायाभूत सुविधा (केंद्र हिस्सा ६०%) (२४०१ बी ५०८)	..	549720	204958	256650	131-Technological Advancement, (01) Digital Public Infrastructure for Agriculture (2401 B 508)
२४	८००-इतर खर्च (००) (०९) कृषि उन्नती योजना राष्ट्रीय कृषि विकास योजनेअंतर्गत अर्थसहाय्य (कें.पु.यो.) (२४०१ ८२३५) मागणी क्रमांकडी-३ २४०२-मृदव जलसंधारण १०१-मृदसर्वेक्षण व चाचणी	1062388	1955700	591920	1206300	800-Other Expenditure (00) (09) Financial Assistance under Rashtriya Krushi Vikas Yojana (CSS) (2401 8235) DEMAND No. 3 2402 Soil and Water Conservation 101-Soil Survey and testing
२५	(००)(१६) कृषि उन्नती योजना-मृदा आरोग्य पत्रिका (कें.पु.यो.) (केंद्र हिस्सा ६० टक्के) (२४०२ ए ०४१)	76043	239000	287700	190200	(00) (16) Krushi Unnati Yojana-Soil Health Card (CSS) (Central Share 60%) (GEN) (2402 A 041)

तक्ता-दोन (चालू) TABLE-II-Contd.

1	2	3	4	5	6	7
७	(००) (२८) किमान आधारभूत किमत (एमएसपी) आणि कृषि उत्पन्न बाजार समिती आधारभूत दर यामधील फरकाची रक्कम विजोत्पादक शेतकऱ्यांना देण्याबाबत (१०० टक्के राज्य कार्यक्रम (कार्यक्रम) (२४०१ ए १२२)	7309	250000	187602	250000	(00) (28) To give difference between Minimum Support Price (MSP) and Agriculture Produce Market Committee Based rate to seed growing farmers (100% State Plan Scheme) (Scheme) (2401 A 922)
८	१०५-खते व रासायनिक खते (००) (३१) डीएपी व मिश्र रासायनिक खतांचा पुरवठा करण्यासाठी येणारा खर्च भागविण्यासाठी अर्थसहाय्य (राज्य) (२४०१ ए२०८)	203678	300000	210000	300000	105-Manures and Fertilizers (00)(31) Subsidy to meet expenditure for Supply of DAP and complex fertilizers (Scheme) (2401 8208)
९	(००) (३६) कृषि उन्नती योजना परंपरागत कृषि विकास योजना (केंद्र पुरस्कृत योजना) (राज्य हिस्सा ४० टक्के) (२४०१ ए०६५)	73696	210733	189263	118900	(00) (36) Krushi Unnati Yojana-Paramparagat Krushi Yojana (CSS) (State Share 40%)(GEN)(2401 A065)
१०	(००) (३७) सेंद्रिय शेती/विषमुक्त शेती (राज्य कार्यक्रम) डॉ. पंजाबराव देशमुख जैविक शेती मिशनसाठी मिशन प्रोजेक्ट मॅनेजमेंट बोर्ड यांना सहायक अनुदान (कार्यक्रम) (२४०१ ए१३१)	527288	400000	599500	200000	(00)(37) Sendriya Sheti/ Vishmukta Sheti (State Scheme) For Implementation of Dr. Panjabrao Deshmukh Jaivik Sheti Mission Grant in Aid to Mission Project to Management Board (Scheme) (2401 A931)
११	(००) (३९) राष्ट्रीय नैसर्गिक शेती मिशन (राज्य हिस्सा ४० टक्के) (२४०१ बी ६३३)	0	0	420215	298000	(00)(39) National Mission on Natural Farming (State Share 40%)(2401 B 633)
१२	१०८-वाणिज्यिक पिके (०१) (१६) कृषि उन्नती योजना-राष्ट्रीय अन्न सुरक्षा अभियान-कापूस (कॅ. पु. योजना) (राज्य हिस्सा ४० टक्के) (२४०१ ए २५२)	0	1	1	1	108-Commercial crop. (01) (16) Krushi Unnati Yojana-National Food Security Mission Cotton (CSS) (State Share 40%)(GEN) (2401 A 252)
१३	(०२) (११) कृषि उन्नती योजना-राष्ट्रीय अन्न सुरक्षा अभियान-ऊस-(कॅ. पु. योजना) (राज्य हिस्सा ४० टक्के) (२४०१ ए २४३)	0	1	1	1	(02) (11) Krushi Unnati Yojana-National Food Security Mission Sugarcane (CSS) (State Share 40%)(GEN) (2401 A 243)

तक्ता-दोन (चालू) TABLE-II-Contd.

1	2	3	4	5	6	7
१४	(०३) मूल्य साखळी विकास (०३)(०१) कापूस, सोयाबीन व इतर तेलबिया पिकांची उत्पादकता वाढ व मूल्य साखळी विकासासाठी विशेष कृती योजना (कार्यक्रम) (२४०१ बी४१९)	31168680	1	0	1	(03) Value chain development (03)(01) Special action plan for productivity growth and value chain development of Cotton, Soyabean and other oilseed crops (Scheme) (2401 B419)
१०९-विस्तार व प्रशिक्षण						
१५	(०१) (०३) पिक स्पर्धा (२४०१ ०७५३)	118494	230000	80000	500000	109-Extension and Training. (01)(03) Crop Competition (2401 0753)
१६	(०१) (३९) शेतकऱ्यांचे देशाबाहेर अभ्यास दौरा (राज्य योजना) (२४०१ ४३६५)	0	20000	12000	40000	(01) (39) Study tours of Farmers outside the Country. (State Plan) (2401 4365)
१७	(०१)(४३) कृषि उन्नती योजना राज्याच्या कृषि विस्तार कार्यक्रमांना विस्तार विषयक सुधारणाकरिता सहाय्य उपअभियान (केंद्र पुरस्कृत योजना) (राज्य हिस्सा ४० टक्के) (२४०१ ४४३६)	163796	213333	342767	435200	(01) (43) Krishi Unnati Yojana-Sub Mission on Support to State Agriculture Extension Programme for Extension Reforms (CSS) (State share 40%) (2401 4436)
१८	(०१)(४७) वसंतराव नाईक राज्य कृषि व्यवस्थापन प्रशिक्षण संस्था (राज्य योजना) (२४०१ २६४९)	42000	111800	78260	120000	(01) (47) Establishment of Vasant Rao Naik Krishi Vyavasthapan Prashishan Sanstha (State Plan) (2401 2649)
१९	(०१)(५३) कृषि उन्नती योजना-राष्ट्रीय शाश्वत शेती अभियान जिरायत क्षेत्र विकास कार्यक्रम (केंद्र पुरस्कृत योजना) (राज्य हिस्सा ४० टक्के) (२४०१ ए२७२)	72567	139200	90827	25600	(01)(53) Krishi Unnati Yojana-National Mission on Sustainable Agriculture RAD Prog. (CSS) (State Share-40%) (Gen) (2401 A272)
२०	(०१)(५४) जिल्हा कृषि महोत्सव योजना (राज्य योजना १०० टक्के) (२४०१ ए६९१)	49271	68000	47600	68000	(01)(54) District Agriculture Festival Scheme (State share 100%) (2401 A691)
२१	(०१)(५५) गट शेतीस प्रोत्साहन व सबलीकरणसाठी शेतकऱ्यांच्या गटशेतीस चालना देणे (राज्य योजना १०० टक्के) (२४०१ ए७८२)	750	1	1	1	(01)(55) Implementation of Group Farming Scheme for promotion and strengthening of Group Farming (State share 100%)(2401 A782)

तक्ता-दोन (चालू) TABLE-II-Contd.

1	2	3	4	5	6	7
	११०-पीक विमा					110 Crop Insurance Schemes
२२	(००) (०६) गोपीनाथ मुंडे शेतकरी अपघात विमा योजना (राज्य योजना) (२४०१ ४४२७)	1160932	1200000	1400000	1200000	(00)(06) Gopinath Munde Farmers Accident Insurance Schemes (State Plan) (2401 4427)
२३	(००) (०७) हवामानावर आधारित फळपीक विमा योजना (राज्य योजना) (२४०१ ९४०२)	5499967	5400000	4780684	4000000	(00)(07) Weather Based Fruit Crop Insurance Schemes (State Plan) (2401 9402)
२४	(००) (१४) वीन्डस (वेदर इनफॉर्मेशन नेटवर्क डाटा सिस्टिम) प्रकल्पांतर्गत राज्यात ग्रामपंचायत स्तरावर स्वयंचलित हवामान केंद्राच्या उभारणीसाठी अर्थसहाय्य-राज्य हिस्सा (राज्य हिस्सा २० टक्के) (२४०१ बी ८३१)	0	0	0	1	(00) (14) Financial assistance for setting up automatic weather station at Gram Panchayat level in the state under the project WINDS (Weather Information Network Data System) State Share २०% (Scheme) (2401 B 831)
२५	(००) (१५) वीन्डस (वेदर इनफॉर्मेशन नेटवर्क डाटा सिस्टिम) प्रकल्पांतर्गत राज्यात ग्रामपंचायत स्तरावर स्वयंचलित हवामान केंद्राच्या उभारणीसाठी अर्थसहाय्य-अतिरिक्त राज्य हिस्सा (२४०१ बी ८४९)	0	0	0	1	(00) (15) Financial assistance for setting up automatic weather station at Gram Panchayat level in the state under the project WINDS (Weather Information Network Data System) Additional State Share (2401 B 849)
	११३-कृषि अभियांत्रिकी					113 Agriculture Engineering
२६	(००) (१६) कृषि उन्नती योजना-अभियांत्रिकीकरण उप अभियान (कें.पु.यो.) (राज्य हिस्सा ४० टक्के) (२४०१ ८७३६)	170864	531933	656941	1280000	(00) (16) Krishi Ummati Yojana-Agricultural Mechanization Sub Mission (CSS) (State Share 40%) (2401 8736)
२७	(००)(१८) राज्य पुरस्कृत कृषि अभियांत्रिकीकरण योजना (कार्यक्रम) (२४०१ ए९१३)	1027500	4000000	4000000	200000	(00)(18) State Sponsored Agricultural Mechanization Scheme (Scheme) (2401 A 913)
२८	(०१) महाराष्ट्र कृषि कृत्रिम बुद्धीमत्ता धोरण (०१) (०१) महाराष्ट्र कृषि कृत्रिम बुद्धीमत्ता धोरण (2401 B 689)	0	0	300000	1000000	(01) Maharashtra Agriculture Artificial Intelligence Policy (01)(01) Maharashtra Agriculture Artificial Intelligence Policy(Scheme) (2401 B 689)

तक्ता-दोन (चालू) TABLE-II-Contd.

1	2	3	4	5	6	7
	११४- तेलबिया					114-Oil Seeds
२९	(००) (०१) कृषि उन्नती योजना- राष्ट्रीय अभियान- तेलबिया व तेलताड लघु अभियान- एक (तेलबिया) (जी.प.) (राज्य हिस्सा ४० टक्के) (२४०१ १५३५)	285592	525333	438318	503200	(00)(01) Krushi Unnati Yojana National Mission- oilseed & oilpalm sub Mission- one (oilseed)
	११५-लहान/सीमान्त शेतकऱ्यांची आणि शेतमजुरांची योजना					115 Scheme of small/Marginal Farmers and Agricultural Labour
३०	(००) (०३) नानाजी देशमुख कृषि संजीवनी प्रकल्प (हवामान अनुकूल कृषि प्रकल्प) (राज्य हिस्सा ३० टक्के) (कार्यक्रम) (२४०१ ए६५५)	304176	0	0	0	(00) (03) Nanaji Deshmukh Krishi Sanjivani Prakaipa (Project on Climate Resilient Agriculture) (State Share 30%) (2401 A655)
३१	(००)(०४) बाळासाहेब ठाकरे कृषि व्यवसाय व ग्रामीण परिवर्तन (SMART) प्रकल्प (राज्य हिस्सा २७.५९ टक्के) (कार्यक्रम) (२४०१ ए९५१)	930000	1799700	1264300	1200000	(00)(04) Hon. Balasaheb Thackeray Agri. Business and Rural Transformation Programme (SMART) (State Share 27.59%) (2401 A951)
३२	(००)(०५) बाळासाहेब ठाकरे कृषि व्यवसाय व ग्रामीण परिवर्तन (SMART) प्रकल्प (राज्य हिस्सा ७२.४१ टक्के) (कार्यक्रम) (२४०१ ए९६९)	2170000	4199400	2950000	2800000	(00)(05) Hon. Balasaheb Thackeray Agri. Business and Rural Transformation Programme (external Share 72.41%) (Scheme) (2401 A969)
३३	(००)(०६) नमो शेतकरी महासन्मान निधी योजना (१००% राज्य योजना) (कार्यक्रम) (२४०१ बी४५५)	59752845	60600000	60600000	47874000	(00)(06) Namo Shetakari Mahasmanan Nidhi Yojana (100% State Scheme) (Scheme) (2401 B455)
३४	(००) (०७) नानाजी देशमुख कृषि संजीवनी प्रकल्प टप्पा २ (बाह्य हिस्सा ७०%) (२४०१ बी५३५)	0	2459940	2459940	3094000	(00) (07) Nanaji Deshmukh Krishi Sanjivani Prakaipa Phase-2 (External Share 70%) (2401 B535)
३५	(००) (०८) नानाजी देशमुख कृषि संजीवनी प्रकल्प टप्पा २ (राज्य हिस्सा ३०%) (२४०१ बी५४४)	0	1054260	448189	1326000	(00) (08) Nanaji Deshmukh Krishi Sanjivani Prakaipa Phase-2 (State Share 30%) (2401 B544)

३६	(००) (०९) कृषी समृद्धी योजना (कार्यक्रम) (२४०१ बी६७१)	०	०	०	२००००००	(००) (०९) Krushi Samrudhi Yojana (Scheme) (2401 B671)
३७	(०१) (०२) शेतीसाठी डिजिटल सार्वजनिक पायाभूत सुविधा (राज्य हिस्सा ४०%) (२४०१ बी५१७)	०	३६६४०	१३६६३९	१७११००	(०१) (०२) Digital Public Infrastructure for Agriculture (State Share 40%) (2401 B517)
३८	१९६-जिल्हा परिषदांना आस्था. अनुदाने (०१) जिल्हा परिषदांना आस्था. अनुदाने (२४०१ बी५२६)	०	१७२५५७५	१५५९७५०	१७८०६७७	196-Assistance to Zilla Parishads (01) Establishment Grants to Zilla Parishads
३९	८००-इतर खर्च (००)(०२) विशेष घटक योजना-विशेष घटक योजनेखाली वि-बिघाणे इ. साठी अर्थसहाय्य (२४०१ २४४२)	९११७१	१६००००	७७०००	१६००००	800-Other Expenditure (00)(02) 800 Other Expenditure (00)(02) Special Component Plan Input subsidy under S.C.P. (2401 2442)
४०	(००)(११) कृषि उन्नती योजना-राष्ट्रीय कृषि विकास योजनेअंतर्गत अर्थसहाय्य (पंचवार्षिक योजनांतर्गत योजना) (राज्य हिस्सा ४० टक्के) (२४०१ ए २२५)	७०८२५९	१३०३८००	३९४६५०	८०४२००	(००)(११) Krushi Unnati Yojana-Financial Assistances under Rashtriya Krushi Vikas Yojana (CSS) (State Share 40%) (2401 A 225)
४१	मागणी क्र. डी-३ २४०२-मृद व जलसंधारण १०१-मृद सर्वेक्षण व मृद चाचणी (००) (१७) कृषि उन्नती योजना-मृदा आरोग्य पत्रिका (कें.पु.यो.) (राज्य हिस्सा ४० टक्के) (२४०२ ए०५९)	५०६९६	१५९३३३	१९१८००	१२६८००	Demand No. D-3 2402-Soil and Water Conservation 101-Soil Survey and Testing (00) (17) Krushi Unnati Yojana-Soil Health Card (CSS) (State Share 40%) (2402 A059)
४२	मागणी क्र. डी-७ सचिवालयीन-आर्थिक-सेवा-३ ४५१ (००) (०१) शासकीय कर्मचाऱ्यांना प्रशिक्षण (कृषि) (३४५१ २९६२)	२००००	६६००९	४६२०६	७००००	Demand No. D-7 Secretariat-Economics Services-3451 (00) (01) Training for Government Employees (Agriculture) (3451 2962)
४३	(०२) (०४) ई-गव्हर्नन्स कार्यक्रम अंमलजावणी १७-संगणक खर्च (३४५१ २७८२)	१०६०३४	१०००००	३५००००	७५००००	(०२) (०४) Implementation of E-Governance Programme (Agriculture) 17-Computer Expenses (3451 2782)

